

Falumitológiák, faluvalóságok félszáz év magyar irodalmában
Konferencia

A Magyar Művészeti Akadémia konferenciafüzetei

Szerkesztette: Papp Endre

FALUMITOLÓGIÁK, FALUVALÓSÁGOK FÉLSZÁZ ÉV MAGYAR IRODALMÁBAN

Konferencia

2014. március 24.

MMA
MAGYAR MŰVÉSZETI
AKADÉMIA

ISBN 978-615-5464-225

ISSN 2063-7942

© Magyar Művészeti Akadémia, 2014

© A kötet szerzői, 2014

TARTALOM

- 9** VASY GÉZA
A falu metamorfózisa költészetünkben
az ötvenes–hatvanas években
- 21** N. PÁL JÓZSEF
Semmi sem olyan, mint régen
Szabó István életének és művének tanulsága –
históriai háttérrel
- 35** PAPP ENDRE
Szabadság, műveltség, erkölcs
Faluképek és önképek Csoóri Sándor prózáiban
- 47** BARTUSZ-DOBOSI LÁSZLÓ
A hömbölgetett ballangkóró
Lázár Ervin faluképe a *Csillagmajor* című kötet alapján
- 65** JÁNOSI ZOLTÁN
„Halottak faluja”
Nemzeti krízis és demitologizáció a Hetek és Kilencek
költészetében

- 79 EKLER ANDREA
Ábrándok és szenvedéstörténetek
Ágh István: Rókacsárda; Árokból jön a törpe
- 87 OLÁH SÁNDOR
Párhuzamos különidejűségek?
Faluvalóság és irodalom Erdélyben
- 109 KECZÁN MARIANN
Átmentett örökség – a falu változása Duba Gyula és
Mács József prózájában
- 125 PÉCSI GYÖRGYI
Gion Nándor
- 135 TARI ISTVÁN
Falusíratók a városiasodás idején?
Délvidéki írók – délvidéki falvakról
- 149 CS. NAGY IBOLYA
Valóságirodalom és létkérdések
Balázs József: *Koportos*
- 163 SZALÓ PÉTER
A helyi cselekvés (JAK füzetek 38) huszonöt év távlatából
- 173 ZELEI MIKLÓS
Honszolga az etetőn
Závada Pál: *Kulákprés*
- 183 MÁRKUS BÉLA
Mint(h)afalvak
Oravecz Imre: *Halászóember; Egy hegy megy;*
Borbély Szilárd: *Nincstelenek*
- 207 TARJÁN TAMÁS
Boldogok-e a nyelvi szegények?
Beszédcsapdák Háy János műveiben
- 217 SZAKOLCZAY LAJOS
Bányasötét
Székely Csaba: *Bányavidék*

VASY GÉZA

irodalomtörténész (Budapest)

A FALU METAMORFÓZISA KÖLTÉSZETÜNKBEN AZ ÖTVENES–HATVANAS ÉVEKBEN

„ezer esztendő török szét ”

(Csoóri Sándor, 1966)

„A gazdasági-társadalmi modernizáció két-három
évtizedes folyamatában tehát a hagyományos
magyar falu a hagyományos magyar parasztsággal
együtt felszámolódott, eltűnt.”

(Romsics Ignác, 1999)

A történelem tanulmányozása azt tanúsítja, hogy a társadalmakban a változások általában igen lassan, több nemzedéken, olykor évszázadokon átívelve mutatkoznak meg, máskor viszont robbanásszerű gyorsasággal, egyetlen emberöltőn belül következik be akár több fordulat. Ez utóbbira a polgári társadalom megszületése, az egyre modernebb gazdaság és kereskedelem létezése óta egyre gyakrabban került sor. Az 1945 utáni negyed századot mind a közbeszéd, mind az irodalom gyakran hasonlította Szent István korához, említve annak a korszaknak az erőszakosságát, kegyetlenségeit. Ahhoz hasonlóan lassú, időben annyira elhúzódó folyamatra a 20. század derekán a politikai kényszer miatt azonban már nem volt mód. A feladat az volt 1945-ben, hogy néhány évtized alatt modern polgári demokráciává váljunk. Ennek során például a magyar falu leküzdhette volna feudális korlátait, s feltehetően sokat megőrizhetett volna nemes hagyományaiból. A bol-

sevik szovjet birodalom azonban, szinte gyarmatává téve bennünket, mást tervezett és valósított meg a szocializmus felépítésének a jelszavával. A magyar társadalomra a földosztás, az ország újjáépítése után nem a természetes fejlődés várt, hanem a katasztrófa, s ezt a mezőgazdasági népesség érezte meg a leggyötrőbbben.

Mi mindent élt át a II. világháború kezdetétől mintegy három évtizeden át az, aki itt élt? Aki nem került a frontra, az is tapasztalta, hogy az ország hadszíntérre vált. A veszteség még tragikusabb lett, mint az I. világháború után. Elpusztult mintegy kilencszázezer ember, a nemzeti vagyon negyven százaléka, s kisebb további csonkítással véglegessé váltak a trianoni határok. A földosztásnak, az újjáépítésnek, a demokratizálódásnak az örömét követte a proletárdiktatúra, s a két téezsszervezési hullám, az első 1949-től, a második 1958-tól. Ez utóbbi lényegében a magántulajdon felszámolásával járt, s a párt diadalmasan jelentette, hogy ezzel leraktuk a szocializmus alapjait. Igazából ekkor kezdődött el az erőteljes gépesítés, valamint az elvándorlás a falvakból. Nemcsak a hagyományos gazdálkodási formák kezdtek eltűnni, hanem a falu közösségi rendjének, kulturális életének lényeges formái és tartalmi is. A közösségek fokozatosan felbomlottak, a nemzedékek eltávolodtak egymástól, a kisebb falvak kezdtek előregedni, elnéptelenedni. Ezek az utóbbi jelenségek az ipar fejlődése, a gépesítés miatt elkerülhetetlenek, azonban mértékük és romboló jellegük hatása a bolsevik diktatúra következménye.

Szemléltetésül érdemes néhány statisztikai adattal is jelezni a változások drasztikus sebességét. 1949-ben az emberek közel 54 százaléka a mező- és erdőgazdaságban dolgozott. Ez a szám 1970-re 25 százalék alá csökkent, s ez a tendencia folytatódott. A mezőgazdaságon belül 1958-ban még 79 százalék dolgozott magángazdaságban, mindössze négy év múlva, 1962-ben pedig már csak 6,5 százalék! Jellemző a városi lakosság növekedése is. Az ötvenes években félmillióval, 1960-1975 között 3 millióval nőtt a városban lakók száma, bár ebben szerepet játszott a városok gyarapodó száma is. A Rákosi-korban a kötelező és sokszor teljesíthetetlen beszolgáltatási kötelezettség kap-

csán négyszázezer fő ellen zajlott eljárás „közellátási büntett” címén. A fő bűnösök a kulákok voltak: 71 ezer családot minősítettek ezen a címen ellenségeknek.

Ezt a rendkívül ellentmondásos időszakot és azon belül a parasztság sorsát természetesen a szociológiának és a történettudománynak kellett volna vizsgálnia, ám szociológia sokáig nem létezhetett, a történettudomány pedig a jelenkor és közelmúlt vizsgálatában a pártpolitika kiszolgálója volt. Így szinte csak az irodalomnak és a filmművészetnek volt némi lehetősége arra, hogy a torzulásokat, a bűnöket feltárja. A hivatalosan nem is létező cenzúra mindig korlátozta a valóságfeltárást. Az irodalmi formák természetéből és a magyar irodalmi hagyományból következően az igazságot elsősorban az epika és az irodalmi szociográfia mutathatta fel, a riport és a publicisztika még közvetlenebb megnyilatkozási módja sokkal kevesebb lehetőséget kínált. S bármilyen furcsa, a leghamarabb, a legnagyobb hatással, katartikus esztétikai erővel, szimbolikus emelkedettséggel a magyar parasztság tragikus sorsát a költészet örökölte meg, s oly módon, hogy az egész nemzet léthelyzetét példázta.

A falu képe és népe átütő erővel Petőfi és Arany életművében jelent meg. Úgy is, mint program, ars poetica, úgy is, mint téma, motívum, s úgy is, mint beszédmod. Ez utóbbi kapcsán érdemes kiemelni azt, hogy az „új egyszerűség” beszédmodja, a dalszerűség, az életképi, a meseszerű elbeszélő jelleg mellett Arany Jánosnál, főként a balladákban nyomatékosan megjelenik egy másik is. A balladák háttére az a mítoszi-mondai, szimbólumokkal telített világ, amely ugyancsak jelen van a népköltészetben, a néphitben, a népszokásokban. Azért kell ezt hangsúlyozni, mert a nép-nemzeti irányzat történészei, s a másodvonal költői hajlamosak voltak erről megfeledkezni. Nem csupán kétféle társadalmat jellemez Arany János, amikor szembeállítja Homért és Ossziánt, hanem kétféle beszédmodot is. A XX. század középső évtizedeinek kellett eljőnnie, hogy Sinka István költészetében ismét nyomatékosá válhasson ez a második változat. Hamarosan a szürrealiz-

mus hatása is segített abban, hogy meghatározó lehessen az ötvenes évek derekára a látomásos-szimbolikus-mítoszi költészet, amely Juhász Ferenc és Nagy László műhelyében formálódott, s amelynek szakmai és közönséghatása egyaránt elementárisnak bizonyult.

Az ő költészetük nem a tárgyas-leíró jellegű „lírai realizmussal” fordult szembe, hanem a bolsevik diktatúra hazug világával, s annak szürkénél szürkébb „hegedűseivel”, a bolsevik népieskedéssel. Az igazságot konkrét tárgyiassággal megírva csak kivételes pillanatokban lehetett a nyilvánosság elé tárni, például 1956 forradalmában. A lírai nyelv ötvenes évekbeli változásainak azonban olyan következménye is van, hogy a tárgyasabb, leíróbb jellegű társadalomrajz, amelynek a harmincas-negyvenes években még komoly szerepe és hatása volt (József Attila, Illyés Gyula, Radnóti Miklós), az 1956 utáni költészetben egyre kevésbé képes érvényesen megszólalni. Jellemző példája ennek Simon István megújulásra sokáig képtelen lírájának elerőtlenedése vagy Váci Mihály annakidején ugyan hallatlanul népszerű, de néhány darabjától eltekintve ma már szinte olvashatatlan életműve.

Ám nemcsak az ötvenes évek, hanem a rákövetkező évtizedek is azt tanúsítják, hogy a lírai költészetben a leíró jellegű társadalomrajz elsősorban az emlékező jellegű művekben válhat hatásossá, egyébként a közösség és az egyén lélekrajzát érdemes a középpontba helyezni. Ezt tette Nagy László, s alighanem ezzel is magyarázható, hogy költészetünkben ő örökölte meg a legkövetkezetesebben s a legnagyobb esztétikai erővel a falu metamorfózisát s annak a drámáját, a feloldhatatlan fájdalmat. Ha az alkotó a lélekrajzot erőteljesebben akarja történetekkel hitelesíteni, akkor óhatatlanul epikusabb jellegűvé válik. Olykor az elbeszélő költemény (Sinka István), olykor az oratórium (Nagy László, Tamás Menyhért), máskor a dramatikus játék (Kiss Anna) lesz a kifejezési forma. Az is természetes, ha a költő a tapasztalatait epikus alkotásokban jeleníti meg, mint régebben Illyés Gyula, ekkor pedig Csoóri Sándor, Kalász Márton, Ágh István, Tamás Menyhért, Oláh János, Serfőző Simon.

Ahhoz, hogy az elképesztő mértékű falusi változások művészileg igazán megragadhatóak legyenek, olyan alkotókra volt elsősorban szükség, akik valamiként maguk is átélték mindezt, s kiemelkedve környezetükből, az Illyés-féle „nem menekülhetsz” felelősséget átérvezve alkottak. Feltétel tehát a kiválás: az odakötöttség és a kívülről nézés képessége. Ezért lesz nélkülözhetetlen, hogy a katasztrófát vagy annak közeledtét meglátva beépítsék ezt a kettősséget a művekbe. Hiszen az új világ, a „fényes szellők” tették lehetővé sokak számára ezt az egyre drámaibban megélt kiválást. Juhász Ferenc művében, a *Szarvasénekben* (1955) a hagyományos falu világában élő édesanya a modern nagyváros világától félti a fiát, azért várja haza, a fiú számára viszont a hétköznapi és a művész-lét konfliktusa a lényeges, és pedig azért, mert a világ ellentmondásosságával kell szembesülnie. Nagy László korai hosszúverseiben (*Havon delelő szivárvány, Csodák csodája, Rege a tűzről és a jácinról*) a művésszé váló ember megcsalatottsága, az ígélet és a valóság feloldhatatlan ellentéte, az igazság felismerésének katarzisa a meghatározó.

A hagyományos falu természet-közei világot jelentett, lakói a természetben, azzal küszködve és azzal harmóniában éltek. A termőföld, a növények, az állatok, az időjárás ismerete elemi szükséglet volt, s az idő ciklikus körforgása nemcsak az életrendet, hanem a világszemléletet is formálta. A falukép elkerülhetetlenül jelentett természet-, társadalom- és személyiségképet. Ezt az összetartozást fejezte ki például a *Gyöngyszoknya* (1953), Nagy László első hosszúverse a természet rombolását állítva középpontba. A *Menyegző* (1964) látomásában a természeti szimbólum, a társadalom romlása és a személyiség helytállása egyenrangú szerepet játszik, míg a *Zöld Angyal* (1965) a hagyományos paraszti életforma és kultúra megállíthatatlan pusztulását állítja a középpontba. Nagy László költői világában szinte kizárólag csak az erkölcsi értékek adhatnak erőt ahhoz, hogy a világ romlását megpróbáljuk lassítani, s ezek az értékek a család, az otthon kisvilágában érvényesülhetnek, valamint a termő és teremtető természetben (*Szárnyak zenéje*, 1958, *Asszony-fejű felleg*, 1960, *Gyümölcsoltó*, 1972).

1945 után radikális és igen gyors társadalmi forradalom zajlott Magyarországon. Ezzel szinte teljesen egybeesett az ugyancsak radikális és az ésszerűséget sokszor nélkülöző, iparosítás. Mindkét tendencia önmagában is erősen megviselte volna a közösségeket és az egyént, együttes hatásuk azonban szinte megérthetlenné és feldolgozhatatlanná vált. Az ötvenes években a falu és a város világát rendszeresen szembeállították, a valóságban azonban egyaránt szenvedtek elkerülhetetlen pokoljáró útjukon. S elbukott 1956 demokráciát és szabadságot követelő forradalma is.

Bár a földosztás igen jelentős esemény a parasztság történelmében, elsősorban a késlekedő és késleltetett polgárosodást segítette elő. Néhány év múlva azonban felszámolták a föld magántulajdonát. A földosztást és a köztársaságot az ezer éves történelem beteljesítésének tekinthetjük, ám ami 1948 után következett, mindezt szétverte. Pontosan jelenítette meg mindezt Csoóri Sándor verse, az *Idegzsálaival a szél* (1966):

*Elsüllyedt szekértengelyek
forgatják ezt a földet
tavaszba,
nyárba.
A szőlőkarókkal kiveret hegy:
Szent István itt maradt koronája.*

*Hallgasd,
a tolongó úri zaj:
csikónyerítés, patadobaj.
S a cseréptányérok repedése, mint a csontoké.*

*Ezer esztendő török szét velük:
Hunyadi László nyakszirtje, válla –*

A költemény azt is kijelenti, hogy „Nincs másik idő, mely befogadna, / másik ország, mely nevet adna”, azaz a történelem diktál, nem mi magunk. A magyarság – s persze minden nép – életrevalóságának bizonyítéka, hogy a termelőlőszövetkezeti taggá lett parasztság minden keserősége dacára megpróbált helytállni, még a látástól vakulásig tartó munka, a megélhetést, majd a gyarapodást is biztosító háztáji gazdálkodás, az önkiszákmányolás révén is. Az a fiatal nemzedék pedig, amelyik belülről ismerte ezt az életformát, s átlátta a drasztikus gyorsaságú váltás minden gondját-baját, megpróbált kettős nézőpontot alkalmazni. Egyrészt megértette a szülők, nagyszülők kínját, másrészt belátta, hogy a modern kor gépesítést, másfajta gazdálkodási formákat igényel. A hagyomány és a modernség konfliktusa került előtérbe, s ez valamennyire megmagyarázta és szükségesnek mutatta az 1958 utáni, s akkor sem önkéntességen alapuló téesszervezéseket.

Nagy László egész költészete mindazonáltal azt tanúsítja, hogy a drámai történetek menete megbocsáthatatlan, a tragédiák szükségtelemek, a társadalom nem jó irányba keresi a sorskérdésekre a megoldást. A *Rokonaink arca* még fohással fejeződött be:

*Arcukat gyötrelem
széjjel ne szedje,
mikor a földek forradnak egybe,
ha a csillag foga között
őrlődik a mesgye!,*

de a *Búcsúzik a lovacska* (1963) siratójában azonosul a költő és a lovacska. A „siralomházi próféta” minősítése szerint a gép

*csak duruzsol s ketyeg
elfujja a lámpavilágot
kioltja a virágzó cseresznyefát
szemet vet a majálisra,*

vagyis értékeket pusztít el, többek közt az ember több ezer éves társát, a gépek miatt feleslegessé vált lovat. Ezekben az években több művészeti ágba is megjelent a ló motívuma, amely a társadalmi és a személyes, a gazdasági és az érzelmi szikráztatta össze. Az *Ég és föld* című oratórium (1968) kibékíthetetlennek mutatja az *Atya* és a hazalátogató *Fiúk* ellentétét. Az *Atya* nem annyira a modernizációt ítéli el, amely oly rettenetesen meggyötörte őt, hanem ember és természet kapcsolatának feldúlását:

„Ti fölkoncoltok hegyeket is,
hentesei az örök dolgoknak, és hiába
húzkodtok gyolcsot az égen, átüti a vér.”

Az élet azonban nemcsak a valóságban bonyolult, hanem a költői világban is. Míg ebben az oratóriumban az *Atya* egyértelműen értékek őrzője, a *Fiúk* pedig megtagadják őt, a *Menyegző* lakodalmas látomásában mindez fordítva történik: az ifjú pár az értékek hordozója, s az öregek próbálnák a maguk torzságához idomítani őket. Ezek az „öregek” ugyanis nem a hagyomány őrzői, hanem a közösséget megrontó erők képviselői.

Az ezer évig volt világ pusztulásának legdöbbenetesebb látomása *A Zöld Angyal* (1964). Ez az angyal a természet pusztító és teremtő démona, ugyanakkor maga a természet csak teszi a dolgát: az embertől elhagyott házat birtokba veszi, s a hazalátogató ember a szemlélődés és az emlékezés kapcsán megállapíthatja, hogy „már mindent hazaadtam – ez volt az emlék halála”.

Az emlékeknek természetesen még sincs halála sem Nagy László költészetében, sem másoknál. Éppen ellenkezően: azok a falvakból kiszakadt nemzedékek, amelyek még beleszülettek a régi világba, s megtapasztalhatták annak rendjét, majd rohamos átváltozását, nem tudnak és nem is akarnak megválni emlékeiktől. A mai hatvan év körüliek, tehát az 1956 előtt születettek nemzedéke a legutolsó, amelyik még megtapasztalhatta a hagyományos falut és a kemény diktatú-

rát. Számos költőnél nyomatékos a falu metamorfózisának megjelenítése. Az idősebbek, mint Juhász Ferenc, Nagy László, Kormos István, Tornai József, Csoóri Sándor után olyanok említendőek, mint Kalász Márton, Bertók László, Kalász László, Ratkó József, Buda Ferenc, Ágh István, Bella István, Serfőző Simon, Tamás Menyhért, Kiss Anna, a Kilencek közül elsősorban Kiss Benedek és Utassy József, aztán az életfa vége felé hangsúlyosan Nagy Gáspár. Sok költőt lehetne még említeni, ám a téma- és motívumleltár monográfia-feladat lehetne.

A megéltség magyarázza, hogy szinte minden alkotónál nyomatékos az emlékező magatartás. Az emlékezésnek motívumai és motívumcsoportjai vannak. A legszemélyesebbek alighanem az édesanya-versek. Ezekben gyakran az édesapa is jelen van. Most csupán néhány példát említek: Juhász Ferenc: *Szarvasének, Anyám*; Nagy László: *Rege a tűzről és jácintról, Ha döng a föld, A Sasorrú temetése, Madárijesztő, Műtét Anyánk szemén*; Simon István: *Száll a rosta*; Fodor András: *Anyám*; Csoóri Sándor: *Anyám fekete rózsa, Anyám szavai*, Kalász Márton: *Örökség*; Ágh István: *Harangszó a tengerészért, Családi csonka kör*; Kalász László: *Szint vallok a szelekkel*; Tamás Menyhért: *Beszegzett ég alatt, Versek édesanyám, Kiss Emerencia kapcsos könyvből*; Serfőző Simon: *Otthon*; Kiss Benedek: *Kenyeret anyám úgy eszik*; Nagy Gáspár: *Anyámmal hófehérülök*. Az édesapa alakja pótolhatatlan hiányként jelenik meg azoknál, akik a világháborúban félárvák lettek, s ez deformálta az édesanya és a gyermek sorsát is (Bella István, Utassy József, Kovács István versei).

A hazalátogatás alkalmi emlékezést és találkozást egyesítenek. Tudatosítják, hogy a hazatérés lehetetlen, s azt is, hogy a látogató az idő múlásával és az életforma változásával mind idegenebbé válik szülőfalujában. Az idős nemzedék folyamatosan távozik az élők sorából, a falu, a határa, a népe teljesen átalakul. Nem értéktelenné válik, hanem másmilyenné, mindez azonban értékpusztulással is együtt jár. A legkomorabb a közösségeknek és kultúrájuknak a sorvadása, pusztulása, elfeledése. Ezt az 1970-es évek derekától a népinek nevezett írói ellenzék úgy fejezte ki, hogy az anyagi gyarapodás mellett erkölcsileg egyre

romlékonyabb állapotba kerül az ország. Még Illyés Gyulának az a reménykedése is szétfoslott, amelyet 1962-ben a *Mozgó világ* riport-szerű versciklusában kifejezett az egykori pusztai cselédség javuló sorsát látva, s az a későbbi is, amely egy évtizeddel később szélárnyékban lévőnek, tehát országépítésre alkalmasnak látta a helyzetünket. Ám reményt veszelve is reménykedett ő is, mások is.

A szülők, a nagyszülők, az öregek a felnévelő család mellett az állandó munkavégzés, a helytállás jelképei, a kötelességteljesítésre, az önfeladás elkerülésére biztató példák halálon túl is. Ratkó József Veres Péter emlékének ajánlott verse így fejezte ki:

*Az öregek, a gyönyörűek,
a soha elnyugvó kezűek
halállal hűek.
Csontjuk villáskulcs. Szerelik
aláfekve a földet.*

Tornai József egész kötetet szentelt annak, hogy a hagyományos paraszti világ jelképes alakjává lett Veres Péter emléket megörökítse, ne csupán elsirassa, hanem időtlen példává emelje (*Veres Péter-énekek*, 1981).

Az elődökkel való tényszerű vagy képzeletbeli találkozás nemcsak érték-, hanem sorsszembeállítás is. A lírai művekben megszólaló személy annak az értékrendnek a továbbvitelére próbál törekedni, amelyet elődeiben megtapasztalt. Az idősíkok között járva, a léthelyzetek eltéréseit lehántva, még a százötven éve halott dédapával is rokonságot talál Bertók László (*Dédapám, március*), s úgy fejezi be a versét, hogy ott már dédunokájának alakja villan fel. A nemzedékek láncolatában az a közös, hogy a történelem mindig beleszól az emberek életébe.

A falu metamorfózisának lírai megragadása kapcsán meghatározó a szegénység motívuma. A visszaemlékezésekben ez természetes, ám a versek mindegyik idősíkján megjelenik a szegénység azokban a hatva-

nas-hetvenes években is, amikor erről egyrészt nem volt ajánlatos szólni, másrészt ténylegesen javult az életszínvonal. A szegénység részben öröklődött, részben újratermelődött. A földrajzi és az egzisztenciális periférián élő emberek sorsa érdemlegesen nem javult, a magukra maradó falusiak, tanyasiak számára nem nyílt távlat. Buda Ferenc, Ratkó József, Serfőző Simon verseiben megoldatlan és elhallgatott társadalmi gondok válnak nyilvánvalóvá.

Az emlékezés olykor még a sok évtizeddel korábbi vagy olyanként érzékelhető időkhöz is visszatér. Ez mutatkozik meg Sinka István időskori költészetének két olyan epikolirikus művében, mint a *Mesterek uccája* (1949–1966) és a *Szigetek könyve* (1951–1968). De ugyanezekben átlép a jelenbe, s állást foglal az ötvenes évek embertelen világáról: „A hamis zsarnokság mindegy, hogy úri, / vagy proletári: alpári / az mindegyik mindenképpen / kívül, belül.” Különleges megoldást talált Kormos István, amikor egy szegényeket tápláló növényt dicsőített az *Óda a kukoricához* strófaiban (1950, végleges változat 1970), majd a nincstelenek munkaeszközét siratta el *Egy talicska halálára* című versében (1971). Még kevésbé köthető konkrét időhöz, valamelyik évszázadhoz az a mítoszi-mesei-népi történelmi világ, amelyik Kiss Anna életművében bontakozott ki, s amelyben babonák, bájolók, boszorkányságok és huncutságok, ilyen-olyan teremtmények, emberek mozognak, s mindez a költészetben valóságosnak bizonyul.

A népköltészetet a köztudat a falvakhoz köti, s okkal. A költői archaizálás tehát mindig felidéz egy hagyományos kultúrát, amelynek esztétikai értéke és igazságtartalma vitathatatlan. Magyarország történelmének változásai az 1945 utáni két-három évtizedben a legkiéleztettebben a falvak népét érintették. Egy korszakban a konfliktusok vagy összebékíthetőek, vagy kiéleződnek. Itt az utóbbi történet, s szinte sorolni is sok ezeket az összetorlódt, leegyszerűsítő ellentétpárok-kal jelezhető gondokat. Ilyeneket: háború – béke, földosztás – téesszervezés, demokrácia – diktatúra, jog – jogfosztottság, magyarság – szovjet tábor, vallásosság – ateizmus, természetelvűség – rendeletek szerinti élet, szakmai – kontár munka, szegénység – nyomor, szakem-

ber – pártkader, állat – gép, falu – város, parasztgazda – munkás, népi közösség – párt, úr – elvtárs, maradás – menekülés, öregek – fiatalok, építés – rombolás, szeretet – gyűlölet, tisztesség – gazemberség, helytállás – kudarc.

Okkal mondhatjuk, hogy ezekben az években a hagyományos falu eltűnt, azt viszont nem, hogy ugyanez történt volna a várossal is. Az pedig már egy másik történet, hogy a következő három-négy évtizedben miként vált kérdésessé minden hagyomány Európa-, sőt világszerte.

N. PÁL JÓZSEF

irodalomtörténész (Budapest)

SEMMI SEM OLYAN, MINT RÉGEN

Szabó István életének és művének tanulsága –
históriai háttérrel

Szabó István neve tucatszó. Könnyen megjegyezhető, ám nehezebben azonosítható, hisz több van belőle, csak az – így vagy úgy – hírnévre vergődtek között is. Lehet-e, s ha lesz, minemű összefüggések okán lesz az ilyen névnek összetéveszthetetlen súlya, nem tudható, ám hogy Nagy László nekem a költőt, Kovács István – gyermekkorom körülrajongott színészét is megelőzve – az ökölvívót fogja jelenteni, amíg élek, ebben biztos vagyok. De hát jelent-e ma Szabó István neve valakinek valamit, a filmtörténetben egyértelműen klasszis, ám emberileg gyarlóvá lett filmrendezőén kívül, megint csak nem tudom. Tán a méltán neves – a parasztság históriájával foglalkozó – debreceni történész, a nádudvari téves elnöke (könyv készült róla nemrég), no meg a kajakos világ bajnok jut még eszébe a korosabbaknak, de közel három évtizedes (egyetemi) oktatói tapasztalatoktól megverten állítom, hogy e remek novellista neve senki emlékezetében nem él ma már, a magyar irodalom szakosokat is beleértve persze.

Az én Szabó Istvánom író volt, Cserszegtomajon, e Keszthelyi térségében fekvő hegyközségi faluban született, s amiért nekem különösen kedves, hogy zalainak – és ZTE-szurkolónak! – vallotta magát egész életében, noha szűkebb pátriája – „hivatalosan” – 1950 és 1979 között Veszprém megye része volt. Negyvenöt esztendőn át mindössze 1931-től 1976-ig, hányatott, ám mégis modell-értékű sors adatott neki, csupán három kötete jelent meg életében (*A lázadó*, 1956; *A varázsló kertje*, 1963; *Ne nézz hátra*, 1972), s halála után –

néhány jó emlékezetű, a hagyatékát is gondozó barátot kivéve – igen gyorsan elfeledték. Elfelelte az irodalomtörténet, meg a könyvkiadás is. Könyve – egy kötetben összegyűjtött művei – 1991-ben látott napvilágot utoljára (*Isten teremtményei*), a róla szóló íráskor java részét Németh István Péter egy szinte hozzáférhetetlen, kicsi emlékkönyvben adta közre (*Siratódal*, 2009), s – Csűrös Mikósnak és Fogarassy Miklósnak hála – leveleinek, levelezésének egy része is olvasható (*Kodolányi János és Szabó István levelezése*, 1999; *A barátság szelleme*, 2009), ám Szabó István egykor volt lény, életművének tanulsága, ahogy Domokos Mátyás írta jó negyedszázada, a „közöny ólomkoporsójában porlad”.

S ott porlad bizony egy írói szemlélet és szereptudat hagyománya is. Szabó az írástudók ama csoportjába tartozott, akik szerint „az írás szava” az „élet szava” kellett (volna), hogy legyen, s aki ennek az etikummal, s alkotói felelősségtudattal átszőtt magatartásnak a tovatűntét már 1972-ben riadalommal emlegette fel. Úgy vélte, ennek híján a kimondott s a leírt szó – egyben a magyar irodalom – *tétje* is odalesz, hogy százados értékek bomlanak fel, hogy életünk, történelmünk, megtett utunk tanulságát veszni hagyván – szellemi értelemben – a létezés vegetációs szintjéhez igazodva lézengünk az értelmes jövő nélküli jelenben csupán.

Alanyi író volt, mondanám, ha e fordulatnak lenne értelme még. Közlés- és kifejezésvágyának fókuszában saját és környezete életének, sorsának kavargva átforgalmazó tapasztalata volt elsősorban, az általa tökéletesen ismert mikrovilág történelmi és lélektani rezdüléseinek bázisán mondta el mindazt, amit az „egyetemes emberiről” elmondania adatott. Csak novellákat írt egész életében, regényterve s regényvázlata is volt ugyan, ám a hosszabb műfaj tető alá hozásához az idő sem a kitartott fegyelmet, sem az alkotói hajlamot nem adta meg neki. Mint megannyi villanás, máskor felszakadó vallomás vagy segélykiáltás ezeknek a novelláknak a sora, egy tépett életút összeilleszthető mozaikjai, beszédes – nemegyszer esztendőkre rúgó – némaságokkal. Szabó István írói pályája mintha egy széjjelhulló világ és egy széjjel-

hulló világszemlélet ambivalenciákkal átszőtt utóvédharcának rohamosan fakuló emlékezetéről üzenne nekünk. Megszólítani – avagy „újra megszólítani”, ahogy manapság mondani illik – e tapasztalatra s e „volt világ” emlékezetére való nyitottsággal lehet(ne) csupán.

Akik jó szándékkal emlegették, mint a 20. század ötvenes-hatvanas évei életformaváltásának, s e váltás történelmi, lélektani kísérőjelenése következményeinek leghívebb krónikásáról írtak és beszéltek általában. No meg egy életforma eltűntének siratójáról, akinek műve épp ennek az életformának – s vele az elementáris ráismerés intimitásának – az eltűntével lett egyre kevésbé megszólítható, ahogy nemzedéke legjobbjainak alkotásaira is valamiféle „félmúltként” tekint az irodalomtörténeti emlékezet. Az *Emberavatás* című antológia nemzedékről van szó, aminek legjobbjait – Sánta Ferencet, Szabó Istvánt, (Kamondy) Tóth Lászlót, Csurka Istvánt – a sematizmus legkeményebb esztendeinek követelményei nem befolyásolták már, ugyanakkor témáik többségét a magyar történelem fordulatainak – személyesen is átélte – történelmi, szociológiai és morális közege adta az indulás idején, s ez adta javarészt a következő esztendőknél is. Én még azt sem tartom véletlennek, hogy e tematika elsődlegességének kényszerű s egyben törvényszerű tovatűntével ezeknek az íróknak a pályáíve – tán Csurka Istváné kivételével – így vagy úgy, de megrogyanni látszott, vagy éppen le is zárult mindörökre.

A paraszti társadalom változásai adta tematikáról van szó természetesen, ama nagy átrendezés 1945–1962 közötti esztendeiről, aminek vége egy hagyományos életforma meghatározta létszemlélet haláltusájává lett. Az a paraszti réteg, amelynek többsége a Horthy-rendszert cselédvilágként élte meg, s 1945-ben egy olyan-amilyen földosztással történelmi esélyt látszott kapni az időtől, már 1948–49-től a történelmi harapófogójába került. Noha a térszerítés első brutális hullámát átvészelte még, s a Nagy Imre-program reá vonatkozó részére is reménykedve nézhetett, e millióknak a sorsa 1959–1962 között végképp beteljesedett. A forradalom leverését követő két esztendőben még békén hagyták ugyan, meglehet – az „ahogy lehet” parancsának megfelelően –

erőre kapni is látszott, ám a Központi Bizottság 1958. novemberi határozata után már nem volt apelláta. A megtorlás legsűrűbb esztendeit kísérő döntés – ami szerint a „mezőgazdaság szocialista átszervezése” tűzzel-vassal végrehajtandó – nemcsak a szovjet modell magyarhoni alkalmazását jelentette, a berendezkedő régi-új hatalomnak legerősebben ellenálló, a hagyományos formájában ellenőrizhetetlen, kevésbé befolyásolható milliós közösség széjjelzúzása volt akkor a cél. Mindazt, ami 1959–60 és 1960–61 őszén, telén, koratavaszán a „finomabb mód-szereket” a brutalitással agyafúrtan keverő eljárásokkal bekövetkezett, a „vallásos világnézet elleni harc” is kísérte, életek tízezreit hajszolva a kétségbeesésbe, hogy aztán 1962 augusztusában – az MSZMP VIII. kongresszusán – közhírré tehessék a diadalt: Magyarországon a „szocializmus alapjainak a lerakása” befejeződött. Erről Ö. Kovács József monográfiája (*A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete 1945–1965.*, 2012.) mondja el a legtöbbet a történettudomány követelményeinek megfelelően, de e folyamat emberi, pszichikai és morális kísérőjelenségeit, következményeit is felvillantva egyben. Azt a folyamatot, amelynek nyomán az életet megtartó értékek kavarodtak meg s estek széjjel menthetetlenül, hogy a szocialista táborban akkor látványosnak tetsző adományokkal, ígéretekkel gazdagon reánk tört „új világ” mindent összemaszatoljon aztán, miközben az átélt traumák bevallását, „kibeszélését” évtizedekre tette lehetetlenné. Szabó István, az idősödő parasztszülők tizenöt esztendősen – éppen 1946-ban, a nagy változás első stációja után – félárván maradt, a kifejezés kényszerével, a szépség és a jószág ígézetével megáldott-megvert, a paraszti munkára viszont testileg s lelkileg egyaránt alkalmatlannak tetsző sarjadéka csak erről az útról s ennek tanulságairól beszélt – lényegében csak erről tudott beszélni! – egész életében.

Úgy vélem, hogy egy, a konkrét histórián túlmutató történelmi csapdahelyzet összetett természetrajzának művészi ábrázolásáról volt és van szó itt. Egy legalább kétarcú folyamatról, ahol sem a „jó”, sem a „rossz” nem létezett, avagy nem volt értelmezhető önnön tisztaságá-

ban, ám a hatalmi akarattól is determinált kavargás hagyatéka itt szunnyad bennünk azóta is. Mert kétarcú volt az a folyamat, amely a vidéki társadalom nagy részével ezekben az évtizedekben megesett, egy önmagát kétségbeesett torzulásokkal is védő életforma, s a reá törő, a „régit” könyörtelenül porlasztó „új világ” küzdelmének szálkeresztjében. Adott volt itt egy életforma ugyanis, a maga emberöltőkön át kikalapált szokásaival, parancsaival és elvárásaival, amely a létezés sokszor kegyetlenül nehéz, mégis kiszámíthatóan biztonságos medrét jelentette a benne élőknek – „belülről” nézvést így tetszett! – századokon át. Közösségi volt e keret minden elemében, „kilógni”, netán kiválni belőle nemigen lehetett, még „kitűnni” is a keret szabályaihoz, törvényeihez igazodva csupán. E törvényeket, szabályokat felrúgó kitörési kísérlet a keret – ha tetszik, a közösség – számára nemcsak értelmetlennek, de értelmezhetetlennek is mutatkozott, s hogy a kísérletet elfojtsa, megakadályozza meg is tett mindent rendszerint. Néha napi – mind a családban, mind a tágabb közegben feszültségeket is gerjesztő – „kiválások” előfordulhattak persze (ha egy-egy gyerek tanulhatott például), de a tömeges „szökésnek” semmi értelme nem lett volna, ehhez sem a társadalmi, sem az anyagi, sem a tudati feltételek nem voltak adottak: egy „normális” parasztember „normális” gyermekének, hogy ne paraszt legyen, eszébe sem juthatott. Ekként e létezési mód szabadsághiányos állapota fel sem tűnt a benne élőknek hosszú ideig, még a kitörési kísérletekből fakadt konfliktusok is a közösség bejáratott törvényei szerint „rendeződtek” általában, az örökölt minták, szokások parancsa mindenben uralkodott. Meglehet, ezeknek az embereknek igen nagy része – ahogy Németh László a harmincas években fogalmazott – valóban a „nemzet alatt” élt, az életvezetési stratégiák, a mentalitás szerkezeteinek folytonosságára nézvést mégis így érezte magát biztonságban. A „tovább lépés” esélyét, az anyagi lehetőségek (több munka, több bér, aztán egy ló, szekér, még egy kicsi föld stb.) némi bővülésének reménye jelentette-jelenthette csupán, mindent, de mindent – a szerelmet, a házasságot, még a családtervezést is – ennek rendelte alá.

Mindezt az „egyhangúságot” a modernitás, a kapitalizmus jelenségei is megszaggatták már, minálunk a 19. század végétől mindenképpen, a paraszti életforma – Kovács Imre írta így később – csődjének előérzetét hozva el. Erről s e folyamat kiváltotta drámákról (agrárszocialista mozgalmak, kivándorlás, egykézés, a nyomor változatai stb.) a népi mozgalom szociográfiáinak köszönhetően tudunk a legtöbbet, az igazán nagy változást azonban az 1945-öt követő jó másfél évtized hozta el. S ez az idő hozta el az utóvédharc korát is, amelynek során az egyébként nagyon fontos átalakulás is – paradox módon – egy, az arányosság és a biztonság rendjét még őrzött értékvilág és kultúra bomlásának az utolsó felvonásává lett. A valóban felszabadulásra érett parasztársadalom, a reményt adni látszó, aztán e reményeket rögtön megcsúfoló történelmi-politikai kényszernek ellenállni ugyan nem tudhatott – falvak „estek el” sorra, ahogy a költő Nagy László édesanyja egy fiának küldött levélben fogalmazott –, ám mivel a számára ismerős magatartásminták folytonosságát védte rendületlenül, e hagyományos magatartásminták – az „új felől” nézést – abszolút szabadsághiányos állapota is menten megmutatkozott. Ami korábban biztonságot adott – vagy adni látszott –, most börtönné, az életeket megnyomorító béklyóvá lett szinte esztendők alatt, miközben idősödő vagy önmagukat hirtelen öregnek érző szülők tébolyodott tanácsatlansággal tördelték a kezüket, hiszen számukra felfoghatatlan volt, ami bekövetkezett. A „mi lesz velünk, ha nem köti a gyereket a föld” réme, a rohamléptekkel változó szokások, reflexek, vágyak és tervek ellen való kétségbeesett tiltakozások életeket tettek pokollá a régebbi s az újabb nemzedékben egyaránt. Az állandó gyanakvás, fürkészés – nem változott-e meg a néhány hónap után hazalátogató gyermek szava, mozdulata, nem vette-e fel a „városi tempót” stb. –, a „megszólás” kényszerének s a megszólástól való eszement félelemnek, az önvesszéyes agresszivitásnak s az elfojtásoknak az egyidejűsége, az egyre keserűbb, ugyanakkor egyre értelmetlenebb védekezési stratégiák ekkor lettek a bomló paraszti társadalom részévé menthetetlenül. Indulatot, másutt mosolyt, lenézést váltott ki mindez, s ami az emlege-

tett, arányosként megélt rend őrzője volt (lehetett), önnön ellentétébe fordult. Tudatot beszűkítő magatartásminták, tragédiák szegélyezték ezt a folyamatot, miközben százezrek lettek – pszichikai és morális értelemben is – talajtalanok, meglehet, anyagilag gyarapodva közben, s az „új világ” jelenségei csáberejével szemben védtelenül immár.

Ennek az „új világnak” a jelenségei lettek aztán az 1962–63-tól kiforrott Kádár-rendszer fundamentumává, amelynek – többször nosztalgiára szólító – emlékezete máig elér, azok lelkében és agytekervényeiben is nemegyszer, akik, vagy akiknek megnyomorított szülei a „régit” látszottak védeni még, annak idején. Mert sok lett akkor az új, az életet könnyebbé tevő, a gyarapodás élményét esztendőről esztendőre megadó civilizációs adomány, ez bizonyos. A megtorlás rettentére csempészett, majd azt felváltó „életszínvonal-politika”, a tömeges téjeszesítést „felpuhító” háztáji gazdaság rendszere az úgynevezett „konszolidáció” politikai eszköze is volt természetesen, s el is érték a kívánt célt vele. Kockaházak nőttek ki a földből, országos – egyben sóvárgott – élménnyé lett a parkettás szoba, a villanyvilágítás, a hűtőszekrény, a televízió, s hamarosan a fürdőszoba is, a rádióban, s a vendéglátóhelyeken addig nem hallott vérpezsdítő muzsika szólt, a szórakozási szokások rohamléptekkel alakultak át, s mindez lebíráhatatlanul vonzónak mutatkozott. A régi konfliktusokat újak váltották fel, amelyeket az „öreges” nem is akartak érteni már, fásultan, beletörődve bámultak papucsba bújtatott lábbal a képernyőre vagy maguk elé, s ha keserűen köptek is néhanap észre kellett venniük, hogy a hatvanas esztendők közepére ennek a társadalomnak a nagy része lenyugodott, sőt bizakodással nézett a jövőbe. Azt a régi-régi gyötrelmesen szegényes biztonságérzetet egy addig ismeretlen új biztonságérzet kezdte fölváltani, amely nemcsak a nagyobb kényelem, de a nagyobb szabadság (még a „szabadságon vagyok” szóösszetételt is ekkor kezdték megtanulni faluhelyen!) élményét is megadta, bizony. Kisvártatva motorkerékpár, aztán Trabant is került az „életrealóbbak” feneke alá, lehetett menni a Balatonra, aztán „jugóba” is, csak „megtalálom a számításon”, mondogatták egyre többen, miközben a szerzés szenvedé-

a kapzsiság, az irigység, a dicsekvés újmódi esélyei is életeket és magatartásokat formáló „szabályokká” lettek, szinte észrevétlenül. Azt azonban, hogy például a munka, mint lélek nélkülűvé vált hajsza (hisz azok az „elérendő célok” csak jöttek-jöttek rendületlenül!), s a fiatalabbak kétkezi munkától való viszolygása egyazon folyamat két eredője valójában, néhány íróemberen, Németh Lászlón, Veres Péteren s – mondjuk – a fiatal Szabó Istvánon kívül alig valaki vette észre, természetesen. S azt is kevesen csupán, hogy az öröndetes „fejlődés” közben minden összezavarodott.

Úgy lehet, a 20. század második fele magyar történelmének a hosszabb távú hatásaiban leginkább alattomos csapdáját kezdte működtetni ez az idő, éppen azért, mert a nélkülözések, az átélt traumák, a több évtizedes folytonos „mozgósított állapot” után végre nyugalmasnak s a legelementárisabb igényeket kielégítőnek mutatkozott. Csak az arány, a mérték tudata kezdett kiveszni az amnéziásan örvendő lakosságból évtizedekre előre, s a két jelenség, ami időben összeért alapos munkát végzett bennünk és általunk. Bebizonyosodott: ha egy társadalomra – történelmi értelemben nagyon rövid idő alatt – a tradíció elvesztésével párhuzamosan ömlik rá az új és nagyon vágyott jelenségek tömkelege, akkor az értékelismerő, érték kiválasztó és értékérvényesítő képesség jövéhetetlenül összezavarodik. Az értékes a divattal (a „trendi” szót nem ismertük akkor még), az élet arányos rendjének tudatos tervezése az agresszív önérvényesítés amorális mozdulataival keveredik, miközben látszólag minden a legnagyobb rendben van. Mert nemcsak az értékek kavartak meg a hatvanas esztendő Magyarországon, összemazgatódott a tulajdonhoz (ami „közös” az enyém is, törődni azonban nem kell vele, gondozni sem, ellenben bármikor „hazavihető”), a munkához való viszony is (kicsi melóval is elleszünk a gyárban s a térszben), egy ország tanult meg „lőgni” katonaságnál, munkahelyen, futballpályán egyaránt. Csak „érvényesülni”, csak többre jutni, csak fogyasztani akart szinte mindenki mindenáron, törvénné lett a „leleményesség”, s „élhetetlen” alakként nézték le, aki nem állt be a sorba. Jómagam morális züllésnek

látom e folyamatot visszavonhatatlanul, melynek nyomán a lakosság jó része e züllést az anyagi gyarapodás várva várt alkalmaként élte meg, miközben a „gyökértelenség”, a kiüresedettség, a cinizmus, a devianciák változatos formái uralkodtak el. Egy átélhető dráma nélküli dráma volt ez a história mélyebb rétegében, egyre több hulló sorssal szegélyezve az utat, s ki vitathatná, hogy az áldozatok igen nagy része épp e dupla fenekű helyzetet mélyen átélt lelkek közül került ki. Sarkadi Imre és Váci Mihály, Kondor Béla és Nagy László, B. Nagy László és Huszárik Zoltán, Kormos István és Latinovits Zoltán, meg a többiek, mind-mind a negyvenes vagy az ötvenes esztendeiket taposva mentek el, akárcsak Szabó István, miközben örvendezve, lényegében elégedetten éltünk, s például mezőgazdaságunk nem egy terméke a világ élvonalába tartozott. Azt, hogy ama régi – természetesen változásra érett – helyére telepedett új érték- és szokásrend, életforma mindenféle értelemben – még gazdasági értelemben is! – ingoványra épült, megint csak nem akarta hallóra venni szinte senki sem, ennek az öntudatlan elégedettségnek a „gyümölcse” jó évtizeddel később érett be csupán. Ez lett az az állapot ugyanis, amely a nyolcvanas esztendők második felétől már hazánkban is érzékelhető, aztán nem sokára reánk köszöntött, globalizációnak is nevezett „értékszerkezet” medrét jó előre kivájta már. Tudom, sokak számára nehezen hihető, de úgy igaz, hogy a kádári fénykorban rögzült amorális „életminták” és a szintén amorális globális „életminták” szerkezete – a lehetőségek kiáltó különbsége ellenére! – hibátlanul összeért, a „kaparj kurta” stratégiája a „csináld meg a magad karrierjét” mindent átszövő és felülíró parancsának a tökéletes előzménye lett – még a politikai „értékválasztás” értelmében is. Ezért „nőtt össze, aminek össze kellett nőnie”, a közösségi formák szétesése, s a korlátlan individualizmus jelenségei máig egymást feltételezik, miközben a tradíciók, az átörököthető, a közösséget óvó minták tiszteletére alapozó gondolkodás – amely a csak materiális értelemben vett „haladás”, szóval a fogyasztás ellenfele lenne! – vádakkal (premodern, provinciális, kirekesztő stb.) is bőven megszórt védekező pozícióba kényszerült, nemcsak Magyarországon.

Szabó István élete és életműve azért is roppant tanulságos, mert a fentebb vázolt folyamatot kínos következetességgel és magas művészi szinten „követte végig”, demonstrálta egészen addig – a „nagy család” kibontakozásáig – ahonnan nem volt már visszaút. Jómaga – a maga szóhasználatával – „elpolgárosodásnak”, a „polgári életeszmeny kiütéses győzelmének” látta e folyamat végjátékát, ám amit az „önző gondolkodás elhatalmasodásáról”, a „kicsinyes, képzelet nélküli korról”, no meg az irodalom szerepének – már a hatvanas évektől átélte, aztán 1972-ben meg is fogalmazott – radikális átformálódásáról írt, hibátlan diagnózisnak tetszik évtizedek távolából is. A magyar irodalom közvélemény-formáló erejének megroggyanásáról, az író „fölöslegessé válásáról”, a „felelőtlen játék”, a fogyasztás-centrikus szemlélet térnyeréséről beszélt abban a dolgozatában, amely az 1972 végén, majd évtizednyi szünet után megjelent *Ne nézz hátra* című kötethez készült, de 1991-ig senki sem olvashatta nyomtatásban. Eltűnik az az idő, amikor „az irodalom szava mindenkor az élet szava volt”, mondta akkor, ars poeticaként, egy szereptudat érvényességét veszni látó szemlélet hatyúdalaként talán, hogy léte végső fellobbanásául eszmélkedésének teréhez – s egyetlen írói „témájához” – térjen vissza nemsokára, gyermekora falujához, oda, ami a művészi teremtés szintjén még igen, de a maga valóságában nem volt többé visszahozható.

Abban az erős negyedszázadban, amely Szabó István írói életének idejét adta, minden megtörtént lényegében. A személyes és országos remény s annak megcsúfolása, a kiszakadás vágya és keserve, a „beérkezés” ambivalens tapasztalata, a talajvesztés riadalma, a „visszamenekülés” nosztalgiával kevert óhaja, s a reá törő magány döbbenete egyaránt, miközben mind a magyar társadalom, mind az irodalom önmagáról való képe is végképp átalakult. Ennek a kevés szavú csterszegtomaji novellistának a műve nemcsak eme história erkölcsi és művészi hozadékáról, tanulságáról adott számot, de az „egyetemesen emberiről” is hírt adott, a maga – ha tetszik magyar és paraszti – bázisán. S mert könyvvel ritkán jelentkezett, a híradás stációi szinte kötetről kötetre végigkövethetők. A *lázadó* (1956) elbeszélései – aminek

többségével később elégedetlen volt persze – egy repedező életforma öntudatlan védekezési mozdulatainak a személyiséget roncsoló, szabadsághiányos, a létet börtönné torzító tehetetlenségi nyomatekairól beszéltek a maguk hol Móriczra, hol Kodolányira hajazó hangján még. Olyan darabok, mint a *Hajsza*, a *Nászéjszaka*, a *Készülődés*, a *Vacsora* ennek a változásra érett állapotnak voltak, egy irodalomszemléleti tradíciót is újjáfogalmazó szereptudatnak, a művészi tanúsítványai, míg a néhány esztendővel későbbi – kötetbe sem került – *Vasárnapi mise* vagy a *Vidéki megállónál* ugyanezen helyzet értelmetlennek tetsző igazodási kényszereit előhívó pillanatairól adtak számot. E két utóbbi novella a *Varázslat kertje* (1963) remekléseinek világát is idézte már, az otthoni – tehát „otthon hagyott” – értékrend gyanakvó fürkészésének hol mulatságos, hol gyötrelmesen tragikus pillanatait, amelyek a történelem pörölycsapásai alatt lassan szétporladó életforma utóvédharcának lettek a siratói. Igen a *Sírató-dal*, ennek az életműnek, ha nem is a legjobb, de a leginkább szimbolikus darabja talán, amelyet olvasni én ma is csak elszoruló torokkal tudok. Reza néni, a „fölöslegessé lett” reszkető kezű öregasszony „utolsó cselekedete”, a magányos kenyérsütés, otthon, a százados szabályok szerint, a kifelejtett só, az elásott – mert ehetetlenné lett – megkelt tésztahalom, egy megkérdőjelezhetetlennek tudott törvény búcsúja a maga keserű groteszkiségében. Semmi sem volt már olyan, mint régen, ahogy a *Minden olyan, mint régen* hazalátogató minapi parasztfiúja gondolhatta bódult fejjel, mert levakarhatatlanul kölcsönös idegenkedések kezdték uralni itt is, ott is az életet, miközben a csábító új ígervényei felé is megindult már a lélek, ahogy az a *Hazulról odáig*, *A szabadság keresztje*, vagy *A szent család reggele* sorai közt olvasható. A kiválás lebíratatlan vágya s a talajvesztés determinált egyidejűsége, a „sem itt, sem ott” kódolható réme volt már ezeknek a novelláknak a mélyrétegében, ami nemcsak a kibíratatlannak – hisz a vágyakat gúzsba kötőnek – érzett, de mégis minden ízében ismerős világot, hanem a szólás érdemességébe vetett alkotói bizalmat, s magának az alkotónak az életét is felemészttette végül.

Írói válságként volt szokás emlegetni mindezt annak idején, holott Kamondy Tóth László semmibe hullásának, vagy a Sánta Ferenc-i életműre borult csöndnek nem a prózapoétikai beszédmód kimerülése, de nem is – ahogy Szabó István esetében hihették – az önsorsrontásba fulladt személyes élet volt az első számú okozója. Az már következmény volt inkább, hiszen a szépség és a jószág művészi újjáteremthetőségének hite és értelme – lásd az *Isten teremtményei* című novellát – körül fogyott el végleg a levegő. S mert az „új világban – értelmesen – létezni már nem tudott, hősünk azt tette, amit egyedül tehetett. A „ne nézz hátra” parancsát hajtogatva is „visszafelé” menekült bizony, vissza a gyermekkor terébe, az „idők zenévé finomodott emlékei” köré, hogy a lélek mélyén épen őrzött világ eredeti alapszerkezetét bővílje újjá, ahol az élet biztonsággal járható medrét a traumáktól mentes emlékezet és a jelen, a valóság és a fantázia sugárzó harmóniája adja meg. Az a nyolc Csanaki-novella, amely az életmű beszédes „toldalékaként” is felfogható, a „még egy világ” (*Iskola a magasban*) misztériuma művészi újjáteremtési lehetőségének ígézetében fogant akkor, amikor ama látásmód alapszerkezetét feldajkáló és átörökíteni képes életforma már régen odalett. E ciklus – a *Hajnalok hajnala* címet kapta már az író halála után – bravúrja abban kerekendő, hogy nemcsak egykor volt létezési terének harmóniavilágát, hanem annak széthullását – a széthullás első hajszáltrepedéseit – is megírta egyben, egy felnőni kényszerült gyermeki lélek látószögében immár. A hazatalálás, az otthonteremtés feladhatatlan igénye s a megismerésre szólító nyugtalanság szintén örök vágyának rezgése, szorítása tartja egyensúlyban ezt a ciklust, ahogy ez tartja egyensúlyban a homéroszi eposzok világát is majd három évezrede.

A tudás, a megismerés vágya, s a tudás, a megismerés botránya ez, mert az élet érettünk való csoda s ellenünkre való borzalom szintén egy időben, ám a csoda „győzelmének” igénye soha föl nem adható. Szabó István ezért sem lehet „parasztíró” csupán. Műve egy éppen eltűnő világ, meg az átalakulás traumájának, gyötrelmének művészi ábrázolása természetesen, ugyanakkor egy léttapasztatlat feloldhatat-

lan csapdahelyzetének magas szintű krónikája is. Jóllehet, a – szét-esettség, az értékrelativizmus élményét adottnak, már-már kötelezőnek tételző! – posztmodern „állapot” nem tud, s nem is akar semmit kezdeni ezzel. Ennek a felfogásnak az egység őrzésének igénye és a szétesettség rémének tapasztalata – a két állapot küzdelme! – egyszerre a hordozója, miközben a szintézis utáni vágy továbbra is megmarad. Így ebben a szemléletben az írás mint „teremtés”, illetve a mű élet- és valóságvonatkozásai is feladhatatlanok lényegében. Szabó István, ez az elfelejtett író azt a feszültséget élte, teremtette s „működtette” egyik utolsóként, amely a „Minden kellet s megillet a Semmisé” gondolatát fogalmazó Ady Endre életművének is a legmélyebb fundamentuma volt, ízig-vérig magyar bázison. E feszültség – ami a több mint száz esztendő magyarországi (és egyetemes) modernség problematikája – József Attila vagy Nagy László művét is behálózta persze, ha e küzdelem ma is tovább élő szakaszának tapasztalatáról az irodalomtudomány nemigen óhajt tudomásul venni, akkor is. Lehet, ama világgal, a gondokra való ráismerés képessége is eltűnt időközben, akárcsak a felismerés döbbenete? Mert Szabó István e tucatnevű szerző nemcsak életművével, de életével is híven példázta – hiszen végigélte! – mindazt, amiről írnia adatott.

PAPP ENDRE

irodalomtörténész (Budapest)

SZABADSÁG, MŰVELTSÉG, ERKÖLCS

Faluképek és önképek Csoóri Sándor prózáiban

A *Tudósítás a toronyból* és az *Iszapeső* című Csoóri Sándor-művek nyilvánvalóan szorosan összefüggenek egymással. Az 1950-es évek végén, hatvanas évek elején a falvakban zajló, az élet egészére kiterjedő átalakulási folyamatot dolgozzák fel az irodalmi szociográfia, illetve az oknyomozó kisregény műfaji eszközével. Amennyiben egy történelmi olvasat igényével fordulnánk hozzájuk, sok hasznos ismerettel szolgálhatnának a konszolidálódó Kádár-rendszer agrár- és vidékpolitikájának, a földtulajdon átrendezésének, a parasztságot érintő társadalmi átalakulásoknak a megértéséhez. Ha viszont egy szorosabb értelemben vett esztétikai megközelítést érvényesítünk, akkor a történelmi múlt felidézése mellett a személyes azonosságtudatok drámai kríziséről, a szabadság paradoxonában megszülető tragikumról beszélhetünk.

A két művet – a téma azonossága mellett – maga a címadás kapcsolja félreérthetetlenül össze. Az „iszapesző” kifejezés a *Tudósítás a toronyból*, az irodalmi szociográfiából való. Az író édesanyjának egy álmára utal, melyben fiát és férjét az égből ömlő iszap eltemeti. Az *Iszapeső* című kisregényben, a fókuszba állított kérdés – „Miért is kellett Máriának meghalnia?” – jelöltje, az életét önszántából kioltó, csatornába vesző Magos Mária holtteste is csupa iszap. A jelképesítés a halál jelenlétét a mű egész színterére kiterjeszti, ezáltal a vizsgált változás végzetes hatását érzékelteti. Csoóri Sándor bemutatásában a kor falvaiban valódi dráma zajlik, amely nem csupán egy ősi társadalmi

réteg, a hagyományos értelemben vett parasztság – az akkori történelmi jelen aspektusából – visszafordíthatatlannak látott megszűnését kíséri, hanem általánosságban is szól az emberi szabadságról és erkölcsről alkotott meggyőződésről, azok vészt hozó összeütközéséről.

Az író – aki egyben tudósító és riporter is – viszonya témájához világosan kifejtett: hisz a történelmi fejlődésben, a társadalmi valóság elsőbbségét vallja a társadalmi tudattal szemben, utóbbinak föl kell zárkóznia az előbbi mellé, véli. A kényszer megfelelő gazdasági és erkölcsi feltételek mellett hasznos is lehet, egyenesen társadalmi szükségyszerűség, írja. Úgy tartja, hogy „a téesz elvileg sokkal jobb, mint a kisparaszti gazdaság, de gyakorlatban rosszabb is lehet”. Meglátása szerint ezzel a parasztok többsége is tisztában van, ezért immár nem a szövetkezet léte vagy nem léte a gond – egyébként a „nem léte” a fennálló politikai körülmények között persze csak meg nem engedett feltevés –, hanem a vezetők alkalmassága. A falu sorsát tehát a történelmi szükségyszerűséget felismerő emberi minőség fogja eldönteni.

Nem félreértés: az író a regnáló hatalom ideológiáját képviseli ebben a kérdésben. Ezt a tényt – dacára a későbbi politikai szerepnek, a mai kultusznak és elismerésnek – nem lehet elhallgatni. Ám írásai messzemenően nem propaganda művek, hanem gondolatébresztő, a szerző személyes jelenlétét hangsúlyozó szépirodalmi alkotások. Csoóri Sándor személyisége áthatja ezeknek a szövegeknek a világát. Nemcsak leír, ismerttet, bemutat, hanem eligazít, értelmez is. S nemcsak azért – miként a *Tudósítás...* zárásában írja –, hogy „az adott világban minél jobban tudjunk tájékozódni”. E humánus szándék mellett ott a személyes érdekelttség. „Ezt a könyvet, bármilyen furcsán hangzik is, kétségbeesésemben írtam” – vallja meg Csoóri. A történelmi változások mellett „egy fiatalember közérzetéről” is szó van a könyvben. Egy önportrét is kapunk a társadalmi panoráma mellett. A személyes viszonyulás hangsúlyozása pedig a közlés értelmezett voltára irányítja a figyelmet. A toronyperspektíva jól mutatja a kerítések mögé való betekintésnek, a felszínen tapasztalt jelenségek elfedett jelentésének

kutatási szándékát. A rejtett dolgok, a „titkok” megfejtésének esélye tárul ekképpen föl. Ugyanis a szemléltetett valóságdarab az idegen számára enigmatikusnak hathat. A felülről való rátekintés az értelmező pozíciója, aki a racionális összefüggések felvázolásával, valamint a mögöttes lelki-érzelmi tartalmak feltárásával racionális értelmet ad a történeteknek. Nem egy többé-kevésbé objektív kép megfestése kizárólag az irodalmi szociográfia célja, hanem egy faluról elszármazott, ám oda még mindig érzelmileg és a felelősségvállalás révén erkölcsileg kötődő, első generációs értelmiséginek a személyesség és közösség viszonyrendszerében megfogalmazódó egzisztenciális távlatú probléma-felvetésével és válaszadásával is szembesülhetünk.

A *Tudósítás a toronyból* egyik fejezete az *Egy nap a szőlőben* címet viseli. Ebben a részben a szerző nem egyszerűen kérdezőként, tudósítóként, hanem szereplőként van jelen a történetben. Idős szülei szerezny szőlőföldjüket fiuk nevére íratják: a mementóként maradt saját föld maradjon a családban – ez ad számukra némi biztonságérzetet és megnyugvást a fölfordult világban. Az eset kapcsán az író büntudatáról ad számot. Azoknak a parasztszármazékoknak a nevében szól, akik elhagyták szülőföldjüket, s nem kétkezi munkából élnek. Miért a büntudat? Nos, erre inkább csak következtetni lehet az írói megnyilatkozásokból, részletesen nincs kifejtve a válasz erre a kérdésre. A paraszti család nem egyszerűen vérségi kötelék, hanem gazdasági egység is. Sőt, meg lehet kockáztatni a kifejezést: eredendő, elsődleges kulturális közege. Nemcsak érzelmi kötelék tartja egyben – talán ez a legkevésbé –, hanem a kényszer is. A megélhetés kényszere és a mindennapi élet véd- és dacszövetsége a fenyegető külvilággal szemben. Fenntartása érdekében minden családtag munkájára és személyes azonosulására szükség volna. Ennek az életfenntartó közösségnek a személyes vágyakat és érdekeket követő elhagyása a cserbenhagyás érzetét keltetheti a távozókban, s az árulás vádját ébresztheti föl a családtagok lelkében. A kétkezi munka becsülete így nyilvánvaló: hiszen létfeltétel.

Csoóri Sándor visszatérően szól a szegények alapvető magatartásáról, melyet a szorongás, az örökös készenlét, a gyanakvás és a védeke-

zés határozott meg. Ez az alapállás a kiindulópontja cselekedeteiknek. A család csak óvott és konzervált, emlegeti föl saját élményét. „Az első megrendítő tanácsot Shakespeare-től kaptam”, írja. A szegénység tehát behatárolja az egyéni létet: egyetlen célja a túlélés feltételeinek a megteremtése. Anyagi források hiányában – és bizonyos mértékben ellenére is – a műveltség ad módot a kitörésre, a személyes önmegvalósításra, az élet tartalommal való feltöltésére. „Én, akiben a magántulajdon ősi és konok élménye már rég elhalványult” – veti papírra öntudatos vallomását az író és kényszer-szőlősgazda –, akinek – mint állítja – „szabadsága korlátlan”, már a műveltség bástyái mögül terjeszti a lelkek fölshabadozásának programját. A megfogalmazás lelkesült naivitása akár megmosolyogtató lehet ma már, ám hű tükre a hirtelen társadalmi emelkedés, az önálló szellemi élményszerzés büszkeségérzésének. Önigazolás is ez, természetesen, a támadó büntudat ellenében állítható érv. De a személyiségen belül dúló küzdelmen túl a külvilág számára is szól az üzenet. A falu szigorú szokásrendje és kegyetlen szája gátlásokkal terhelte meg lakói lelkét. Csoóri ez ellen is lázad, amikor azt állítja, hogy a hagyományos regula „már rég pozdorjává tört”. „Miért nem vesznek a mieink végre már erről is tudomást?” – szakad ki belőle a számonkérés. A szembeszegülés elszántságát azonban árnyalja az *Iszapeseő* egyik fontos észrevétele hősei mentalitásáról: „élni csak úgy lehet, ha mások se vonják kétségbe életük értelmét”. A büntudata ellen szegülő író éppen egy új minőségű közösségi létből reméli igazsága elfogadását és igazolását. Ám ez a magasabb rendű közösség még nincs készen a faluban. Ő sem lehet próféta saját hazájában.

Pedig szeretne az lenni. Új életformát és életfelfogást hirdet. Kitágult a világ, fokozatosan válik a mindennapi élet részévé a rádió, a film, a televízió. A gyerekek immár tanulhatnak, a tudás könyvekből elérhető. A zárt, sivár múltbeli világgal szemben más eszmények, más izgalmak hatnak. Radikális változás, hogy gyökeresen megváltozott az időfogalom. A munka gyorsabbá és kényelmesebbé vált a gépesítéssel, a termelékenység javulása anyagi ösztönző erőt hoz magával. Új

minőség jelent meg a parasztság életében: a szabadidő. Biztosítani kell immár a faluban a művelődés, a szórakozás lehetőségét is. Csoóri Sándort az élet tartalmassága, értelemmel való felruházása érdekli mindenekelőtt. Az életet korábban döntő mértékben a kényszer szülte anyagiasság határozta meg. A kuporgatás, a szerzés vágya, a meglevőnek akár az irracionalitásig elmenő védelme. A falu új rendje ebben a tekintetben gyarapodást hozott magával. Az élet minőségi ugrásához azonban arra lenne szükség, bizonygatja a tudósító, hogy megváltozzon a gondolkodásmód is. A viszonylagos anyagi biztonság feleslegessé és értelmetlenné teszi a szüntelen túlélésre való koncentrációt. Eljött az ideje az érzelmi és szellemi élet kiteljesedésének, egyáltalán: a modern falusi individuumok megszületésének. A hagyományos életvezetés és életstratégia érvénytelenné vált az író szemében. Az ő példája is útmutató lehet az új életszemlélet számára. „A gondolatok és érzelmek áradása, cseréje nélkül színtelen, halott az élet”, mondja.

Csoóri műveivel egy szükségszerűnek látott társadalmi folyamat elősegítője, cselekvő részese kíván lenni. Többet akar, mint akkultúrációt. Nemcsak idomulást, kényszerülést vár el a parasztságtól. Nem csupán arra számít, hogy belátva a dolgok változásának irányát, az emberek egyszerűen fejet hajtanak és hozzáilleszkednek az új módihoz. Cselekvő, önkéntes részvételt szeretne elősegíteni az érvelés, a meggyőzés eszközével. Arra vár, hogy elfogadják a tételét: „a közösségben felszabadultabban, egészségesebb szellemben élhet az ember, mintha maga körében kapar”, s aggódik, ha értetlenséget, gyengeséget, önsorsrontó szembeszegülést tapasztal. Esménye, a közösségben élő, öntudatos ember megszületése azonban azért jár hosszú vajúdással, mert a falu új gazdasági és társadalmi rendje nem szerves fejlődés, hanem hatalmi kényszer nyomására jött létre. A parasztok számára biztonságot és – ha korlátozottan is – egyfajta szabadságot jelentő magántulajdon elvétele, a téjeszesítés direktívája természetesen ellenállást vált ki részükről. Az új életformának azonban ez a „közösnek” ideologizált tulajdonforma a gazdasági és szociális fundamentuma. A meggyőzésre irányuló szándék gondja magától

értetődő: nehéz valami mellett lelkesedést kelteni, ha a sérelem és az alárendeltség érzése tapad hozzá.

Érdemes megismételni: a ragaszkodás az egyéni létformához szabadságot is jelent a parasztság számára. A saját életszervezés, a döntés szabadságát, a kiszolgáltatottságtól való mentességet. Csoóri szembe állítja az egykori tulajdonosokat a pusztai népekkel, a majoriakkal, a napszámosokkal, a zsellérekkel, akiknek a faluba költözés, a kertes ház „életük végső kikötőjét”, a „szabadság ábrándképét” jelentette korábban. Ők azok, akik hamarabb „modernizálódtak”, szabadabban és természetesebben viselkedtek a megváltozott viszonyok között, mivel nem kötötte őket a mindenhatónak tekintett saját tulajdon megőrzésének az idegrendszerekbe évszázadokon át mélyen beépült ösztöne. Arra inkább csak vágyakoztak. Az új helyzetben „föls”, saját érdeket szolgáló munka helyett „élni és lélegezni akartak”. A falusiak azonban nehezebben akartak idomulni. Az író a józan „paraszti” ész nevében értetlenkedik: „a gazdasági érdekeiknél még mindig fontosabbak a régi előítéletek?” A múlt szociális szembenállása nem akar egy csapásra feledésbe merülni. A szegényparasztok, a középparasztok és nagyobb gazdák nem akarnak keveredni a volt pusztaiakkal, a cselédekkel és napszámosokkal. Nagy közöttük a szakadék, „mintha más emberfajtahoz tartoztak volna” – olvashatjuk. A közös élmények és emlékek hiánya, azaz a kulturális különбözöség akadályt állít még a gazdasági ésszerűség elé is. A falu és a pusztai népe tehát kulturálisan sem homogén. Ezért hát a józan belátást, a nyilvánvaló előny elfogadását elő kell segíteni, a történelem nagy „kiegyenlítő munkája” csak felülről jövő irányítással juthat el céljához. A státuszkülönбség és a kulturális eltérés megszüntetésére irányuló akarat a gazdák részéről elutasításra talál, míg a pusztaiak, a volt nincstelenek az új életformának a „gerinckihúzással” váltak részeivé. A konzerválási törekvés ebben az összefüggésben negatív szerepet kap, míg a mobilizációra való hajlam kétségtelen nyereség.

Egy vonatkozásban azonban Csoóri Sándor megengedőbb. A régi gazdák, a „hagyományörzők” munkakultúrájára, ismereteire, emléke-

zetük megtartó erejére „még hosszú ideig szükség lesz”, szögezi le. Az „előre mozgás” írói ideálja akkor lehetne tökéletes, ha az egyéni és kiscsoportos formákban kialakult, progresszívnek, mert hasznosnak tekintett értékek megtalálnák helyüket egy új gazdasági-társadalmi modellben is. Ez nem történhet áldozatok nélkül, hiszen a függetlenség és az önellátás méltóságérzése volt a hordozójuk, s most erről kell lemondani. A hagyományos viselkedéssel, a látszat megőrzésével, a képmutatással, a rátartisággal, a formákhoz való csökönyös ragaszkodással szemben a természetes és dicsérni való gátlástalanság kap helyeslést a női-férfi viszonyban, a szerelemben, a fiatalokat jellemző testi és lelki szabadságvágy kiélésének igenlése magasodik föl az értékszembesítés pozitív oldalán. Radikálisan más erkölcs születik a magánéletben, de a közösségi formákban állandóság és változás érzékeny egyensúlya volna kívánatos.

Hangot kap a szövegekben egy az író rendszert mutató gondolatiságától elütő tartalom is. Ez az ősök misztikumra való fogékonysága, a jelenségek magyarázatának érzelmi, hangulati motiváltsága, a babonának a szerepe, a dolgok mögötti rejtélyes összefüggések megsejtése. Jellegetes megjelenési formája például az animizmus, melyet maga a tudósító vall magáénak: „hiszem [...], hogy a tárgyaknak is van lelkük” – veti papírra töredelmesen. Ide tartozik a család hite az álmokban. S valóban: a világ zaklatottabbá válásával szürreálisabbá, balladaivá váltak az álmok is. Csoóri Sándor későbbi versei és esszéi bizonyítják, hogy ezek a formális logika szabályai közé nem illeszthető, a tudományos világképbe nem illő tudati tartalmak mennyire fontosak, mi több nélkülözhetetlenek a közösségi azonosságtudat újraértelmezéséhez.

A szerző szerint az emberi élet mindenkor evidens kötelessége, hogy lépést tartson az idővel. Ha elméleti elvonatkoztatásban közelítünk a felvetéshez, arra a megállapításra jutunk, hogy az erkölcsség újradefiniálása azért válik elodázhatalanná, mert a régihez való dogmatikus ragaszkodás az időből való kiesést hozza magával. Ez Csoórinál akár bűnként is tételezhető. A vétkezők másik csoportja a

hagyománnyal és a lélektannal nem törődő politikai vezetőkől áll. A bűnösök helyett azonban mások bűnhődnek: a kényszerűen a közösbe adott állatok, a feladatukat vesztő lovak vagy a tradicionális apai tekintély hatása alól elmenekülni, saját sorsát alakítani nem képes fiatal lány. Az áldozat, a bűn hatása elszenvedőjének sorsa a halál, hiszen a következmények kiragadják őt a létezés jelen idejéből. Az erkölcs mibenlétének az aktualitáshoz való igazítása végső soron ahhoz a meggyőződéshez vezet el, hogy a moralitás mibenléte referenciális természetű, plasztikus fogalom. De alakulásában mégis hordozza magában az ősi tapasztalatokat és rendet. Tehát az erkölcsösség a fiatal Csoóri Sándor számára nem relativitás, ellenben az eredendően az emberi léthez tartozó, természetes hajlamok és ösztönzések elfogadását, a felhalmozott tapasztalatok őrzését, és a változni tudás képességét jelenti.

Az erkölcstelenség példája a lovak esete. Ezek az állatok a régi élet szimbólumai, feleslegessé válásuk a változó paraszti élet kifejezője. Drámájuk, sorsukra hagyásuk, értelmetlen elpusztításuk ambivalensé teszi az átalakulás írói értelmezését. A téesz kiscsikóinak mártíriuma – az új berendezkedéssel szembeni, az irányítói döntéssel dacoló létezésük, majd zavarodott, kétségbeesett agyonverésük – az áldozathozatálnak a kultúra archaikus mélyéből eredő egzisztenciális drámáját jeleníti meg. „A két csikónak kellett elpusztulnia ahhoz, hogy az átváltás megrendítően nehéz korszakában, egy alakuló közösségen belül, vezetők és vezetettek, mélyebben megértsék, mi történik velük?” – kérdezi Csoóri. S mivel az ártatlan áldozatiság jól ismert kifejező eszközéhez folyamodik, érzelmi kötődést teremt a pusztulókkal. A kegyetlen sorsszerűséget is érzékelteti, amikor azt írja, hogy a történelem nem ad felmentést, ami elébe áll a fejlődésnek, részvét nélkül félresodorja. A megítélés összetett: a változás iránya jó, viszont folyamata tele van rossz eseményekkel. Ebben a történelmi fejlődésívben kerülnek szóba az ötvenes évek „botrányos parasztpolitikájának”, a padlássöprések, a beszolgáltatások példái. A fátumszerűség kifejezése is felismerhető a falusi vezetők tevékenysége mérlegének megvonásá-

ban, akik bár sokszor hibáztak és alkalmatlanságukat is többször bizonyították, mégis a kor áldozatai voltak. Bűneik alóli felszabadulásuk a lélek aprólékos munkájával volna lehetséges, ugyanis felszabadulni csak egyénenként lehet – vési kőbe a tudósító.

Az egyéni kiteljesedés folyamatának van egy lényegi sajátossága. A paraszti életnek a 20. század közepén történt metamorfózisa ön-maga ellen irányult. Maga a gazdasági, társadalmi és kulturális státusz válsága ez: „aki tanult valamit, az már nem paraszt többé” – idézhető az alátámasztás a *Tudósítás...*-ből. Az életformaváltás egyben kulturális töréspont is: a hagyományos paraszti lét mint életminőség bukik el a korszerűség próbáján. S ez nem csak a külső, erőszakos befolyásolás számlájára írható. Hasonló erővel hat benne az alacsony társadalmi helyzettel járó, nehéz fizikai munkától való megszabadulás szándéka és a régítől elvállló, megváltozott eszményeket követő önmegvalósítás akadályainak a lebontása is. Ennek az önfelszámolási folyamatnak érzelmi és tudati konfliktusát Csoóri Sándor az *Izapeső*-ben általános létfilozófiai töprengéssé emeli.

A kötet központi figurája nem az áldozat lány, hanem a végzetének okozója: az apa, Magos Mihály. Ő nem lépett be a szövetkezetbe, 800 négyszögöl tanyáját igazi végvárrá alakította. Családját saját tekintélye alá szorítva, a konvenciókhoz, a régi rendhez rögeszmésen ragaszkodva áll ellen végzetének. „Meggövtültek benne az értékek”, írja róla a szerző. Kényszeres szabadságának a munka becsülete a neve. Egyéni igazságán kívül nem ismer el más igazságot. Hajlíthatatlan, konok ember. Saját anyját is fölpofozta, ha vétett az iratlan törvény ellen. Lánya halála sem érinti meg érzelmileg, inkább indulatai vannak. Saját világrendjében nem érthető öngyilkos tette, természetellenes cselekedet, árulás. S mivel értelmezhetetlen, földöntúli csalásnak tűnt: fátumnak, a sors felfoghatatlan csapásának. Magos Mihály különbnek érzi magát környezeténél. Tiszta a lelkiismerete. Csoóri csupa-ideg, csupa láng parasztnak látja: „Szorongva nézek rá: örült”. Olyan, mint egy Szophoklészi hős vagy racionalista filozófus, csak a saját törvényeit veszi tudomásul.

Figurája jelképes: ő az utolsó paraszt. Egy haldokló világrend megtestesítője. Ebben a vonatkozásában irodalmi személyiség. Az író az erkölcs és a szabadság értékeinek ütköztetésével egy pillanatra megemeli alakját. Ahogyan Görömbei András írta Csoóri-monográfiájában: archaikus, móríci típusként kap szerepet. Elementáris szabadságvágy dolgozik benne: „ha tehetném, világcsavargó volnék a legszívesebben”; „De ha az utolsó parasztnak kell lennem, hát az leszek” – közli az íróval. Éppen a függetlenséghez való ragaszkodás teremti meg a kényszert. A csavargó léte, a teljes felelőtlenség valós és az önrendelkezés illuzórikus állapota helyett a verejtékes munka és az igazságát kétségbe esetten kereső önvédelem az osztályrésze. Drámai konfliktusa, szabadságának paradoxona abban áll, hogy egy örökölt világrendhez ragaszkodva, mely szabadságának biztosítója, mások szabadságát sérti meg, zsarnokká válik. A változás ellen szegülve önmagát és környezetét zárja börtönbe. Mindamellet Magos Mária saját maga áldozatai is, mert nincs ereje kiküzdeni önállóságát, ugyanakkor a régi erkölcs értékfűzője: a női ártatlanság megjelenítője. „Hiszen szüzessége már nemcsak teste tisztaságát védte, hanem egy világrendet; a kereszténység abroncsaival körülvett családi egységet; apja magánparaszti világát, amely, hogy tovább dacolhasson a külvilággal, az ő becsületére is támaszkodott.” „Inkább züllött volna el”, mintsem, hogy meghaljon, mondja ki ítéletét az oknyomozó elbeszélő.

A konvenció és az író vitázik itt már egymással. Csoóri azt írja: „az erkölcs addig segíti az embert, amíg legyőzésére ingerli”. Irodalmi példára hivatkozik, Móricz Zsigmondra, aki szerint a műveltség csúcán nincs morál. A műveltség alatt nincs igazi szabadság, igazi döntési lehetőség, toldja meg a szentenciát saját bölcsességével. A gondolati konklúzióval az író nem segíti elő az esztétikai hatás megszületését. A kirajzolódó drámai szituációt lerombolja, s egy meghaladandó magatartásforma illusztrációjává egyszerűsíti. A *Halálra táncoltatott lány* képzettségének is a történet lefokozását eredményezi. Míg a balladai hősnő „szép, merev teste olyan, mintha kőből volna és holdfényből”, addig „Mária holtában csupa iszap volt”. Magos Mária nem hívja

ki maga ellen a sorsot, inkább elmenekül előle – nem magasztosul balladaivá. A szerző halálának lehetséges lelki indítékeként a teljes elszemélytelenedést feltételezi. A régi paraszti rend tehát személyiségellenes ebben a beállításban; káros, mert a kornak megfeleltethető kollektív tudat már a művelt, vagyis szabad individuumok együttműködésére épül – legalábbis az író ideálképében.

Maga a történet anakronisztikusnak minősül tehát. Az író legyőzi tárgyát: annak nincs önértéke, szemléltető eszköz csupán a változás szükségességének, az új magasabb rendűségének az igazolásához. Áruklódó dokumentumok viszont az elemzett művek a parasztszármarazék Csoóri Sándor szellemi útkeresésének megértéséhez. A származás visszahúzóan érzett, lekötőző láncaitól való szabadulás akaratát vezet a tollát ekkoriban. A parasztfiúból e műveken keresztül lesz értelmiségivé: immár kívülről, magasabb összefüggésekből letekintve látja magát. Saját önteremtő programja párhuzamos a történelmi változással. Csoóri mintha azt sugallná: a réginek el kell tűnnie, hogy megszülethessen az új. A legfontosabb értéke ebben az időben az egyéni szabadság. Az önfelszabadítás folyamata az író későbbi munkáiban a kollektív tudat mélységeinek feltárásával, az egyén és közösség kölcsönös kulturális egymásra utaltságának megértésével gazdagabbá válik, s hoz majd létre magasrendű esztétikai értékeket. Csoóri Sándor a *Tudósítás a toronyból*, illetve az *Iszapeső* című könyveinek témaválasztásán túl alkotói önmegjelenítésével mond lényegit a parasztság 20. századi sorsáról.

BARTUSZ-DOBOSI LÁSZLÓ

tanár, író (Pécs)

A HÖMBÖLGETETT BALLANGKÓRÓ

Lázár Ervin faluképe a Csillagmajor című kötet alapján

„Alsórácegres pusztá – ha valaki nem tudná – a világ közepén fekszik. A világ közepe meg tudvalevően Tolna megyében van. Sárszentlőrinc-től mintegy négy-öt kilométernyire, északra, a Simontornyára vezető földút mentén. Négy lakóház, ugyanannyi istálló, egy magtár, két góré és a nagy szederfa, amit állítólag nem szabad kivágni, mert rajta van a katonai térképen. Úgy kívülről nézvést ennyi volt Alsórácegres.”¹

Ezekkel a sorokkal kezdte Lázár Ervin azt a riportot, amelyben igyekezett bemutatni gyermekkorának vidékét, szűkebb páttriájának környezetét. Már ezek a sorok sem elfogulatlanok, egyéb írásaiban pedig csak fokozódik e tájról festett vallomásának érzelmi érintettsége.

Nem írói túlzás, ha azt mondjuk, Lázár nagyon belegabalyodott a múltba. „Mindent a gyerekkorom felől tudok csak megközelíteni.”² – írta naplójába 2004-ben. Képzeletben – bárhol is járt, bármerre is vitte kalandvágó természete – mindvégig ott állt a gyermekkori kertben, az alsórácegresi intézőlakás udvarán. „Egy holdnyi kert közepén állt a ház. Háta mögött s balra tőle gyümölcsös, előtte díszkert. Kör alakú csoportokban árvácskák, dália, estikisasszonyok, közvetlenül a ház előtt meggyötört bukszusbokrok, távolabb két diófa, egy gesztenyefa, egy juhar, közepén két cédrus – legalábbis mi így hívtuk – két örökzöld fenyőféle, termése zöld, rücskös, keserű buzogányfej.”³ Ha ezeket a lényegtelennek tűnő részleteket évtizedekkel később is ilyen részletességgel volt képes felidézni, nem csoda, ha soha nem tudott szaba-

dulni tőle. Pedig többször is megpróbálta, vagy legalábbis megkísérette az elszakadás gondolata. „Francba ezzel a szederfával. Az ember nem maradhat örökké gyerek.”⁴ – írta bele már 1965-ben *A kuka* című novellájába.

Az alsórácegresi falu határában áll az a fentebb már emlegetett hatalmas, öreg szederfa, amely majd minden jelentősebb művének konstans szereplője, irodalmi hőse, s lényegileg a pusztának, s ezzel együtt Lázár gyerekkorának allegóriájaként is értelmezhető. „De nem kétséges, minden a Nagyszederfával kezdődött.”⁵ – jegyezte fel naplójába 2005-ben. Így aztán az ezzel való szakítás, magával a szülőföld megkötő, visszahúzó erejével való szakításnak is a szimbólumává vált a számára.

Ez a belső, lelki küzdelem, amelyet a szülőhelytől való érzelmi elszakadás kísérleteként értékelhetünk, végigkísérte egész életét, egész munkásságát. Újra és újra kudarcba fulladó próbálkozásainak okaként leginkább a tényleges akarat hiányát tudnánk megjelölni. Egy Bertha Bulcsunak adott 1969-es interjúban mondta a következőket: „Ezek a pusztai emlékek nálam olyan mélyek, hogy már visszahúzó erőnek érzem a jelenlétüket.”⁶ Életét ismerve mi azonban tudjuk, hogy még az ezredforduló tájékán is ugyanezzel küzdött. *Csillagmajor* című kötetének befejezése után, 1999-ben jegyezte be naplójába: „Végeztem veled kedves pusztám, romba dőltem, hogy fölrepülhessek hozzád.”⁷ majd 2003-ban ugyanott: „Meg kellene szabadulni Alsórácegrestől!”⁸ Aztán alig egy hónappal később mégis félfoldalnyi bejegyzés az örök Nagyszederfáról. Úgy írt róla, mint valami misztikus, mesebeli teremtményről: „Mert ki tudja megmondani, hány éves volt ez az öreg fa? Senki. Eredete az időtlen múltba veszett, legendák, ősi árnyak versengtek körülötte, elmenvén mellette az embert megérintette a láthatatlan mélységű idő.”⁹

Alig telt el egy újabb hónap, s már a rácegresi házban járt álmában.¹⁰ Ez a szülőföldhöz való ilyen-olyan félig álombéli, félig valóságos visszatérés rendszeresnek mondható, legalábbis naplóbejegyzései erről tanúskodnak. *A nagy füzet*ben lévő két utolsó bejegyzés, 2006.

május 27-éről és 29-éről is rácegresi emlékek felidézése. Fél évvel járunk a halála előtt.

Pusztához fűződő viszonyának ambivalenciáját jelzi, hogy mint a dohányos, aki egész életében arról beszél, hogy le akar szokni, de igazából sohasem gondolja komolyan, Lázár is hasonló kettősségben őrlődött. Egy 2005-ös írásában, tehát a halála előtti évben mintegy ijedten teszi fel magának a kérdést: „Mevannak-e még a szárnyaim? Mert itt, Alsórácegresen, gyerekkoromban még megvoltak.”¹¹ Ez az a kérdés, amellyel ennek a tanulmánynak a keretei között megpróbáltam foglalkozni. Azaz mit jelentett Lázár Ervin számára a pusztaság? Hogyan jelent ez meg műveiben, különös tekintettel a *Csillagmajor*-ban? Hogyan mitizálódott az évek során ez a különleges, maga által teremtetett „varázsvilág”?

Tüskés Tibor őrizte meg Lázár egy szólásmondás magyarázatát, amely humoros, ámde mégis kellő mélységben fejezi ki szűkebb szülőföldjéhez fűződő nagyon is erőteljes kötődését: „Tőle hallottam először a szólásmondást: – Somogy, Tolna, Baranya, / Magyarország aranya. Igen ám – tette hozzá Ervin –, csak hogy Somogy a ritmus, Baranya meg a rím kedvéért került a szövegbe. A többi viszont igaz.”¹²

Ahhoz, hogy jobban értsük azt a folyamatot, amelynek keretében a pusztai kisfiúból formailag fővárosi értelmiségi lett, miközben spirituális értelemben semmit sem változott, érdemes kicsit tájékozódni Lázár Ervin kuszának mondható élettrajzi adatai között. Budapesten született, holott akkoriban Tolnában, egy Dőrypatlan-pusztaság nevű helyen laktak. Kétéves korától tizenöt éves koráig Alsórácegrespusztán lakott, de közben Sárszentlőrinc, Ercsibe, Felsőrácegrespusztára, Mezőszentgyörgyre és Fehérvárra, a ciszterciekhez járt általános iskolába, majd Szekszárdra gimnáziumba. Hosszabb ideig Tüskéspusztán, a Sárvíz és a Sió között is megfordult a család. Innen került Pestre, az egyetemre, majd onnan egy villanás erejéig Nyíregyházára, aztán hat meghatározó évre Pécsre. Ezt egy újabb hatéves budapesti, majd kilencéves péceli évek követték. Végül élete utolsó három évtizedét

újra Budapesten töltötte. Bertha Bulcsu szerint, „aki Lázár Ervint csak felületesen ismeri, azt gondolhatná, hogy sehol sem lakik, »utcán át« él, furcsa, meghatározhatatlan helyzetben.”¹³ Élete, az általa többször, több helyen is megírt szélről hömbölgetett ballangkórót idézi. Úgy keveredett egyik helyről a másikra, látszólag a legcsekélyebb tervszerűség nélkül, mint ahogy a puszták különös, ördögszekerként is ismert növényét görgeti a szél hol erre, hol arra. Lázárban valahogy benne lobogott a hobók aggodalommentes csavargó vére, a soha semmit túl nem aggódó emberek derűje. Ezt érezzük ki életének abból az 1966 és 1976 közöttre tehető időszakából is, amikor barátjával, Karikás Péterrel, végigbarangolták az országot. Ott aludtak, ahol éppen sikerült, s azt ettek, amit kaptak. Kalandjaikat egyébiránt beleírta a *Báranyfelhő bodorító* című meséjébe, amelyben két csavargó külsejű alakként ábrázolta saját magukat.

Életműve szempontjából szinte jelképesnek érezzük az eseményt, amikor Alsórácegrespuszta ugyan végleg eltűnt a térképről, mint település, ugyanis lebontották, de Lázár gyermekkorának meghatározó „tereptárgyai” megmaradtak, s nemcsak, mint írásainak díszletei, hanem valóságosan is. A lórédomb, az Erzsébet-domb, a Kissarok, a Nagysarok, a Paphegy és a Nagyszederfa nemcsak az emlékezetében léteztek, hanem a valóságban is. „Mert ez az Alsórácegres-pusztá, ahol én laktam, az már a testi valóságban nem létezik, mert lebontották, részben magától összedőlt, pusztá, gazos hely manapság. De bennem éppoly elevenen él, mint gyermekkoromban.”¹⁴ – mondta élete utolsó interjújában Ágoston Zoltánnak, a *Jelenkor* főszerkesztőjének.

Ezt jelképezi az a tény is, hogy bármerre is vitte a sorsa, mindvégig ugyanaz a tanyasi fiú maradt, aki gyermekkorában volt. Ugyanúgy ott „lödörgött a hátán” a tarisznya, mindenhol vele volt a zöld katonaláda, ugyanazzal a szemmel nézte az embereket, a világot. Az a mitikus varázsvilág, amit a család, az otthon, a pusztá jelentett a gyermek számára, akkor is meghatározta, védte, ha távol volt tőle. „A szülőföldjével éppen olyan bensőséges viszonyban van az ember, mint az anyjával és a szerelmével.”¹⁵ – írta. Egy másik helyen: „Elég megpillanta-

nom a vonatablakból a sárgára meszelt uradalmi magtárakat, istállókat, és otthon vagyok.”¹⁶

Az pedig, ahogy az *Utazás egy régi pusztá körül* című riportban írt a pusztáról, felér egy hitvallással: „Ez a Dunántúl legszelidebb tája, gögnek nyomát se lelteni benne, inkább szemérmes, rejtőzködő, a felületes utazó talán egyhangúnak találná, de aki minden bokrárt, domborulatát, szurdokát ismeri, annak varázslatos. Nekem varázslatos. [...] Íme, ez a táj akarva-akaratlan mindenhová elkísér, s mindenféle más tájat csak vele tudok összehasonlítani. [...] Ez a táj nemcsak elkísért, nemcsak egyszerűen ott volt emlékeim bármikor felidézhető tárházában, hogy aztán gépiesen bármely más tájat összehasonlítsak vele, ez a táj belém ivódott, ott van másfajta döntéseimben is, olyan összefüggésekben is szerepet játszik, amelyekhez látszólag domboknak, fáknek, réteknek semmi köze. S ahogy lepillantottam erre a ráncos, vénaszszony-pusztára, már tudhattam, hogy ez a tájélmény nem egy geográfiai alakulat mindentől független hatása, ezt a tájat emberek értették meg velem, olyanok voltak, mint a katalizátor, őmiattuk vált éppen így részemmé ez a táj.”¹⁷

De ahogy távolodott ettől az otthontól, fogyatkozott a varázsvilág ereje. „Negyven kilométer. Itt kezdődik az idegen világ, ezen a körön túl bármi történik, már másképpen történik.”¹⁸

Nyilván hozzájárult ehhez a permanensen visszatérő hiányérzéshez az is, hogy Budapesttel lényegileg valahogy sohasem tudott megbékülni. „De már nagyon rám feküdt ez a lompos, csatakos város, az idegen emberek, a személytelenül, fröcskölve száguldozó autók, a vilamosok hideg sárga kigyói.”¹⁹ Ott semmi sem volt elég jó neki, vagy inkább a szülőfölddel való összehasonlításban sohasem kerülhetett az első helyre. Nemcsak, hogy „Rácpácegresen más volt a szavak röpte.”²⁰, de még a legyek is másmilyenek voltak: „De nem olyan legyek jönnek be, mint Rácegrespusztán. Azok zümmögve szálltak, és csíptek. Ezek itt, mint a szellemek, zümmögés nélkül lebegnek felettem.”²¹ Hogy kicsit jobban érezze magát, azt szokta mondani, hogy Budapestet Alsórácegreshez csatolta. Ennyi kis család befért.

Ennek a végsőig való ragaszkodásnak a magyarázatát, Angyalosi Gergellyel egyetértve, abban látjuk, hogy a gyermekkori otthon-élményt semmiféle valódi, ámde későbbi otthon-élmény nem képes elhomályosítani. „Az otthoni táj képzet- és képzeletvilága mindig a gyermekkorban gyökerezik; minden későbbi, felnőttkori otthon-élmény a gyermekkori otthon analógiája, tükre, távoli, néha sokszögű prizmán áttört visszfénye.”²²

Hozzá tartozik persze ehhez az is, hogy Lázár nemhogy a városokat, még a nagyobb falvakat sem bírta, idegennek érezte őket, s idegennek érezte saját magát is azokban. A pusztán mindenki a rokona volt. A faluhoz való viszonylatban, s még inkább a várossal való összehasonlításban jegyezzük meg, hogy a pusztai ember számára az ott élő közösség olyan volt, mintha egyetlen nagy család lett volna. „Természetes közegünk volt a szép táj. Föl sem vetődött bennünk, hogy amiben élünk: szép. S ugyanígy voltunk az állatokkal is. Mint a kezünk-lábunk, hozzánk tartozott mindez. S az a bizonyos közösség: ahogy ott jártál-keltél, nem találkozhattál idegennel. Bárki úgy viselkedett veled, mint az apád. Nyakon is vághatott”²³ Erre utal egy 2003-as naplóbejegyzése is, amelyben ennek az otthonosság érzésnek a határait kereste: „Hirtelen felmerül a kérdés, hol kezdődött számomra az idegen világ? Könnyen lehet, hogy már a ház körüli kert minden pontja sem tartozott az otthoni térhez. Talán a ház minden részlete sem. Vagy csak egyszerűen a szüleim közelsége határozta meg az otthonosságot?”²⁴

Ebben a világban az emberek ismerték egymást, egymás gondjait, örömeit, s felelősnek érezték magukat a másikkért. Angyalosi Gergely írta: „A Lázár Ervin-féle »égi majorban« csodálatos és szívfájdítóan tökéletes az egység az én és a többiek, a gyermek és a család, az egyén és a falu népe között. Mindenkinek megvan a maga helye, az egyest védelmező, puha gyolcsként veszik körül a többiek; érdeklentétek gyakorlatilag nincsenek, az erkölcsi ítéletek mindig közösek és egyöntetűek.”²⁵

Ennek a légkörnek a hiánya egész életében elkísérte, nem tudott elszakadni tőle. A *Csillagmajor* egyik novellájában, *A remetében* írta:

„...valamikor réges-régen eltörött az idő. Elszakadtak egymástól anyák, fiúk, házastársak s olyan szerelmesek, akik úgy összeillettek, mint egy törött cserépedény két darabja.”²⁶

Ha nem is didaktikus formában, de egész életműve ennek a „valami elveszett” érzésnek a hangulatában telt. Ennek a törött időnek a hasadékaiban élt, saját magát egyenesen múzeumi tárggyá degradálva. „Öreg, nem kéne neked múzeumba vonulnod? Beülnél szépen egy üvegvitrinbe egy törött cserépedény meg egy kőbalta közé, oda-függesztenének eléd egy cédulát, mondjuk, hogy divatjamúlt ember a huszadik századból, és elüldögélhetnél ott ítéletnapig. [...] Kétségtelen, lejárt a szavatosságom. Ősdi alak lettem. Elhúzott mellettem a huszonegyedik század áramvonalas, parádésan kivilágított expresszvonata. [...] ...ottmaradtam a sötétségben, derékig az ablakokon kido-bált nejlonzacskók, kólásdobozok és óvszerek szemetében.”²⁷

Ebből a nézőpontból, történelmi tapasztalatból kell közelítenünk ahhoz a visszavonhatatlanul elmúlt, bár az író számára szellemvilágként mindvégig nagyon is létező univerzumhoz, amely a *Csillagmajor* novelláiból kerekedett ki. A *ház* című írásában leljük ennek bizonyítékát. „Persze engem most legjobban a ház izgat. A nincs-ház. Hány meztelen gyerektalpat simogathatott volna még az a hűvös folyosókő. Hányan hallgathatták volna még a kályhalyukban huhogó téli szelet, hányan állhattak volna a vastag falak óvó fénykörében. És mi lesz a Rosszal és a Jóval? Most, hogy nincs köztük a ház, lassú gomolygással elindulnak egymás felé. Küzdenek? Recseg-ropog minden? Villámlik? Megbomlik a világ egyensúlya?

De nem! [...] A ház lassan fölépül. Láthatatlanul ugyan, de semmi kétség, a helyén van minden.”²⁸ Mintha a ház, s vele együtt a puszta eltűnése, illetőleg megléte lenne saját lelki békéjének egyensúlyi eleme. De mi mást is jelképezne a ház, mint az egész pusztát, az ottani közösséget, amelyet erőszakkal felszámoltak. Ha elfogadja, hogy nincs már meg belőle semmi, akkor recseg-ropog minden, villámlik. Meg kell hát, hogy legyen, hogy minden a helyén maradjon, hogy minden rendben legyen! Gyakorlatilag szakralizálta a profánt, azaz a

politikai okokból kivégzett pusztát a képzeletében, a történeteiben életben tartja, mindörökké konzerválja. „Ez a ház volt a bizonyosság. A varázsgömb sérthetetlen közepe. Ahol a család sugárzó szeretetében minden a helyére zökkent, semmi karc, semmi leselkedő veszedelem, minden békés, minden kiszámítható.”²⁹ Nem véletlen, hogy a rácegresi intézőház alaprajzát még naplójába is berajzolta, pontosan feltüntetve rajta többek között a könyvszekrényt, vagy éppen az udvaron álló diófát. Hogy mindettől egész életében nem tudott szabadulni, mi sem bizonyítja jobban, mint a rajz születésének időpontja, 1999. január 13. Ekkor már 63 éves volt! Ehhez képest még kettő évvel később, 2001-ben írta egy filmforgatás kapcsán a romos ház látványának hatására: „A találkozás olyan volt, mint egy szerelmi beteljesülés, olyan belső titkokat mutatott meg nekem a ház, amiről eddig nem tudtam.”³⁰

A faluirodalomnak komoly hagyományai vannak a XX. századi magyar irodalomban. Már a harmincas években jelentkezett az az író-nemzedék, akiket az egyszerűség kedvéért népi íróknak szokás nevezni, s amelyet olyan nevek fémjeleztek, mint Bibó István, Erdei Ferenc, Féja Géza, Illyés Gyula, Kovács Imre, Móricz Zsigmond, Németh László, Tamási Áron, Veres Péter, vagy éppen Szabó Zoltán. Alkotómunkájukat többek között olyan írások kísérték, mint *A cifra nyomorúság*, a *Futóhomok*, az Ábel-történetek, illetőleg *A puszták népe*. Ezek között akad szép számmal regény és szociográfia, tájesszé és tanulmány, s bár ebbe a sorba illeszkedik Lázár Ervin *Csillagmajor* című alkotása is, műfajilag mégis valami egészen új, valami teljesen más született általa.

A *Csillagmajor* novellákat olvasva leginkább egy mesevilágban érezzük magunkat, ahol a leghétköznapibb események is mitizálódnak, s amelyben a szerző olyan mesteri érzékkel keveri a valóságot az álommal, a képzeletet a vágyakkal, hogy azt sokszor szétválaszthatatlannak érezzük. Nemcsak ez a különleges műfaji sajátosság az, ami unikálissá teszi művét, hanem Komáromi Gabriella szavaival élve az

is, ahogy „a szerző a mesemondók, mágusok attitűdjével viszonyult ehhez a világhoz.”³¹ Ehhez járul még a kötet első megjelenésének dátuma, az 1996-os esztendő. Egy olyan világot ábrázolt az ezredforduló derekán, évtizedekkel a legutolsó hasonló mű megjelenése után, aminek ekkor már hült helye volt. „Létezése egyetlen bizonyítéka az én emlékezetem.”³² – írta az említett kötet *A gép* című novellájában.

A puszták létének, nemlétének misztikáját egyébiránt a kötet egy másik novellájában, amelynek *Az asszony* címet adta, tulajdonképpen meg is írta. Ebben az írásban ugyanis egyik pillanatról a másikra, az emberek szeme elől eltűnik a puszták. „A házak körvonalai megbomlottak, mintha köd ereszkedett volna rájuk, de nem lehetett köd, hiszen minden mást élesen lehetett látni, idelátszott az Erzsébet-domb fenyőfája, a lőrinci torony. A házak mégis elmosódtak, tűnékenyen lebegtek, mint forró nyarakon az utak fölött a délibáb [...] A házak és az emberek, mint a pára, nincsenek, üres pusztaság Rácpácegres helye... de mégis itt vagyunk, hiszen érzem, hogy fogom anyám kezét, a hátam mögött szuszog a húgom.”³³ Olyan ez a részlet, mintha Lázár saját emlékeinek kódéből igyekezett volna elővarázsolni gyermekkorának világát, azt az egykor létezett, mára pusztulásra, feledésre ítélt társadalmi, szociális, lelki, nyelvi világot, amelyet annyira szeretett. Egészen figyelemreméltó az a párhuzam, amely – reményeim szerint nemcsak kritikusi öngazolás – a ködbe vesző puszták és az ugyancsak végleg elveszni látszó, nagyrészt megörökítetlenül maradt néphagyomány között felfedezhető. Ezt siratja el Lázár a *Csillagmajor*ban.

Azt azért hangsúlyoznunk kell, hogy Lázár nem valamiféle idejétmúlt faluromantikát művelt írásaiban, hanem inkább a maga játékosan őszinte módján valaminek a hiányára akarta felhívni a figyelmünket. Ez a valami pedig az azonos gyökerekből fakadó, hagyományos közösségek erejét hivatott elénk állítani. Méghozzá az olyan példásan harmonikus és organikus közösségeket, amelyek szinte eggyé forrtak a múlttal, a földdel, a természettel és a szociográfiai értelemben vett nagycsaláddal. Ezzel az egészszel, így egyben vállalt testi, lelki, szellemi és erkölcsi közösséget.

Márkus Béla a következőképpen fogalmazta meg Lázár pusztához való kötődését: „Ebben az érző, lelkes, animista világban hallja, ahogy a sírásáskor kidobált föld sziszeg, duhog, huppan és szuszmorékol; hallja a nagy szelek hujjogását, a nyújtózkodó papsajtok derekának ropogását s az őszi párák motozását, tél felé pedig ahogy fagyott göröngyöket diderget a táj. Észreveszi, ha valakinek akkora a bánata, hogy elhervadnak tőle a muskátlijai, a kiscsibéi megfeketednek, a kutyája meg kihullatja a szőrét, fogát mély együttérzésében.”³⁴ Olyan otthonosság, lélek lakik minden sorában, amelyet csak a szereplő-elbeszélő képes megteremteni. Atmoszférája van írásainak, maga teremtette meg a csoda, a misztikum világát egy egyszerű, szürke pusztai tájból. Poetizálja a prózát. Szóhasználatának eredetiségéhez kétség nem fér. Magától értetődően használta a tájszavakat, illetőleg a pusztai ember ösztönös egyszerűségeit a kiejtésben, hogy a hangképző szerveknek a legkevesebb fáradságába kerüljön a beszéd. Így lett Alsórácegresen a falkából foka, a szalmából szóma, a műhelyből méhel, a szérúból szűrű, a szánkóból szankó, a tanítóból tanító, a hovából há, a borítóból burittó, a hüvelykujjból pedig hüvék. „Muzsikáltak a kagylóban – írta egy telefonbeszélgetés kapcsán – az otthoni tájszólás nyílt e-jei, a megrövidített hosszú magánhangzók, a mássalhangzó-kettőzések dobütései.”³⁵ Helye volt hát szövegeiben az ilyen és hasonló kifejezéseknek, mint kuréjja, csirások, lazsnak, melence, bucsér vagy éppen egy ilyen mondatnak, hogy „a hosszú órá sűdő az óba vót.”³⁶

Láthatjuk, hogy a kötet nyelvi felépítése önmagában felér több társadalomrajzi és szociolingvisztikai értekezéssel, bár Lázár Ervin erre a mondatomra bizonyára azt mondta volna, hogy „Félre az értelmiségi hasfájással.”³⁷ Mindettől függetlenül a *Barna fűzet* elnevezésű naplójában, a nyolcvanas években, négy oldalon keresztül, saját készítésű rajzokkal illusztrált magyarázatokat fűzött e fura szavakhoz. Mintha az utolsó pillanatban még menteni akarta volna a menthetőt. Ez irányú tevékenysége nem öncélú bizonygatás akart lenni, sokkal inkább valamiféle ösztönös, rejtett archiválási kényszerből fakadó pótcselekvés.

Szinte leltározta a falusi, pusztai létforma tárgyait, szavait, szokásait, történeteit.

A *Csillagmajor* miközben szociográfiai elemzés, felnőtteknek szóló mese, ezredvégi ballada, milliméterre pontosan rögzített tájesszék folyondárja, a fantasztikumnak nem egyszer a szürrealitás határát súroló novelláskötete, egyben önéletrajzi mű is. Művével Lázár maga is alakítja, továbbírja, örökérvénnyel rögzíti az egyszerű, pusztai emberek ön- és tájszemléletére jellemző hiedelmeit, babonás sejtelmeit, a velük megésett csodákat. Alföldy Jenő szerint „Lázár novelláinak az a sajátossága, hogy a szociografikus hűséggel megrajzolt alakok, környezeti elemek, történetek és jelenetek legtöbbször átszínezi a csodás jelleg.”³⁸ Az a különös ezekben a csodás elbeszélésekben, hogy nem a meglepetés döbbenetével, hanem teljes közvetlenséggel kerülnek rögzítésre, mintha ez lenne a világ legtermészetesebb dolga. Ez a természetesség pedig véleményünk szerint abból fakad, hogy a pusztai emberek lelkivilága egyszerűen közelebb volt az éghez, nyitottabbak voltak a természetben rejlő misztikára. Megértettek valamit a létezés misztériumából, abból, hogy az embernek szüksége van csodákra, a mesékre.

Ezt támasztja alá Fráter Zoltán *Kortársban* megjelent tanulmánya is, amely a kötet kapcsán mintegy négy fajta csodatípust különböztetett meg: ősi, pogány csodákat, keresztény csodákat, népballadás csodákat és úgynevezett egyetemes csodákat.³⁹ E csodavilágban, mint valami ősi pogány, panteista hitvilágban, Lázár különös hatalmat tulajdonít bizonyos természeti képződményeknek, jelen esetben a fának. A már sokat emlegetett Nagyszederfa mellett, többször is előkerült nála a fa motívum, különféle misztikus szerepekbe helyezve. Naplójában többször is nekirugaszkodott, úgymond megírni a fákat, de rendre beletörött a bicskája, vagy, ahogy maga írta, belesorbult a fejszéje. „Gyermekkorom fái mély benyomást gyakoroltak rám. Ma is nagyon fontosnak érzem őket, holott az egy Nagyszederfán kívül egyetlenegy sem létezik közülük. Azazhogy léteznek, itt bennem. Amíg én létezem, léteznek a fák is.”⁴⁰

A már sokat emlegetett tájjelleg, a történelmi korba helyezett pusztai világ realitásának ismertetése olyan elemekkel bővült a szerzőnél, amelyek mitikus távlatokat nyitottak az egyszerű helyszíneknek: a pusztta mellett óriás fekszik félig eltakarva a tájat, angyalok surrannak be éjszaka a házba, hogy mindenféle vicik-vacakot lopjanak, az ördög itt patkoltatja a lovát, csodatévők bukkannak fel a semmiből. Úgy tűnik, hogy a természetfeletti erők jelenléte a pusztán hétköznapi. Fantasztikus jelenségek történnek, legendák válnak valóra: a kujtorgó kiontott vére fölfelé folyik a dombokon és mindent ellep, Hötölét nem fogja a géppisztolyból kilőtt sorozat, a két öreg sváb egyik pillanatról a másira eltűnik üldözői szeme elől. Az öregek emlékezetében megmaradt és továbbadott, részben vagy teljes egészében igaz történetek az írói oltáron misztikus történetekké lényegülnek át. Pécsi Györgyi *Forrásban* megjelent tanulmányában azt fejtegeti, hogy „A pusztai ember, gyermek és felnőtt egyaránt, szüntelenül csodálatos titkok igézetében él, akar élni. Igaztalan lenne azt állítani, hogy mindössze az úgynevezett objektív valóságot, a puritán tényeket színezi ki. Számukra a világ, amelyben élnek, valóban át meg át van szöve a lét csodáival – rajtuk csak az múlik, felismerik-e a titkokat, melyek egyszer valószerűsíthetőek, máskor sejtethetőek, ismét máskor ambivalensek, tűnékenyek, de soha nem profanizáltak vagy profanizálódnak.”⁴¹

Alföldy Jenő szerint, Lázár történeteiben: „...észrevétlenül szakadunk el a valóságtól – azazhogy egy pillanatig sem a valóságtól szakadunk el, csupán a föld vonzereje szűnik meg, csupán a taxi emelkedik el a földtől a Feriegyi úton, s mindössze lelkünk eddig ismeretlen fele ölt alakot ijesztően egy fehér tigrisben.”⁴²

A műben szereplő kezdeti közvetlen, első szám első személyű, valomásos formát Lázár egy idő után cserélgeti a reflektív, tárgyilagos, harmadik személyű elbeszélésformával – ez különösen a *Csillagmajor*hoz később hozzátoldott *Függelék*et jellemzi, amely a maga hatvan oldalával mintegy írói értelmezést ad a korábban leírtakhoz. A gyermek élményeit a felnőtt elemzi, más megközelítésből, mégis ugyanazzal a szemléletmóddal közelíti. „...gyermekkorának

parlatát adja, benne is önnön – csodákra érzékeny, titkokra fogékony, játékosra kész, együttérzéssel teli – lelkének múltja él.”⁴³ – írta róla Márkus Béla a *Tiszatáj*-ban. Pécsi Györgyi szerint azonban Lázár ezzel a kiegészítéssel nemcsak értelmezi, hanem átértelmezi az eredetileg gondolt csodavilágot. „Kiderül, hogy az elbeszélések eredendő pátozsát megőrizve, a Csillagmajor ezzel a realisabb, életszerűbb kiegészítéssel vált az elmúlásra ítélt pusztai lét hiányt sóvárgó emlékművévé.”⁴⁴ Lázár ezekkel a hozzátoldott írásaival úgy dokumentál egy letűnt világot, hogy közben ezzel az egész mű sem veszít „tündéri realizmusából”. Egyszerűen csak új dimenzióba helyezi azt. A legvalóságosabb realizmusból a fikció világába.

A *Csillagmajor* írásait átszövi az archaikus pusztai kultúrába ágyazott keresztény szimbolika is: a fehér gyolcsinges idegen, mint a feltámadott Krisztus (a *csillagmajori*), a menekülő asszony gyermekével akár Szűz Mária és a gyermek is lehetne (Az *asszony*), s a konyhát dézsmáló angyal (A *tolvaj*) ugyanennek a témakörnek a szereplője. Írásainak, alakjainak, egész életművének – az ő szavaival élve – vásárnap illata volt.

Naplóját olvasgatva rendre előkerülnek benne a kereszténységgel, vallással, Bibliával, hittel kapcsolatos bejegyzések. Láthatólag foglalkoztatta őt a téma. Sokat elárul gondolkodásmódjáról az a két alkalommal is feljegyzett hitigazság, amely dogmáktól mentes, modern, mégis a hitből táplálkozó ezredfordulós ember világképét festi elénk. Előbb az 1995. február 12-i: „Ha távolodsz Istentől, akkor is közeledsz hozzá, csak a hosszabbik utat választod.”⁴⁵, aztán majdnem pontosan nyolc évvel később egy önvallomásszerű fél mondattal megtoldva, a 2003. február 27-i dátumnál olvashatjuk a következőt: „Félúton lehetek.”⁴⁶ Hinni akarunk benne, hogy azóta a végére ért ennek az útnak. S ha egy másik naplóbejegyzéséhez fordulunk segítségül, 2004-ből, akkor már nemcsak hiszük, hanem tudjuk is, hogy Lázár Ervin jó helyen van: „Ha az ember észreveszi a fényt, meghallja a hangot és fölismeri, ki van ott, akkor védelem alatt áll a legsötétebb éjszakában is.”⁴⁷

Lázár nemcsak gyermekkorának világát, felnőttkori hitét írta bele történeteibe, hanem saját magát is. Bibliai hasonlattal élve úgy is mondhatnánk, hogy parabolákban írta meg a pusztai ember és a saját történetét. Számtalan figurában örökítette meg magát, nem kis öniróniáról téve tanúbizonyságot. „...a gyerekkori közegnek, amelyben éltem – a világ végén, a hol a civilizációnak semmilyen áldása és átka nem működött, ott az emberek kommunikáltak és meséltek.”⁴⁸ – mondta Ágoston Zoltánnak abban a bizonyos utolsó interjújában, amiről már korábban is említést tettem. Így aztán teljesen természetes, hogy történeteiben, meséiben ő maga volt Berzsián költő, Láz Jenő, az oroszlán, Veréb, a két csavargókülsejű alak közül az egyik, Illés Ézsaiás, Tupakka, Duzma Dözmő, Simf, Dömdödöm, Szörnyeteg Lajos, Tropkó úr vagy éppen Kálvintéri Lajos... De olyan esetet is találhatunk, amikor egyenesen néven nevezte magát, mint a *Zárványok*ban: „S én, a fellengzős kamasz, Világhódító Felületen Ervin.”⁴⁹

Életének minden mozzanatából érezzük, hogy maga volt a homo ludens, az örökösen játszó ember, aki valóban, talán egész életére nagy kamaszgyerek maradt, annak minden ösztönös és tudatos múltértelmezésével.

Erre a különleges felnőtt gyermekségre ad magyarázatot *A zöld füzet*ben, 2004. július 19-i dátummal a *Házam* címet viselő bejegyzés, amelyben Lázár értelmezi a saját maga által kreált valóságot, az üvegburaként védelmet nyújtó *Csillagmajort*. „Gyerekkoromban még volt házam. A szüleim háza, ahol tökéletes védelmet gondoltam magam köré. Amiről már tudom, hogy illúzió volt, de érzelmileg mégiscsak valóságos. Elbillen. Nyaklik. Akkor még álmomban sokat repültem. A kert zugában álló méhes rongyolódott zsuppos tetejéről indultam oldalamhoz szorított karokkal, minden izmot megfeszítve próbáltam emelkedni, s nagy élmény volt, ha sikerült. Bizonyos magasság elérése után már magabiztosan suhangattam. Ébren meg kitaláltam magamnak az üvegburát. A sérthetlent és a láthatatlant. Ebben az üvegburában utazgattam. Kényelmesen hasra fekve. Engem nem látott

senki, én mindent láttam, hiszen a bura üvegén át minden irányba szabad kilátás nyílt. [...] Éppen ezért kellett az üvegbura. A védettség miatt. Az élet lényegétől féltam. A részvételtől. Most már csak a belső kiterjedés nélküli pont maradt védett. Talán. Minden más örökös veszélyben. Csak egy suhintás, és összeomlik család, ház, haza. Ezért építettem ezt a különös házat. Persze sohasem lesz sérthetetlen. Mindig előtűnik a homályból egy lehetőség az összeomlásra. Mint most is. Ahogy lassan kicsúszik a kezemből minden, amiről lehet, csak képzeltem, hogy benne volt.”⁵⁰

E sorokat olvasva újfent eszünkbe jut az a bizonyos szélről hömbölgetett ballangkóró, amilyen a mi Lázár Ervinünk volt. Aki a gyermek álmodásainak spontaneitásával sodródott egyik meséből a másikba, egyik álmoból a másikba, míg végül egy égi pusztán meg nem találta saját sírhelyét. Hol máshol, mint Alsórácegres határában: „Bent a szántóföld közepén. – írta naplójába két nappal az iménti bejegyzés után. – A kicsi emelkedőtől [...] néhány métert még megy az ember hazafelé, s onnan balra a szántóföld közepén titkos sírban szeretnék nyugodni.”⁵¹ Mint ahogy *A remete* című írásában az ismeretlen páncélos vitéz és az eltörött idő miatt sok száz évvel később megérkezett szerelme fekszenek egymás mellett a Nagyszederfa alatt jeltelen sírban, úgy szeretett volna ő is örökre ott nyugodni az ő kedves pusztáján. S bár ez nem adatott meg neki, mégis, ahogy *A remeté*ben írta: „ha nagyon figyel az ember, talál ott egy élénkebb zöld téglalapot.”⁵² S talán ez lehet az a hely, ahol az a bizonyos piros cipőjű, öreg manó „gödröt mélyített, belefeküdt, és magára húzta a földet, mint aki paplan alá bújik. Hipp-hopp, eltűnt, csak hosszú szakála maradt ideki, de az se sokáig, mert behúzta maga mellé.”⁵³

Lázár a saját magának teremtett varázsvilágot nem a *Csillagmajor* címet viselő könyvbe, hanem egész munkásságába írta bele. Úgy is mondhatnánk, hogy minden, amit írt, tulajdonképpen maga a *Csillagmajor*, csak más-más megközelítésből. Mintha minden ennek az ő titokzatos világának egy-egy újabbban előkerült fejezete, részlete lenne, amit évek, évtizedek alatt hordozott magában, forgatta, ízlel-

gette, hogy aztán a megfelelő pillanatban hozzátegye, kiegészítse. Az ezredforduló után néhány évvel, *A manógyár* című mesekönyvében írta: „...a gyerekkorban hallott történetek együtt növekszenek velünk: virágot hoznak, kiteljesednek, gyümölcsöt érlelnek. Semmi más nem kell hozzá, csak meg kell őrizni őket. Én őrizgettem máig, éppen itt az ideje, hogy elmondjam.”⁵⁴

Pontosan így is tett. Egész élete a pusztai világnak a közös emlékezetbe való bevétele, megéneklése volt. Ha mi, most a kezünkbe vesszük a *Csillagmajor* kötetet és rátekintünk a Nagyszederfa stilizált rajzára, Lázár Ervin munkálkodásának eltörölhetetlenségét érezzük, s ott motoszkál bennünk az érzés, mintha ott a háttérben, a fa mögötti pusztán, egy ballangkórót hömbölgetne a szél!

JEGYZETEK

- ¹ Utazás egy régi pusztá körül. In *Írószemmel*, 1975. Szerk.: Nemes György. Kossuth Könyvkiadó, Bp., 1976. 161.
- ² Lázár Ervin: *Napló*. Szerk., jegyz.: Ács Margit. Osiris Kiadó, Bp., 2007. 193.
- ³ *Utazás egy régi pusztá körül*: i.m. 163.
- ⁴ A kuka. In *Csonkacsütörtök*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1966. 188.
- ⁵ *Napló*: i.m. 209.
- ⁶ Bertha Bulcsu: *Meztelen a király*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1972. 17.
- ⁷ *Napló*: i.m. 137.
- ⁸ Uo. 178.
- ⁹ Uo.
- ¹⁰ Uo.
- ¹¹ Álom a gyerekkor romjai fölött. In *Európai Utas*, 2005. 3. sz. 10.
- ¹² Tüskés Tibor: *Az exponált idő*. Pro Pannónia Kiadói Alapítvány, Pécs, 2000. 43.
- ¹³ Bertha: i.m. 9.
- ¹⁴ Ágoston Zoltán: Minden, ami elmúlt, megvan. In *Jelenkor*, 2006. május, 49. évf. 5. sz. 480.
- ¹⁵ Hazafelé. In *Csillagmajor*. Osiris Kiadó, Bp., 2005. 181.
- ¹⁶ Bertha: i.m. 17.
- ¹⁷ *Utazás egy régi pusztá körül*: i.m. 173-174.
- ¹⁸ A fehér zászló. In *Kisangyal*. Osiris Kiadó, Bp., 1997. 248.
- ¹⁹ A kuka: i.m. 209.
- ²⁰ A porcelánbaba. In *Csillagmajor*. 60.

- ²¹ Bertha: i.m. 19.
- ²² Angyalosi Gergely: Lázár Ervin: *Csillagmajor*. In *Kritika*, 1997. 2. sz. 42.
- ²³ Nádor Tamás: Lázár Ervin. In *33x10*. Interjúk és vallomások az ifúságról és az irodalomról. Bp., Kozmosz, 1980, 283.
- ²⁴ *Napló*: i.m. 175.
- ²⁵ Angyalosi: i.m. 42.
- ²⁶ A remete. In *Csillagmajor*. 102.
- ²⁷ *Hazafelé*: i.m. 179.
- ²⁸ A ház. In *Kisangyal*. 260-261.
- ²⁹ Zárványok. In *Csillagmajor*. 124.
- ³⁰ *Napló*: i.m. 321.
- ³¹ Komáromi Gabriella: *Lázár Ervin élete és munkássága*. Osiris Kiadó, Bp., 2011. 308.
- ³² A gép. In *Csillagmajor*. 150.
- ³³ Az asszony. In *Csillagmajor*. 39.
- ³⁴ Márkus Béla: Fővárosa: Rácpáces. In *Tiszatáj*, 1998. június, 52. évf. 6. sz. 93.
- ³⁵ Mit üzen az ács. In *Csillagmajor*. 177.
- ³⁶ Ballangkóró. In *Csillagmajor*. 163.
- ³⁷ Kocsikenyőcs. In *Csillagmajor*. 156.
- ³⁸ Alföldy Jenő: Rácpácesgri mirákulum. In *Kortárs*, 2002. május, 46. évf. 5. sz. 108.
- ³⁹ Fráter Zoltán: A csoda bennünk van. In *Kortárs*, 1997. április, 41. évf. 4. sz. 106.
- ⁴⁰ *Napló*: i.m. 193.
- ⁴¹ Pécsi Györgyi: A mese folytatódik. Lázár Ervin: *Csillagmajor*. In *Forrás*, 2006. 1. sz. 104.
- ⁴² Alföldy: i.m. 109.
- ⁴³ Márkus: i.m. 97.
- ⁴⁴ Pécsi: i.m. 101.
- ⁴⁵ *Napló*: i.m. 97.
- ⁴⁶ Uo. 170.
- ⁴⁷ Uo. 269.
- ⁴⁸ Ágoston: *Minden, ami elmúlt*: i.m. 480.
- ⁴⁹ *Zárványok*: i.m. 127.
- ⁵⁰ *Napló*: i.m. 268-269.
- ⁵¹ Uo. 269.
- ⁵² *A remete*: i.m. 104.
- ⁵³ Isten veled, Rácpáces. In *Csillagmajor*. 183.
- ⁵⁴ Az élet titka. In *A manógyár*. Osiris Kiadó, Bp., 2002. 82.

JÁNOSI ZOLTÁN

irodalomtörténész (Nyíregyháza)

„HALOTTAK FALUJA”

Nemzeti krízis és demitologizáció a Hetek és a Kilencek költészetében

„SZÍV ALÓL KIKAPART MAGZAT”

Amikor József Attila 1932-ben a *Holt vidék* című versét megírta, a holt jelzőt nem elsősorban a lakatlanság, a jövőképtelenség, hanem a tájnak az uraság gondoskodásától való magára hagyottsága, a szegénység és a tél indokolta. A tavon kotyogó ladik, a kisházban pipázó parasztok, a jég alatt alvó halak és a forma bravúros játékossága élettel telítik a keserű szegénységbe rekedt táj, a vidéki Magyarország e téli napját is. Ratkó József *Halottak faluja* című költeménye viszont, noha emlékezőként írja 1974-ben egy népi szociográfia-szerző (Darvas József) halálára – a lakatlanság, a kihaltság állapotának birtokos jelzőjével – jóval inkább a temető képét idézi fel, semmint az élet képességét megőrzött faluét. Verscíme összegzésszerűen fogja össze a Hetek faluképének fő vonásait is, amelyben nem csupán a magyar vidék, hanem Magyarország általános állapotának súlyos krízise is kifejeződik. Közvetlenül a „fényes szellők” korszakának még hittel teli, a faluképet is esélyekkel, a remény metaforáival moduláló poézise után, de még a mára szétporló, széteső, elnéptelenedő, egy fordított Árpád-kor irányába zuhanó magyar vidék állapota előtt. „Temetnek a halottak falujában – írja Ratkó, a *Szózat* óta a legjellegzetesebb képbe sűrítve a nemzeti helyzetet, de belevonva művébe a *Hymnus* egyik sorát is – Szív alól kikapart magzatot temetnek, kinek kard nyúlt vala barlangjába.

Koporsója két igen öreg asszonytenyér, ráncokkal írottas. Szomorkodnak a halottak körülötte, könny nélkül, siratóének nélkül.”

„S A HOLNAPOKAT KIRABOLTUK”

A *Hetek* hiteles, szociografikus szemléletű közös országtérképezését nagymértékben segítette elő, hogy az állam különböző régióiban (s településtípusain) élve széles spektrumból adhattak pontos látületet a korról. Ágh István és Bella István a fővárosból, Serfőző Simon Miskolcra, Raffai Sarolta és Ratkó József peremvidéki kisvárosokból (Kálcsáról, illetve Nagykállóból), Kalász László borsodi aprófaluból (az Árpád-kori templomáról híres Szalonnáról), Buda Ferenc pedig Debrecenből s az alföldi tanyavilágból küldte tudatosító poétikai üzeneteit. S valamennyi alkotó gyerekkorától kötődött a falu világához is. A magyar társadalom különböző rétegeinek, generációinak sorsát ezért egyszerre több irányból s különféle kiszögellési pontokról szemlélhették. Népiségük eredendő és természetes volt, abban a Nagy László-i gondolatnak a néppel elemi sorsközösségről valló tisztasága nyilatkozott meg: „Én sohasem éreztem annak szükségességét, hogy kapcsolatot teremtsék a néppel, ez a kapcsolat születésemmel megteremtődött.”¹ Társadalmi tematikájuk összetett színeképét a magyarság történelmi sorsának alakulása mellett a vidéki, a falusi ember szegénységének, a magyar vidék elhagyatottságának, a paraszti sors kilátástalanságának, a magyarság fogyásának, a nagyváros és vidék gyarmatszerű állapotainak, az öregek kiverttségének, magányának, az emberi világból kivesző szeretet és részvét helyén támadt űrnek, a pártarisztokrácia tehetetlenségének a főbb tartalmi alakították ki. Ezen a szorongató képen a háztáji gazdálkodás átmeneti könnyítéseket hozó, majd kihamvadó programja sem tudott változtatni. A politikai, a morális, az érzelmi és a történet-tudati szférákban is gúzsba kötött magyar életnek a falu világából is szemrevételezett széles összképe mutatkozott meg így verseikben. S ez egészen más világot tárt fel, mint amiről a hatvanas, hetvenes évek

hivatalos jelentései szóltak. A *Hetek* munkáiból egy elgyötört világ sötét kontúrjai bontakoztak ki, melyek a nyolcvanas évekre bekövetkező társadalmi csőd alapvonásait hordozták már magukban. „Bajaink világszínvonalon / vagyunk a halálban is elsők” (*Bottal*) – fogalmazza meg nemzeti helyzetélményét Ratkó József. Serfőző Simon jövőképszerűsége ugyanezen a komor hangon szólal meg: „S a holnapokat kiraboltuk, föl is éltük, / immár magunkat emésztjük.” (*Örömeinknek szára szakad*) Buda Ferenc a jelképes *Árvaföld* címben koncentrálna hazaképét, s a „megüdvözül ki távozik / ki itt marad elkarhozik” sorokba sűríti közérzetét. Az ötvenes évekből átmertett, kifényesített világképnek a pártirányítástól a „támogat” kategóriájába eső, naiv bizalma helyén verseikben egy szenvedő ország és tönkretett nép arca kezdett mind keserűbb vonalakkal megrajzolódni. S ebben az összképben nagyon jelentős helyet foglalt el a magyar falu, a vidéki Magyarország. A falu életének elemzése látószögükben mindig a válságba került teljesebb nemzeti értékrendszer képernyője előtt történt s történik.

„MIT TUDSZ HAZÁDRÓL...”

Mindez érzékletesen nyilatkozik meg a nyers valóságterepeken körbetapogatott, s az árnyékolt helyekről az eszméltetés fényébe emelt hazafogalmukban. A haza háttérbázisának, mindig megújulásra képes populációs alapzatának tekintett magyar vidék lehangoló rajzát a hazakeresés, a hazaféltés költői akarata előzi meg. A haza iránti felelősség ezért foszforeszkáló iránytűként izzik át költészetük legtöbb rétegén. A motívumaikból összeálló hazakép pedig alapvetően más, mint amiről a kor ideológiája, propagandája beszél. Ez a hazamodell a puha diktatúra által sulykolt történelmi hazugságokat és a félrevezetettséget tárja fel elsősorban, s a lakosság nemzettudatában égő hiányokat nevez meg. Nem az épülő, a (Németh László-i módon) emelkedő², hanem a mind lejjebb süllyedő nemzet és haza látványa jelenik meg a *Hetek* egyre élesebb metszésű országjáró képein. Arra is fájdalmasan döb-

bentenek rá, hogy az ország népének már alig van hazatudata, reális történelemismerete. „Mit tudsz hazádról / hát mit ismersz hazádból / te boldogtalan?” – teszi fel a kérdést a kor befalazott történelme és valódi haza-eszménye előtt Buda Ferenc (*Szólaljatok*). A nemzettudatot felőrlő környezetben még a maga pontosabb tartalmaival, tradícióival megtalálható haza helye is bizonytalanná foszlik („Tűnődsz magadban: / hol a hazád”). Serfőző Simon versek sorában definiálja a kor fölött lengetett zászlókra az ösztövérszolgáltatottság, a sivár nyomor, a huzatos, a hideg, már-már lakhatatlanná lett haza képét (*Résein e hazának, Hazámban, Egykék országa*). Kalász László is tragikus hazalátomásban foglalja össze az újra aktuális történelmi tapasztalatot: „leked is elorozták”, „szomorú hajsolt nyomorult gyermekeid / bátrabbja-nemesebbje harcra ha állt fel / szívét is kiütötték” (*Hazám*). Ezt az átfogóbb történeti távolságokból összegzett konklúziót Kalász a közvetlen érvényesség fájdalomával húzza át jelenére is: a szűkebb szülőföld, vagyis a magyar vidék tájain a nagyobb hazához hasonló, fagyasztó idegenséggélmény járja át az embert, a szocialista „építés” egyik eredményeként a belső hazatlanság, a közöny veszi át a nemzettudat helyét: „Benne vagyunk, de benne / kedvünkre nem időzünk. / Szülőföld? Megszokás köt” (*E táj*). Ratkó tájköltészetét is a lakhatatlan haza élményének didergése járja át: „Szűkebb hazám ez – fojtogat. [...] elfúl az ég is. Az utak / befagytak fenéig...” (*Tanyák*) Ez a kitaszítottság-élmény, hazahiány, belső emigráns közérzet a többiekénél is a Kádár-kori hazaértelmezés alappilléreit adja, s a közösségi összetartozás szembesülő, emelő erejének szétszakadozásával együtt fejez ki nemzeti krízist. „Ellobbannak az együttérzések is / résein e hazának / maradék melegét kifújja a szél” (*Résein e hazának*), „Egymástól elidegenedünk / elhidegülünk / mint e hazától is” (*Veszteségeink gyűlnek*) – fogalmazza meg többször, a Hetek riasztó közös tapasztalataként is Serfőző Simon. Sőt a lakható, az élhető haza képének helyén – a Franz Kafka-i, majd az egzisztencialista világérzékeléssel a sorsok legbelső ívén rokon módon – a hazának, a szülőföldnek mint csapdának, veszélyes zónának, később gyarmati szintű „tartománynak” a látomása

képződik meg költészetében. „A láthatár, / mint a hurok, / szorul rá nyakunkra. / A völgyek csapdák, / lábunkra csapódnak. [...] félrehúzódnunk / e lekezelt, lenézett, / tájainkon széttelepült / félszeg hazával, / amely a körutakon túl / már vidék csak, / tartomány. / Hátsó udvar, / ahová a szemetet hajítják. / Ahol elkallódnunk / magunknak, / s elpocsékolódik / annyi rengeteg akarat, / szándék” (*Vidék, tartomány*). S hasonló hurokat penget Bella István *Tájkép, tigrissel* című verse is („az anyaföld, mint egy kéjenc / nagy macska, lábamnál dörömböl, / fényeivel mancsolja térdem, / s közben setéten arra gondol, / hogy egyszer majd elnyel egészen”).

Történelmünk többnyire baljós vonulatainak az adott jelen membránjain át megtett újraértelmezése is szintén hiába törekszik egy kiküzdhető, ígéretesebb jövő felé (Ratkó József: *Történelem, Tánc*, Buda Ferenc: *Az elesett katonák emlékére*, Serfőző Simon: *Holddal világitottunk*). A jövőkép folyamatosan a jelen töreibe, falaiba ütközik, és végül maga is széttöredezve hull a „láncos lángok”, „pipacs-igék” pirosra festett törmelékébe. A fertő-képpel telített, hit- és értékroncsoló „üszög-időből” pedig sehogyan sem nem kelhet ki a jövő (Bella István: *Halotti beszéd*, Ratkó József: *Törvénytelen halottaim*, Serfőző Simon: *Veszteségeink gyűlnek*).

„ISTEN SEM NÉZ E PUSZTULÓKRA”

A haza átfogóbb helyzetének elemzése következtében az ország egyes társadalmi csoportjainak, földrajzi területeinek sorsstérképezése sem adhat a tágabb hazánál biztatóbb képet. A magyar vidék alávetettségének festése a Hetek költészetének egyik legszélesebb panorámáját nyújtja. A legkülönbözőbb poétikai keretekben jelenik meg a sorvadó falvak, emberek világa. Az objektív líra egyes fényeivel is átítatva Raffai Saroltánál és Ágh Istvánnál, a személyes emlékezők, átélések képernyőjén Bellánál, a magukra maradt tárgyak antropomorfizált küszködésében Serfőzőnél – amint az embereitől kiürült táj „vállá jár-

mában / inainak igájában húzza életét a porban” (*Kitéve az időnek*). Ratkó Józsefnél a balladás tragikum sorsmegjelenítő kontúrjai fogják át a vidék életét, „vertfalak közt” élő „vert emberek” nyomorúságára: rokkant útjaira, kövel megrakott szekereire roskad a történelmi idő (*Üzenet*). Ezt az üzenetét Ratkó a Pócspetri-dráma ürügyén fogalmazza meg, annak a falunak az emlékeire és közérzetére támaszkodva, amelyet 1948-ban körbefogott az ÁVÓ, s hogy példát statuáljon, példátlan erőszakkal, majd kivégzéssel s bebörtönzésekkel válaszolt a falusiak tiltakozására, amellyel egyházi iskolájuk függetlenségét akarták megvédeni. A magány szigetté váló, s belső világgá épülő dimenzióinak kemény kontrasztjában fürkészi a *Tanya-hazába* vezető történelmi bekötőutakat és a rajtuk befelé szivárgó idő vérnyomos jeleit Buda Ferenc. A vidék, a maga feneketlen szerencsétlenségébe süppedő magyar falu gyakran az ország, a haza szinonimájává is válik költészetükben, s a nemzeti sors aktuális szimbólumává növekszik fel. Kalász versében például (*Fölkelsz*), ahol Szőnyi István *Zebegényi temetésének* ég s föld közt halottasan baktató menetéhez vagy Varga Imre földre zuhant gerincoszlopot imitáló halálmenet-szobrához hasonlóan vonul, e jelképekkel körülsugárzott, megemelt időben és térben – szinte az egész nemzetként – a falu lakossága, kifelé a történelemből, a létezésből: „csak álmok vonszolódnak / nehéz / léptük rögzig merül a hóba / Isten sem néz e pusztulókra / csak mennek / fejfel a világ ólomfalának / úgy vonulnak / terhével minden súlynak.” Serfőző Simon verse hasonló érzékletességgel visszhangozza a kihűlt, magára maradt vidéki haza árvaságát: „S az úrból madaraktól / lepiszkított tanyák. / Én innen ismerem hazám” (*Édestestvéreim*). Buda Ferenc *Tanya-hazám* című költeményében a tanya, a „csak parányi, sovány reményt” hordozó otthon a „Világom porlepte világ / csikorgó tanya-hazám” kiáltásában egyszerre nő a mindenség és a haza arcmásává. Még pusztulószennyezett környezetéből is az ország társadalmi állapotára rávalló gondolathalmaz burjánzik elő: „Hallgat a víz fakóra váltan, / vegyi méregtől szája habzik, / eszméletlen okád a partra / hínárt, halat, zöld békanyálat” (Buda Ferenc: *Elégia*).

A magyar létperifériák helyzetét komor fényekkel tudatosító jegyek között a legelkeserítőbb látványt a kiüresedő vidék, a gyerekcsajaktól néma, csupán az öregek sóhajától hangos, kiháló falvak képe adja. A nemzetpusztulás tüneteire válaszoló felrázó erejű kiáltás legintenzívebben Ratkó József költészetéből hangzik fel. Nemcsak rövidebb versekben, hanem nagyobb lélegzetű hosszúvers-kompozíciókban is történelmi léptékkal járja körül a nemzetfogyás körülményeit, tudatosítja a kor másra át nem hárítható felelősségét (*Törvénytelen halottaim, Halott halottaim*). S nemcsak Ratkó ír az elfogyó népről („Ez a falu is megöregszik – [...] Üres házakat építenek itten. / Kapuik előtt vak csönd üldögél.”) (*Falu*) hanem a Hetek közül csaknem valamennyien. Bella is verset ajánl az egyik első (a Trianoni határokon belül) kihalt (s csak évtizedekkel később újra települt) magyar falura tekintve, a jövőndő Gyűrűfünek (*Honfoglalók*), és Serfőző Simon is számos művében fogalmaz meg a magyarság elfogyása, kihálása köré rakódó kérdéseket, legfájdalmasabban a *Szedelődzködik* című versében:

*Félreesőn, szélein e hazának,
vidékek zugaiban,
legaljában halódnak,
csöndesülnek el öregeinkkel
a megüresedő,
jövőből kitagadott falvak.*

*Elköltöztették holnapjait,
mint az iskolát.
harangszó is a szomszédból jön,
mint az orvos néha*

Szedelődzködik innen a nép

*Múltját elcsapja mint a barmot.
Otthagyja temetőjét!*

*A felhőkkel fellobogózott
tájról, ahol az élet
makacsul maradna,
elszáll az életkedv, mint a madár*

Kalász László szike-villanású versben vonja össze az ország elvetélt szellemi erői, reményei és a nép fizikai pusztulása közötti akut párhuzamot. „Abortál / minden indulat / ollókkal járnak a szelek / elvégzik véres dolgukat: / elmúlnak a kis istenek” (*Abortál*). A *toronyban* című költeményében az öregek halálával magára maradó, ember nélkülivé váló falusi világ riasztó képe áll elénk: „alig győzik a férfiak:/ nem is bírnak már sírni csak / ásni, ásni a sírokat / halnak-hullnak az öregek / az öregek lassan kimúlnak / meddő jaj veri föl falunkat”. E versek azt is üzenik, hogy a népességapadás ügye tovább már nem palástolható, sőt a legegyszerűbb és legfontosabb nemzeti kérdéssé nőtt, hiszen az is „szülőházánkra vall, mikor / vénemberjajgatást utánoz majd a szél” (Ágh István *Szülőházánkra vall*).

„ÜLNEK KETRECEBE ZÁRVA”

A vidék, a parasztok életénél megnyugtatóbb, idillibb képet ugyanakkor a városi munkásság sorsa sem kaphat. A Hetek műveiben a „munkáshatalom” éppen olyan lelki-szellemi, morális és gazdasági karanténban tartja a munkásságot is, mint bármely más réteget. „Zsebmetsző gondok / nyúlnak zsebébe / s kinek kiáltson segítségért / a munkás / a paraszt” – teszi fel a kérdést Kalász László (*Zsebmetsző gondok*). Ághnál, Serfőzőnél, Bellánál a Kalásznál is meghatározóbb versmotívumokként bukannak fel a kor árjából a nagyvárosok (igen gyakran faluról származó,

kivándorolt) szegényei. Mint a Horthy-időkben vagy a gyarmatokon, sorsuk fölött jelenükben is „kolóniák repkényei nyüzsögnek / malteros árnyuk repdes a falon” (Ágh István: *Kőbánya*), a munkás Serfőző versében is „kolóniákra” megy haza (*Ma és mindennap*), a „sárnak, sötétnek nyomorúságába” (Ágh István: *Kocsma a vasúthoz*), az alkohol lámpáihoz. A „korán kelők kasztjához tartozó” fölébredő munkásember pedig „a goromba sarlók tenorján a basszus hangú kalapáccsal együtt” már csupán csak „dörmöghet” „valami fényesebb jövő emlékére” (Ratkó József: *Vers*). Vagy rámeredhet némán, a kilátástalan sóvárgás érzésével a másoknak épített házakra, irodákra (Bella István: *Képriport*). A *Zsúfolt vonatok* (Ágh István) fülkéiben is ingázók: „meglódult életek / ülnek ketrecbe zárva / gyökeret ver a sárga füst / agyukba, terheik halmazába.” A városi, főképp városzéli világban csupa fáradt, kihasznált ember ténfereg, szűk, egymásba botló célokkal, alászálló, bennszülött tehetlenségben. A körkép teljes tehát, s az egész társadalom hamis tudatával és jövőképevel felel a Hetek körpanorámájában megnyilatkozó emberi sorsoknak, az alulról átvilágított hazának a változást sürgető oppozíciója. Ahogyan Nagy László *Gyöngyszoknya* című versében (1953), egy falusi jégverés látomásába öltöztetve a társadalmi terror pusztítását, megfogalmazta: „Kész a körkép az ember dühére, keservére.”

„EGY KOPÁR FENNSÍK KÖZEPÉN”

A valóságanalízis pontosabb és részletezőbb eljárásmodjaival párhuzamosan az előttük járó nemzedékhez képest jelentős fordulat következik be mind Hetek, mind pedig később a Kilencek alkotásaiban a vidéki hagyományt, népiéletet, életesélyeket metaforizáló-mitizáló-heroizáló poétikai modellektől való távolodásban is. Míg Nagy László, Juhász Ferenc, Kormos István és korábbiak – elődeikként is – Sinka és Erdélyi a falukép, a vidék, a tradíció átvarázsoló mitizálásával teremtettek a „népi” szürrealizmus világirodalmi ágába is (García Lorca, Pablo Neruda, Szergej Jeszenyin) illeszkedő költészetet, addig a Hetek és a Ki-

lencek részint az illyési s a József Attila-i poétika analízáló elemeit ébresztve fel, a mítoszaitól, varázsaitól megfosztott, szinte már az ön-maga elemi képzeletéből is kilökött, a tradícióit is elveszítő falut, vidéket tárták az olvasók elé, ahol már – mandelstami képlettel élve –: „kitetszik a rettenet mezítlén”. Serfőzőnek a szegénység, a magára hagyottság szorongó tárgyait beszélgető objektivizáló naiv antroporfizmusa éppúgy e poézis része, mint Ágh István közvetlen demitologizációja és a többiek mítoszdeformáló, a korábbi teremtmítoszokat (a már Nagy László által előkészített, lásd például *A Zöld Angyal* és a *Ház* című verseket) az eszkathológiához, a pusztulás képéhez hajlító, de még inkább a már a mitikus erőteréből is kilöködött, a korábbi varázslásokból a leghatározottabb exodus útjára lépő, a tárgyiasság elemeit felerősítő költészete. Serfőző és Ágh lírája lényegszerűen mutat rá a „fényes szellők” nemzedéke hagyományától elszakadó, sőt azzal egyértelműen szemben mozgó fordulatra. Serfőző korábban idézett versei mind példák a demitologizációnak a mítoszok sivár térbe zsugorodását mutató folyamatára, Ágh István három verse pedig: a *Rézerdő*, *Az én erdőm* és *Az utolsó hónap ünnepei* címűek az egész életműben minta értékkel mutatják fel a fordulatot. *Az utolsó hónap ünnepeiben* a falusi ember élete eddig meghatározó mítoszait, tradícióit vesztve, az abszurd és a tragikomikum egyszerre fájdalmas, ijesztő és bizarr öltözetében egyenesen a József Attila-i „szomorú, vizes síkra” ér el:

*S valaki egy kopár fennsík közepén palástot
vesz magára, elindul a lakatlan térben,
ajándékot adni senkinek. Pásztor fekszik
a konyhakőre, ahol már senki sem lakik.
Fel nagy örömmre: egy énekes a csillagoknak
énekel, két falu között a műúton. Van, ki magát
megtiszteli, megitatja, megajándékozza
magát, magának trombitál, s úgy megy
a bizalom nagy fölvonulásába el, hogy nincs
senki akivel kapujáig együtt mehet.*

„LAKATLAN MÍTOSZ”

A Kilencek lírájában még tovább erősödik a falu világának valóságos leépülésével párhuzamos, annak otthonosságát, felhajtóerejét és tradícióit depoetizáló költői magatartás s a helyzet végletes abszurditását és tragikumát egyszerre kifejező ábrázolási változatok kifejlesztése. (Oláh János: *Birkapásztor*; Konczek József: *Nagyanyám lakodalmá*; Győri László: *Orosházi virágének*; Utassy József: *Senki Földjén*; Rózsa Endre *Napraforgó* és *Öregek táncolnak*.) Rózsa Endre *Öregek táncolnak* című költeményében a zárszámadásra a kultúrházba érkező parasztot a bohóccá aláfokozott lét közérzete és tragikomikuma veszi már körül. („De most a tiéd a táncplacc / ne mondd, hogy nem riszálhatsz. [...] Nem azért van a kultúrház, / hogy te a parkettra turhazz.”) A *Napraforgó*-ban a tótágasra állt, abszurdításba fordult, s már végképp idegenné lett kisvilág a haza metaforájává váltan is riasztóan pontos látletet adja a tradícióktól, emlékektől történt rideg elszakadásnak. („hazám is annyi csak ami idesejlik / réghalott anyám ránca in átderengve / szűk világ ez még ahhoz is / hogy börtönöm lehetne / ... / KEZEMBEN SZÉNNÉ VÁLÍK a szerszám a toll hát / légvárakból visszafelé / építhetek-e elfogulatlan múltat / lakatlan mítoszt mely mindenkié.”) Oláh János *Birkapásztora* pedig – fényévekre az Illyés körberajzolta, az elvonatkoztatásba emelt „számadói” magatartásmodelltől – csak olyanképpen áll már az öt körülvevő világban, mint otffejejtett kellék, mint önmaga tárgyasult paradoxona. A nemzeti válság és a magyar vidék romlása párhuzamában a vidék nemcsak Rózsa Endre említett versében mutatkozik meg az országos szituáció modelljeként, a félelmek, a bezártság, a fenyegetettség allegóriájaként. Hanem példázatosan Győri László *Disznóölők* és Péntek Imre *Borzong a vén tyúk* című, a falu mitológiáját, mítoszait egyértelműen a tragikus tárgyas abszurdításba fordító műveiben is, amely költeményekben a falu már önmaga groteszk-abszurd-tragikus kontúrjaiban él csak, önmagát elveszítve egy nagy dráma itt maradt emlékeinek törmelékei között.

„VÉRBEN ÁZVA, MEGKOPASZTVA”

Az ilyen típusú, tárgyias, kimerevített szituációkkal beszélő „rejtjeles” verseknek a Kilencek alkotói számtalan variánsát építik meg. Valamennyi következetesen szemben áll a hevületes, a pseudo-közéleti, belülről látszólag „bíráló”, de valójában a hatalomhoz hű lírai irányokkal és a rájuk szegeződő cenzori tekintetekkel. A tárgyiasságok és a pillanatfelvétel-szerű szituációk többdimenzióssá kontúrozott rajzai a torkokba visszanyomott gondolatok, szavak, társadalmi üzenetek médiumaiként már eleve a költői koncentráció üzenetértékűen kiválasztott, sűrített szerkezetei. A határokon túli magyarság sorskérdésekről beszélő költői „virágnyelvének”³ belső változatainak foghatók fel. A határokon belül elnyomott magyar lét szikár struktúrába merevített helyzetrögzítéseiként protestálnak a „puha” terror szűk, sanyarú világával. S e művekben a reflexív lírai gondolkodás Nemes Nagy Ágnes, Rába György, Pilinszky János, Rákos Sándor úttörő mozdulatai után új távlatokat, dimenziókat kap. Ezekben az új rétegekben a közvetlenül ítélkező, élesen kontúrozott társadalmi tartalom lesz a legszembe-tűnőbb. A szituációk, tárgyi szerkezetek irányzatos áttételeiben ez az írásmód arra a prózatechnikára emlékeztet, amit Mészöly Miklós dolgozott ki az ötvenes évek közepétől, s amit a duális gondolati struktúrákra utalva Béládi Miklós a „tények parabolájának”⁴ nevezett el. Az ilyen poétikai módszerű és szemléletű irodalmi műveknek az a célja, fejt ki Béládi Miklós, „hogyan a tárgyias részletekből erőltetés nélkül – észrevétlenül – álljon össze az élet [...] kis modellje. Maguk a tények sugalmazzák közvetlenül a parabolát.” A szerzőnek tehát sikerül „úgy rögzíteni a valóság apró tényeit, hogy azok modellszerűen szerveződjenek össze.” „A tények mindig válogatott tények, rögzítésük egyben elrendezés, csoportosítás, tehát jelentéssugalmazás is.”⁵

A Kilencek műveiben a kettős jelentésű szegmentumok közt lebegtetett képsor egyaránt szolgált egy mindennapi életkép és egy nagyobb szabású társadalmi összefüggésrend megjelenítésére. Győri László és Péntek Imre említett versei így modellszerűen hordozzák egy effajta

poézis alapvonásait is. Győri versében a disznóvágás naturalisztikus részletező, rendkívül pontos szemantikai rajzolatú, egyszerre élményszerűen tárgyias és áttételes leírása mögött a Kádár-kor kíméletlen, a mézárulás emlékét minden zugában hordozó világa jelenik meg. Az 1956-ban földre taglózott, majd kiszigerelt nép sorsa a vers olvasatában, a koncentrált közérzet-kifejezésben a vérbe fojtott jelenről is beszél. Érvényesen ítélt tehát Vasy Géza, amikor a Kilencek egyik poétikai újítását a látvány- (élmény-) és a tárgyias költészet sajátos, korértelmező egybelobbantásában jelöli meg.⁶ A Győri versébe vont „tények parabolája” az 1956-ra rákövetkező kor pontos, iszonyattal telt atmoszférájú értelmezését adja a falusi disznóölés látványa mögött: „Kondérban fő az állkapocs, / a kása, a babérlevél, / dideregint a bélmosó, / cuppog a sűrű trágyalé. [...] Cuppog a sűrű trágyalé, / nyúszít a didergő puli, / Csomókban hull a szőre és / nincs benne semmi emberi. / Kutya a didergő puli, / eb idő ellte őt ebül, / körme nyoma csillagjai / kihúnynak embertelenül.” Péntek Imrének a tyúkuudvarban ténfergő, távlattalan, borzongó vén tyúkot bemutató sorai szintén a társadalom fölött kiköszörült kések villódzásait közvetítik. A tyúkuudvarként körbekerített és kisszerűvé nyomorított hazában a benne mozgó sorsok egyszerre groteszk és vérfagyasztó aláminősítése a korról hasonló, animális kontúrok közt alkot egyértelmű diagnózist. Vasy Géza szavait idézve „egy körülzárt tyúkuudvar sivár és lefokozott képében mutatja fel az egyetemes reménytelenséget”. A versbeli udvar lakói csak egyképpen juthatnak ki: a gazda által, „vérből ázva, megkopsztva”.⁷

„HÁTHA BEPÁRÁLL, HÁTHA ÉL MÉG...”

A Hetek és a Kilencek költészetének egyik legfontosabb értéke ma, a megváltozott történelmi keretek között is magatartásuk változatlan-ságában van. A rendszerváltozás óta eltelt negyedszázad felemás történeti útját továbbra is kritikusan analizálva, tényfeltáró történetiséggel

és a nemzeti lét iránti felelősséggel telített költői elveken fogalmazza meg. Az optimálishoz képest elsodródott esélyek, a szabadság hátterében elszabadított ösztönök, a szabadságba átlépett erők ütközései, vajúdása, az új Magyarország társadalmi ambivalenciái – benne az „új nyomorúság” – dokumentatív erővel s egy sokat próbált emberi tapasztalat mértékein át nyilatkoznak meg verseikben. Hitelesen írják meg önmaguknak hol a régihez hasonlító, hol újabb perspektívákra nyíló, hol pedig új ketrecek, csapdák vagy kőfalak mögé szorított írói állapotát is. De ebben a helyzetükben is, mögöttük a „holt vidékkel” s körös-körül a sokasodó „halottak falvaival” változatlanul az egyik legélesebb fényű tükröt tartják társadalmuk: a magyar világ lelkiismerete elé. Hátha nem válik az is véglegesen a „halottak falujához” hasonlatossá. Hanem – Bella István *Halotti beszéd* című verséből idézve –: a tükör erejével – a halálra ítélt falvakkal együtt – hátha feltámasztható még: „hátha bepáráll, hátha él még, / hátha elfelhősül a kék ég, / hátha fölül, / s hátha ránkümmget / csöndbozontú szája ránk morder, / s kállából, / havas hajából / kifésüli a férget / a földet.”

JEGYZETEK

- ¹ Nagy László: *Lélegző elevenség*. In N. L.: *Adok nektek aranyvesszőt. Összegyűjtött prózai írások*, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1979, 101.
- ² Németh László: Emelkedő nemzet, *Irodalmi Újság*, 1956. november 2.
- ³ Lásd például Görömbei András elemzését Szöcs Géza: *Konkrét vers az afrikai lópestisről* című verséről. In G. A.: *Kisebbségi magyar irodalmak (1945–2000)*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2001, 155–159.
- ⁴ Béládi Miklós: *A tények parabolája*. In B. M.: *Válaszutak*. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983. 296.
- ⁵ Uo., 295.
- ⁶ Vasy Géza: *A Kilencek. Az Elérhetetlen föld alkotói, Miskolc*, Felsőmagyarország Kiadó, 2002, 103., 113., 128–129., 206., 224., 233., 252.
- ⁷ Uo., 207.

EKLER ANDREA

irodalomtörténész (Budapest)

ÁBRÁNDOK ÉS SZENVEDÉSTÖRTÉNETEK

Ágh István: Rókacsárda; Árokból jön a törpe

„Ez az én falum, mondom, ahogyan látom, ahogyan látni engedte magát. Csak szemlélője, de közvetlen megváltoztatója nem lehetek. Az utolsó alkalomnak is öt-hat éve már, mikor munkaegységeimet odakaptam apámé mellé aratással, kévéhányással, amikor megvolt a munkámat megillető helyem ebben a közösségben. Nyugtalanság, tehetetlenségem, ez a nyugtalanság készítetett erre az írásra is. Nemcsak tükröt akarok mutatni, bár makacsul törekedtem arra, hogy ne legyen hasonló az elvarázsolt kastély tükréhez, s az elhagyott házak homályos és elszomorító ablakaihoz sem” – írja Ágh István *A madár visszajár* című mű *Szülőfalum változásai* elnevezésű fejezetében. A nyugtalanság, a megfoghatatlan belső kényszer és a tollat megregulázó felelősségérzet, végig gondoltság, a belső hitelesség igénye hatja át Ágh István költészetét és prózáját. A szeretet táplálja ezt a teremtményt nyugtalanságot, s elfogódottsága az emlék, emlékezet és annak tárgya iránt. Az emlékezet nem múltba fordulást jelent. Írásainak dinamizmusát az idő kérlelhetetlen törvénye táplálja azzal, hogy a mindenkor jelen azonnal múlttá, emlékké válik. Számára a falu és a város egyaránt fontos, elengedő és befogadó. A falutól való elszakadást nem traumaként éli meg, de írásaiban újra és újra visszatér szülőföldjére. A faluhoz, az emlékekhez, az időhöz való viszonyulása nem nosztalgikus, nem mitizáló, átpoétizált valósága nem realizmus, hanem vallomásosság. Olasz Sándor az életrajzíságot, a személyességet vizsgálta, hangsúlyozta e

vallomásosságban, Ágh István prózáját értelmezve¹. A *Rókacsárda* és az *Árokból jön a törpe*² vallomásossága a valóság-hűségre való törekvés érzetét kelti. A valóság-hűségre való törekvés az elbeszélő E/3. vagy E/1. személyű narrációjából bontakozik ki, a szereplők monológjaiból, dialógusaiból összekapaszkodó narratívákban a falupusztulás okainak keresése szólal meg, ugyanakkor ez a személyes igazságok egy-egy tükörcserepe is.

Próza-kötetei közül a *Kidöntött fáink suttogása* (1988), az *Egymás mellett* (1990), a *Rókacsárda* (1993), a *Virágárok* (1996) és az *Árokból jön a törpe* (1997) szinte egymásba fonódnak, valamennyit áthatja versei, például a *Fűrészsírás*, a *Csupa áttetsző*, a *Feketevágás*, a *Parasztnyár*³ poétikája. Vallomásossága gazdagság. Nem tesz erőszakot a falu tág fogalmán, nem fest sematikus képeket. Széles skálán mozog a „falu” megjelenítésében, pontosan érzékeltetve a fogalom dinamikus változását. Mert a falu emberek közössége, nem skanzen, ettől egyedi és megismételhetetlen minden pillanatában, ezért nem állandó, hanem folytonosan átalakuló. Ez az oka annak is, hogy a XX. századi magyar történelem következményeként, az erőszak és az egyediséget figyelmen kívül hagyó sematikus beavatkozások hatására a lokalizálható falu mellett a „magyar falu” átalakulási folyamatai is láthatóvá válnak prózájában. A falvak lakói még ki sem heverték a háborús veszteségeket, traumákat, újabbakkal kellett szembenézniük. A beszolgáltatás mértéke meghaladta a háborús időszakét, az államosítás, a padláslesöprés, az esztelen kollektivizálás, téeszesítés, a káderpolitika, a kulákok, svábok üldözése, a „kommunista gépezet” felőrölte a falvak közösségét. Hagyományos társadalmi struktúrájuk felbomlott, a szerepek, funkciók változása, elvesztése nem csak egzisztenciális, de identitásbeli válságot is okozott. A kitelepítések és betelepítések, a pozíciók diktatórikus újraosztása, az urbanizáció felborította a családok és a faluközösségek rendjét, megváltoztatta összetételét. A mezőgazdaság már nem biztosította a megélhetést, az önellátást, jövedelemszerzésre a városokban nyílt lehetőség. A férfiak ingázása megbolygatta a hagyományos munkamegosztás struktúráját, a

fiatalok elvándorlása nyomán pedig a falvak előregedtek, kihaltak. A privát szféra, a magántulajdon relativizálásával a hagyományos szokásrend helyébe a kiszámíthatatlanság és a bizonytalanságból, fenyegetettségéből eredő félelem lépett. Mint Ágh István írja *Az éj kutyája* című versében: „csupa gyanakvás, csupa érthetetlen / roham a semmi árnyékai ellen, / marcangolásra álló fogsorával / támadó pofáján a gazda maszkja / rémlik, azé, ki beleszuggesta / kegyetlen félelmét e házi vadba, / hogy más szorongjon kutyaláncon, jobban, / emberállatnak kiszolgáltatottan”.⁴ Lehetne a *Rókacsárda* róka motívumának egyik értelmezése is. A motívum kilép a hagyományos jelentések köréből. A rókakölykök esendősége, kiszolgáltatottsága, sirása és az életben maradás ösztönéből fakadóan saját anyjuk tetemének elfogyasztása egymást kioltó pólusok. Rókafajzat Savanyú Jóska, a tolvaj, a csaló, Haszonics és Tompa Elemér. A róka nem moralizál, elveszi, ami kell neki. A róka tolvaj valójában és bűnbakk. Lehet hivatkozni rókaprém, kitömött állatként jövőjét veszített jelen, természetes szabadságától megfosztott rab. Ijesztően vörös és megbabonázón szép. Bűnös és áldozat.

Mint a legtöbb szereplő. Az irányított külső beavatkozás egyik legnagyobb bűne éppen az értékek relativizálása, a közösségi forma megbontása, erőszakos átalakítása. A *Rókacsárda* és az *Árokból jön a törpe* egyik kihívása a szereplők széles körében kialakuló rokoni és egyéb kapcsolatrendszerek szövevénye. Több segítséget kap az olvasó, például a ragadványnevek szereplőkkel történő azonosításával. Sorsukban közös viszonyítási pont a falu. Személyes történetük a falu történetének részévé válik. Nincs egy mesélő, egy auctoriális elbeszélő. A történetek különböző narratívákból bontakoznak ki. A narratívák nem lineárisan kapcsolódnak egymáshoz, nyelvezetüket tekintve rendkívül eltérőek. Egymásba folyva alkotnak egészet, töredezettségükben is utalva a „kizökkent időre”. A szerelmesek civódásából, a kocsmái hengegésből, az öregasszonyok pletykájából, Kityöri tájszólásos szóáradatából, a vállalkozói kevert nyelvből rekonstruálhatók a családtörténetek, a falu romlása. Minden monológ és dialógus a valóság

más-más aspektusát fedi fel. A különböző beszédmodok helye és hatóköre eltérő. Molnárék fokozatosan kerülnek peremhelyetbe, Molnárné szinte kísérletet sem tesz arra, hogy bárki megértse. Ágh István költői nyelvezete a textúra verses formai megbontása, poétikus prózaritmusa éppen Molnárné egyik belső monológjában bontakozik ki legszebben: „Baj van, baj van, még a vekker is azt veri, baj van. Fölgyorsul az ébresztőóra, egymásba folynak a percek... [...] A jó miért ilyen rossz? / A szelíd miért durva? / Leissza magát a józan. / Gyáva lett, aki bátor. / Cseléd a gazda.” Mindkét kötetben domináns nézőpont az anyáké. Narratívájuk belülről építkező, mégis reáliákhoz kötött. A megfélemlített közösség rettegése, féltése és a mindkét művet átlényegítő önzetlen szeretet az anya-gyermek kapcsolatban csúcsosodik ki. A *Rókacsárdában* szinte drámai belső monológokban (gondoljunk Molnárnéra, Tódor Gizire), az *Árokból jön a törpe* döltbetűs leveleiben alsó szólamként, dokumentumként, forrásként, belső nézőpontként, alapként, melyre a dallam építhet.

A *Rókacsárda* nyelvből való megkomponáltsága valóban különlegessége, meghatározója a regénynek, ahogy ezt Ács Margit alapos tanulmányában kifejti⁵. Emellett a térbeli és társadalmi, funkcionális mozgások is befolyásolják a struktúra alakulását. A regény kerete Joó Mária hazatérése sötétben, periférikusan, ártatlanul, s távozása (legalábbis úton léte) feltűnő autóban, a figyelem középpontjában, talán a romlása felé. Ahogy a kívülről jött Haszonics bejárja, inkább erőszakkal végigtörteti útját uradalmi cseléd gyerekből, egykori zalai csendőrből őrmesterré, főtörzsőrmesterré, majd vállalkozóvá, úgy csúszik perifériára a Molnár és a Joó család, tragédiák sorozatát átélve. Ugyanígy szorítja ki a kisbírót a néprádió, előbb az „elnyújtott kántálás síkja hadarássá” gyűrődik, majd végleg eltűnik. A szokásrend felbomlásával, a talaját és szerepét veszített közösségnek nincs is mit hirdetni, amúgy sem figyel már rá senki. Elhallgattatása így már fel sem tűnik: a nyilvános beszéd hiánya, öncenzúrája a megfélemlítés mechanizmusának következménye. Vannak fecsegők, mint a tanácselnök vagy Kityöri, akiket nem vesznek komolyan, rajtuk kívül azonban,

akik nyilvánosan megtörik a hallgatást, meghalnak vagy törvényen kívülivé válnak.

Mintha a *Ki tudja, melyik fronton át?* Néhány sora idéződne fel: „bárhol járok, a pusztulás / iszonyatos esélyét sejtem, / vesztesen akkor is, ha nyertem, / ki tudja, melyik fronton át?”⁶ Mind a *Rókacsárda*, mind az *Árokból jön a törpe* vissza-visszatérő kérdése a megváltatlanság. Ki a megcsonkított keresztnél, ki számkivetettségében, ki hazalátogatóként, ki halottai, veszteségei fölötti keserűségében, kétségbeesésében vár megváltásra. Nehéz megváltásra találni ott, ahol az utolsó, egyetlen templomlátogató is nagyot hall.

A nyomás, a feszültség, az erőszak hatására a tervek, álmok ábrándokká, a mindennapi élet, lét szenvedéstörténetté válik. Ki könnyebb, ki nehezebb keresztet cipel, a szereplők ugyanakkor nem csak a körülmények, hanem egymás, sok esetben önmaguk áldozatai is.

Ugyanakkor a szereplők narratíváiban a sötét színek mellett fellelhetők a szatíra, a humor, a pajzánosság, a falu színei, egyéniségei is. A párkapcsolatok széles palettáján a tiszta szerelemtől az erőszakig; az eltérő családi sorsokban, a lehetetlen szituációkban. Mintha egybefűzné ezeket a szólamokat, sorsokat, mintha kilátástalanságuk példázatává válna a „Bábel tornya”, a parancsra groteszk módon templom fölé emelkedő gabona halom képe. A *Parasztnyár* című versben is feltűnik a groteszk kép tragikuma: „a közösbe / tünteti el a babiloni asztag / az egész termést.”⁷ Ami azonban az egyik pillanatban még viccesnek tűnik, a következőben már szatirikussá, később drámaivá válik. Veszélybe kerülnek a szólamok, a színek, folyamatosan szürkül minden, a színeket elnyeli a gyász. Ezért is remek az *Árokból jön a törpe* szerkesztése. A záró képben a restaurátor „visszaadja” a színeket, az E/1. személyű elbeszélő újra értékkel telíti a kiüresedni látszó hagyományt, emlékeket, mintegy újraértelmezve, saját olvasatán átszűrve azokat.

Ugyanígy üresednek ki és telítődnek újra a terek. A Rókacsárda, a malom, a házak, a templom, a falu. A kisajátítások következtében kisebb népvándorlás indul meg a faluban. A térbeli mozgások leképezik

a pozicionális változásokat is. A tulajdonától megfosztva életterüket, munkájukat veszítik el a szereplők, vagy beintegrálódnak, mint a Jó család, akik kiszorulnak a középpontból, és lecsúsznak a ranglétrán tulajdonosból kiszolgálóvá. Ahogy fogynak a férfiak, eltávoznak a fiatalok, az öregasszonyok igyekeznek egyre közelebb költözni egymáshoz, oldani magányukat, kiszolgáltatottságukat, miközben magukra zárják a teret. Ahogy a betolakodók egyre nagyobb teret követelnek maguknak, úgy szűkül a többi szereplő élettere a falun belül. A hazatérők nem a szorító szűkösséggel, hanem a drámai ürességgel küzdenek. A tér kiüresedése, elvesztése identitásválsághoz vezet: „hogyan lehetett, ami volt, annyira idegen, hogy vele együtt én is idegenné váltam magamnak, mert ha senki sem ismer meg, akkor ki igazolja, hogy én vagyok én” (*A tyúkász királysága*).⁸

A narratívákban kibontakozó folyamatok egy-egy drámai pontban sűrűsödnek, szentenciaszerű letisztult mondatokban összegződnek. Ezekben a mondatokban robban és szelidül szavakká az állandó visszafaftott feszültség. „És hogy válthatná meg a falut, aki nem lakik itthon...” (*Ezredsné, csillagokban*)⁹; „Olyan volt a halottak napja, mintha élőkért imádkoznának” (*Köd*)¹⁰; „Amerre járt, mindenfelől hozott valami csodálnivaló mondatot, melyhez az otthoniak vágyaikat hozzáképzelték” (*Árokból jön a törpe*)¹¹. A folyamszerűen áradó, a kiszakadó, az akadozó, dadogó, a szabadjára engedett, a visszafogott és az összegző narratívák váltakozása az érzelmek belső hullámzását is érzékelteti. A párttitkár jelentés nélküli szónoklatai, Kityöri Ferkó egyszerű, de velős összegzései, a falubeli pletykanyelv nyelvi leleményei, paródiái nem öncélúak. Maguk a címek is nyelvi remeklések. Felidézik a mindkét művet átszövő misztikusságot, látomásosságot, néhol álomszerű köztességet – *Rab madár, Bábel tornya, Koszorú és ürülék, Árokból jön a törpe*. Balladák, mítoszokból, hiedelmekből, szokásokból, különböző forrásokból táplálkoznak ezek a narratívák; természetes, hogy más-más regisztert nyitnak ki. Érinti ez a műfaj kérdését is. A recepciót tekintve nem született egységes álláspont a két kötet műfajáról. Novellafüzér, életrajzi regény, családrege, szociog-

ráfia? Valójában nem ez a hangsúlyos kérdés, hanem a narratívákkal összhangban a szerkesztésmódok változatossága. A faluhoz hasonlóan, ahogy az előbbi, úgy az utóbbi sem kívánja, tűri a sematizálást. A polifónia, a mozaikszerűség, a kisebb részek motivikus kapcsolata vagy szereplők hálózatának összefüggései, a források értelmezésének és beemeléseinek módzatai eltérő műfaji jellemzőket idéznek, mégis egészet alkotnak. A vallomásosság mellett ezek is összefűzik a két kötetet. Az *Árokból jön a törpe* egyes részei a maguk mozgalmasságában is mintha kimerevített képei lennének a *Rókacsárda* filmszerűen pergő pillanataiból egynek-egynek.

A vallomásosság, az önéletrajzi vonatkozások nem csak az emlékezés visszatekintő, értelmező, összegző alkotói folyamatát hívják elő, de felvetik az alkotói szerep kérdését is. Maga az elbeszélői nézőpont is kettős, otthonról hazatérve egyszerre láttat belülről és kívülről. A restaurátor is egy alteregó, értéket ment, korképet fest, láthatóvá teszi a kapcsolatrendszereket, kiemeli az alakokat, ugyanakkor nem hanyagolja el a hátteret, miközben saját tapasztalatai, meglátásai, érzése szerint formálja mindezt. „Hát, egyfolytában olyan helyzetben érezhettem magamat, amelyben valószínűtlenebb a valóság, és izgalmasabbnak tűnt, mint ahogy most, huszonöt év után visszagondolok rá, hogy a mártír hőstette és szenvedéstörténete mennyire keveredett a faluval, s a freskó mennyire változott meg az élményeimtől. Mert való igaz, abban a kábulatban a freskóm alakjait véltem meglelevedni, de a templomon kívül nem kísértettek-e tovább azok a középkori képek, amelyeken mindenki valahogy kísértet volt már, cselekedete valószínűtlen, mint az egész magyar vidék meg a gyerekkorom” (*Restaurátor*).¹² Noha az édesanya levelei lezárulnak, a *Rókacsárdához* hasonlóan az *Árokból jön a törpe* is lezáratlan marad, előbbiben egy titokzatos visszatérő alak, utóbbiban egy visszatérő kép hoz fordulatot. Más-más módon, de mindkettő a jövőt nyitja meg a múlt előtt.

E különös vallomásos próza látomásossága, félálomszerűsége, nézőpontváltásai, dinamizmusa, nyitottsága, várakozása az úton-lét helyzetét idézi. Ágh István írja Tamási Áronról: „Ezt a gyönyörű, okos

vallomást abban a köztes, semleges határzónában a legalkalmasabb megfogalmazni, s éppen a szekerezés idején, amikor lassan gurulunk le a múltba, még nem tolulnak elő a jelen ingerei, még szomjas a kehely, várjuk a kézfogásokat” (*A szülőföld kelyhe*, In *Virágárok*).

JEGYZETEK

- ¹ Olasz Sándor: A vallomás változatai. Ágh István „önéletrajzi regényei”. *Kortárs*, 2010. 9.
- ² Ágh István: *Rókacsárda*. Nap Kiadó, 2009.; *Árokból jön a törpe*. Nap Kiadó, 2010.
- ³ In Ágh István: *A megtalált időből*. Nap Kiadó, 2005. 17.; 20.; 21.; 24.
- ⁴ In Ágh István: *A megtalált időből*. Nap Kiadó, Bp. 2005. 53.
- ⁵ Ács Margit, *Parnasszus*, 2009. 2. nyár
- ⁶ In Ágh István: *Hívás valahonnan*. Nap Kiadó, Bp. 2011. 31.
- ⁷ In Ágh István: *A megtalált időből*. Nap Kiadó, Bp. 2005. 24.
- ⁸ In Ágh István: *Árokból jön a törpe*. Nap Kiadó, Bp. 2010. 140.
- ⁹ Uo., 6.
- ¹⁰ Uo, 20.
- ¹¹ Uo. 163.
- ¹² Uo, 185–186.

OLÁH SÁNDOR

társadalomkutató (Csíkszereda)

PÁRHUZAMOS KÜLÖNIDEJŰSÉGEK?

Faluvalóság és irodalom Erdélyben

Az utóbbi fél évszázad erdélyi magyar irodalmának tematikai skáláját, érdeklődési területét vizsgálva – és összevetve a megelőző évtizedek hasonló irodalmi jelenségeivel – feltűnően hiányzó téma a falusi világ ábrázolása, a való életben markánsan létező, változó társadalmi alakulatról olvasható szépirodalom. A falusi lakosság számaránya az erdélyi magyarok körében negyven százalék fölötti¹, emellett nagyszámú lakosság él falusias jellegű kisvárosokban, az egykori külvárosi „földészek” utódaiként folytatva mezőgazdasági tevékenységet és ennek (részben) megfelelő életformát.

Társadalmi méretében tehát nem elhanyagolható szociokulturális közegről van szó, amelynek ismeretéhez az irodalmi ábrázolás is közelebb vihet, vagy vihetne.

Korábban évszázadok alatt nem történtek olyan felforgató, mélyreható változások a falusi életvilágokban – más társadalmi közegekben sem – mint a 20. század második felében. E változások okait, tényezőit és hatásait e helyen szükségtelen felsorolni, egyik közvetett következményük kétségtelenül az, hogy a társadalomról művészi és tudományos eszközökkel beszélő, legkülönbözőbb területeken alkotó értelmiségiek sokszínű, bonyolult valósággal szembesülnek.

Ennek az írásnak nem feladata az erdélyi magyar prózairodalomban az utóbbi évtizedekben elsorvadt falutematika – bizonyosan sok tényező figyelembevételével tárgyalható és felderíthető – okainak

magyarázata és legkevésbé értékítéletek megfogalmazása az említett tényállásról. Jelen keretek között csak arra vállalkozhatunk, hogy a társadalomkutatás eredményei alapján felrajzolt erdélyi magyar faluképet (amelynek szintén vannak hiányosságai) összevessük az említett időszak prózairodalmának faluképével.

Úgy véljük ez az összevetés erdélyi viszonyaink között nem tekinthető erőltetettnek: a 20. század – különböző hatalmi politikai viszonyaival jellemezhető – korszakaiban volt olyan időszak, amikor nagyrészt az írói valóságábrázolásban (az írói publicisztikában, szociográfiákban, irodalmi riportokban) jelentek meg a kisebbségben élő társadalom falusi mindennapjai. A nyers valóság tényeit, konfliktusokat, az életvilágok ismeretlen, rejtőző jelenségeit az írók emelték be a nyilvánosságba szociográfiai hitelességű művekben. A közelmúltunk valóságismeretének e dokumentumerejű forrásait – Bözödi György Székely bánja szociográfiájától Beke György szociográfiai riportjaiig részletesen számba vette az irodalomtörténet.² Másrészt azért se lehet erőltetett ez az összevetés, mert a gondolkodástörténetben ma már nem eretnek szempont arról beszélni, hogy a társadalmi folyamatok kutatásában a tudományos eredményeket is konstruálják, és a legkülönbözőbb valóság-reprezentációk kidolgozásában az alkotói fikciónak is szerepe van. Lionel Gossman a Történetírás és irodalom című esszéjében kifejti, hogy a történészek „alapvető feladata továbbra is az írás (kiemelés az eredetiben – O. S.) a történelem által nyújtott adatok koherens irodalmi művé formálása [...] a megfelelő tárgy gondos kiválasztása.”³ Hayden White történetfilozófus szerint „Bár a történészek és a regényírók különböző események iránt érdeklődhetnek, saját beszédmódjuk formái és írásuk céljai gyakran azonosak [...] az alkotás során használt technikák és stratégiák is lényegi azonosságot mutathatnak, bármennyire különbözőnek tűnhetnek is szövegük puszta felszínén, vagy beszédstílusuk, dikciójuk szintjén.”⁴ Nemcsak a történészek, jó, ha a néprajzosok, antropológusok, szociológusok is koherens, hiteles beszámolókat alkotnak kutatásaik eredményeiből.

Rövid áttekintésünkben helyénvalónak gondoljuk, ha vizsgálódásunk középpontjába azt a kérdést állítjuk, hogy a falu világát ábrázoló prózai művek, mint komplex szövegek, hogyan viszonyulnak az adott, ábrázolt társadalomtörténeti kontextushoz, az irodalmi szöveg hogyan köthető létrejöttének idejéhez és milyen viszonyrendszerek hálózatában helyezkedik el, milyen a műveknek az élethez fűződő viszonya, az életvilágok valósága és a szövegek összjátéka. Készséggel elismerjük, hogy értelmezésünk nem kimerítő jellegű, óhatatlanul reduktív, szűkítő eljárás, például nem tartalmaz esztétikai szempontokat. A falut ábrázoló művek komplex jelentésrétegeinek redukáló, csak az élettényeket, valóságelemeket kereső olvasatára vállalkozunk. A különböző valóságszférák élettényeinek ábrázolásában – a hitelesség és a használt valóságelemek társadalmi relevanciájának kérdésében – óhatatlanul felmerül az író és társadalmi környezete viszonyának kérdése is.

MEGJEGYZÉSEK AZ ERDÉLYI MAGYAR FALU VILÁGÁRÓL

A jelenkori erdélyi magyar faluról, pontosabban azokról a falusias jellegű településekről, ahol magyarok élnek, a társadalomkutatás különféle tudományágainak (néprajz, szociológia, antropológia, a közelmúlt társadalomtörténete) eredményeiből sok minden tudható arról, hogy milyen szabályok, kompromisszumok, konfliktusok, érdekek és érdekellentétek mentén zajlik, illetve zajlott a közelmúltban e változási folyamatban létező társadalmi színtereken az élet. A társadalmi mező viszonyairól, a soktényezős, sokszereplős társadalmi játszmákról e tudományágak konstrukciói sem kimerítőek és nem tökéletesek. Gyakran előfordul, hogy az ezerarcú valóságról szóló különböző társadalomtudományos reprezentációk, beszédmódok e valóság változásai mögött hosszabb rövidebb időtávval lemaradva kullognak. Sokkal inkább, mint bármikor elődeink kulturálisan – értve ezen a mindennapi élet kultúráját – „széttartó” életvilágok, a társadalmi gyakorlat-

ban elhatárolódó valóságszférák korszakában élünk. E jelenség nemcsak a települések problémáinak regionális sajátosságaiban, hanem mikroszinten akár egy többgenerációs családon belül is tapasztalható. Úgy véljük ezért „az erdélyi magyar falu”-ról, vagy „a székely falu”-ról beszélni nagyvonalú általánosítás, csak a beszédmódot megkönnyítő absztrakció. A helyi életvilágok viszonyainak, belső mikrokozmoszának sok sajátos változata lehetséges. Olyan meghatározó tényezők alakítják e sajátosságokat, mint például a földrajzi, közlekedési, gazdasági feltételek, demográfiai, etnikai viszonyok, különböző társadalmi csoportok, kategóriák jelenléte, súlya a helyi életben, ezek kapcsolatrendszere, de nem elhanyagolhatók a társadalmi magatartást alakító értékrendszerek különbségei vagy a sajátos helyi mentális hagyomány szerepe sem. A falvak világa tehát nem homogén életvilág: falvak vannak, a falvakban sajátos helyi társadalmi alakzatok működnek: „Nincsen olyan, hogy „a” falu, hanem nagyon sokféle falu van [...] a falu szegmentálódik, vagyis olyan résztársadalmak alakulnak ki benne, amelyek már nem annyira a falu többi társadalmi csoportjához, hanem más falvakban vagy városokban élő társadalmi csoportokhoz kapcsolódnak.” – mondja Juhász Pál a magyarországi falusias térségek viszonyairól⁵ – a történelmi megkésettségéből következő arányeltolódásokat leszámítva – nincsen ez másképp Erdélyben sincs. Az erdélyi falusi térségeket is – bár nem mindig látványos – differenciáló individualizálódási folyamatok jellemzik. A falu ma rivalizációs feszültségek, státusharcok, érdek- és csoportkonfliktusok színtere, általános az identitások versenye, a pozícióharcok, az egyéni hatáskörök féltékeny őrzése. Az urbanizáció, a globalizáció nyomása a fogyasztási javak széles skálájában is jelentkezik, e javak megszerzése presztízs kérdés, társadalmi parancs. Mélyen gyökerező mentális örökség, hogy a falu nehezen viseli a növekvő helyi társadalmi egyenlőtlenségeket, nehéz a differenciálódási tendenciák társadalmi feldolgozása. Élesednek a nemzedékek közötti kulturális határok, a magatartás- és szemléletmódok, viselkedési szokások különbségei. Teret veszített a helyi szokásrend ereje, a hagyományos tekintélynek, pl. az idős nemzedéknek ma

már nincs presztízse vagy hatalma a személyközi viszonyokban. A magyar és a roma lakosság arányának fokozatos változása következtében sok erdélyi faluban kulturális átalakulás zajlik. A falvak külső kapcsolatainak erőssége szintén figyelmet érdemlő tényező a helyi világok belső viszonyainak alakulásában. A megnövekedett fogyasztási- és presztízsigények, valamint a rurális térségek ismert hátrányos munkaerőpiaci helyzete következményeként megváltozott az ember-természet viszony. A szociális nyomás következménye, hogy a természetre, mint kihasználásra, erőforrásainak azonnali kiaknázására használható környezetre tekintenek, ezzel a szemlélettel szorosan összefügg a természettel, a tájjal való sok esetben kíméletlen bánásmód is.

A fennebb röviden említett társadalmi jelenségek nagyrészt csak finom megkülönböztetésekkel, e falvakban élők tapasztalati világába való belehelyezkedéssel ismerhetők és érthetők meg.⁶

ÍRÓK, MŰVEK ÉS FALVAK

Meddig, milyen mélységekig, mely társadalmi közegek életviszonyainak ábrázolásával követte az erdélyi magyar prózairodalom e társadalmi alakzat változási folyamatait, mennyit láttat, mit ábrázol a falusi térségek jelenkori kulturális és értékrendi átalakulásból? A választ keresve négy erdélyi magyar prózaíró műveinek faluképét vizsgáljuk. Időrendi sorrendben Szabó Gyula, Mózes Attila, Lőrincz György és Czégő Zoltán regényeiben ábrázolt faluvalóságokról lesz szó. Fennebb jelzett olvasati szempontunkból következően kiemelt figyelmet fordítunk a regények társadalmi tartalmára, a regényvalóságok társadalmi reprezentativitásának kérdésére.

A fél évszázadra visszatekintő időkeretünk kezdőpontja éppen egybeesik az erdélyi magyar irodalomtörténetben realista társadalmi regényként ismert, az ötvenes évek székely falusi társadalmáról széles tablót festő Szabó Gyula trilógiájának, a *Gondos atyafiság* átírt, új változatának 1964-es megjelenésével. A nagyregény első változata 1955–

1961 között jelent meg, az átírt végleges forma „ugyanannak a témának, tartalomnak egy új, második változatú megformálása” – pontosít az új változat körüli tévhitiek eloszlatására szerző, az új regény második, 2004-es kiadásának előszavában. Korrajz, amelyben „emberi sorokat, érzelmeket, erkölcsi és társadalmi konfliktusokat, a gondolkodásmód alakulását stb.” ábrázolja az író „a falu szocialista átalakulásának korszakában.”⁷

A Gondos atyafiságban a társadalomtörténeti tartalom: a parasztság belső differenciáltságának rajza, és a nagyrészt ebből a tagoltságból következő viszonyulás-változatok – szembeszegülők, passzívák és lojálisak – a hatalmi egyenlősítő-egyneműsítő, alárendelő törekvésekhez. A regénytrilógiában a korabeli társadalmi viszonyok, viszonyulások gazdag rajzolatai bomlanak ki: képek egy társadalmi osztály – a parasztság – drámai helyzetéről, belső konfliktusairól, maradék önállóságának, szabadságának felszámolásáról, a családi-rokoni kapcsolatrendszert szétziláló külső beavatkozásokról. Az önálló társadalomszervezeti formáit, a magántulajdonán alapuló, autonóm döntési hatásköreit, szokásrendjét őrző falu konfliktusát, ellenállását a „történelmi vihar”-ként megélt – a társadalom teljes uralását célzó – megálázó hatalmi beavatkozással szemben. Mindezt hiteles, a kor levegőjét árasztó, életes valóságalelemek felhasználásával.

A társadalomtörténeti pillanat, amelyben az író a regényt indítja a romániai kollektivizálás meghirdetésének éve, az 1949-es esztendő, a falu világában a társadalmi, gazdasági, értékrendi átalakítás kezdete. Az alig nyolchónapnyi regényidő – 1949 júliusától 1950 februárig – későbbi visszatekintésében „felölelte mindannak a hallott-látott tapasztalatnak a tetemes hányadát, amelyre tíz éven át tettem szert beható érdeklődéssel a családkunk kapun belüli életétől kezdve a szomszédságon, a faluhatáron át a székelyföldi s távolabbi erdélyi-moldvai falvak sűrű pontjaiig.”⁸ Az író valóságtapasztalatának egyik helyszíne tehát a szülőfalu, a felnvelő homoródalmási család, amely ekkor több millió falusi családkhoz hasonlóan a sok évszázados magánparaszti életforma erőszakos felszámolásának drámai időszakát élte. A regény-

írás helyszínékként az írónak „maga az almási környezet ebben a tekintetben is olyan eszményi világ volt, ahol naponként együtt élhettem a valóságos és a regénybeli életet, a »regényhősök« ott mozogtak, jöttek-mentek körülöttem, életük mozzanatai, szavuk szólásai sokszor egyenesen – a noteszbeli jegyzés áttétele nélkül – kerültek a regényírás ceruzahegyére.”⁹ A más tájakon élő emberek életét is ismerni vágyó író időnként felkerekedett és bejárta a Székelyföldet, ismerkedve a tágabb szülőfölddel. Így aztán a Gondos atyafiság lapjain gazdag valóságismeret birtokában modellezhette a paraszti társadalom erőszakos hatalmi átalakításának drámai fordulóit. A regény első köteteinek megjelenése utáni felolvasó körutakon olyan falvak lakói is kérdezték az író, ahol éppen nem járt „terepen”, hogy mikor gyűjtötte náluk az anyagot, mert az ő falujukban is pontosan úgy zajlott a kollektivizálás, ahogy a regényben olvasható. Kell-e ennél rangosabb „hitelesítő fórum” a regényvilág és a valóság tényeinek harmonikus összjátékáról?

Az irodalomtörténeti értékelés szerint Szabó Gyula a Gondos atyafiságban „a valóságos élethelyzeteket kívánta ábrázolni, a felismert erkölcsi, politikai konfliktusokra is rámutatott, egyszersmind lírai színekkel festette meg a falusi élet hagyományos menetét: az ünnepek és a hétköznapi eseményeit, erős bizalommal beszélt a paraszti közösség életéről, tudható volt, hogy arról a falusi világról, arról az életrendről adott képet, amelyhez fiatalságának otthonos élményei fűzték”.¹⁰ Az otthonosság élményeihez az írói valóságábrázolást érintő kötelezettségek, családi-közösségi elvárások is tartoztak. A falusi társadalmi harc ábrázolásában kétségtelen – a Képek a Kutyaszorítóból lapjain az író több adalékkal is dokumentálja – a hajlíthatatlan, ideológiai maszlagokkal megtéveszthetetlen, világos gondolkodású apa világnézeti hatása. 1953 májusában Szabó Mózes emlékeztető sorokat írt az írói pályán induló fiának: „...csak arra szorítkozom, hogy megírjam a véleményemet az »Utunk«-ban megjelent cikkeidről. Hát az a mai szellemnek megfelelően kifogástalanul megvan írva. (Nem tulzós, de azért elég baloldali) [...] Hát én arra

kérlek [...] írj a valóságnak megfelelően, mert nem szeretném ha itthon valaki a szemem közé vágná, hogy pénzért meghamisítod a történelmet.” Görömbei András a Gólya szállt a csúrré apaképét így foglalta össze: „A levelekből és egyéb dokumentumokból kirajzolódó édesapa pontos, becsületes ember, a nagyregény Gondos Dénesére emlékeztet.”¹¹ A szabadon kibeszélt műhelytikokból ma már tudjuk, hogy Szabó Mózes „sok szót és levélsorokat” kölcsönzött a regénybeli Gondos Dénesnek.¹²

Ilyen személyes érintettségek, viszonyrendszerek hálózatában készült a Gondos atyafiság és ma már kivételesen elismerő értékelésként idézhető fel, hogy a korabeli pártos kritika a nagyregényt kollektivizálás- és pártellenesnek kiáltotta ki. A regényvalóság hitelességét és ezzel együtt a szerző morális feddhetetlenségét övéi iránt olyan egykori kritikák is bizonyítják, mint a Lenin-, Hruscsov- és Gorkij-idézetekkel tűzdelt hírhedt Hajdu Győző-kritika, az Árboc tövében árnyék a mérce passzusai Szabó Gyula „világnézeti, ideológiai zavarairól, a valósághoz való egészségtelen viszonyulásáról”; e „hibákból” következően a regénnyel többek között az volt a baj, hogy „az író is Gondos Dénesnek („apám legközelebbi regénybeli rokona” – mondja az író¹³) ad igazat, előtte is az elkövetett hiba és a középparaszt sérelme válik főkérdéssé [...] S ezt sugalmazza az olvasónak is. Hogyan történhetett ez meg? Nézetem szerint úgy, hogy az író kommunista tudata, amely az első kötetben általában még élt és hatott, a második kötetben elaludt, helyesebben visszahullott a kispolgári, pontosabban a középparaszti mentalitásba, ideológiába.”¹⁴ „A kisbirtokos paraszt: Gondos Dénes az ideál [...] Őt eszményíti, az ő magatartásába lehel meggyőződése minden hevét és erejét.”¹⁵

Az alkotás műhelytitkainak szabad kibeszélése a Képek a Kutya-szorítóból számadás-regény lapjain, nem hagy kétséget afelől, hogy a Gondos atyafiság a falu szocialista átalakításának dokumentum-irodalmaként is olvasható: „Éveken át mintegy »kéz a kézben«, párhuzamos »kerékvágásban« haladtak a valóságbeli »harc« eseményei és a regénybeli cselekmény fejleményei, a regény körüli »csaták«

egészen a kollektivizálás »központi ügyére« összpontosítva folytak, s mire pont került a regény végére azzal, hogy küszöbön állt »Székelylokon« is a közös gazdaság megalakulása, a valóságban azzal egyidejűleg az volt a »vég«, hogy »végekrényesen« győzött a szocializmus falun is.”¹⁶

A szocialista korszak irodalompolitikai, ideológiai viszonyai között ezt a társadalmi drámát sem annak jelenidejében, a Gondos atyafiság írásakor, sem közel két évtizeddel később, a Gólya szállt a csúrré – család- és falutörténeti emlékezés és vallomás – megjelenésekor nem lehetett teljes valósághűséggel elbeszélni. 1974-ben már ábrázolható volt a hatalmaskodó agitátorok, adóhátralékokért foglalt adószedők alakja, megjelenhettek az „önkéntes” kollektivizálás erőltetésével a család és a szülőfalu „kutya-szorítóba” került helyzetének egyes részletei, de csak a kilencvenes években jött el – teljes szabadsággal idézhető dokumentumanyagok bő felhasználásával – az ötvenes évek traumatikus tapasztalatainak részletes kibeszélési lehetősége. A család ennek a zaklatott állapotnak a meg-megújuló kényszereiről folyamatosan tudósította leveleiben az értelmiségi osztályba „emelkedett”, Kolozsváron élő fiát, mi több, sok esetben éppen tőle várta – és kapta is – a hátralékok miatt foglaltságokkal fenyegető adószedők elől a szabadulást, vagy a közbenjárást – nemcsak a család, a szomszédság is – a megemelt „obligáció”, a húskvóta alóli felmentésben. Ilyen szintű közvetlen kapcsolatban élt tehát az író a kibocsátó környezettel, ez a szoros személyes kölcsönviszony mély tapasztalati közösséget, a nézőpontok kölcsönösségét jelentette. Ennek a kölcsönviszonynak aztán olyan következményei voltak az író valóságábrázolásában, hogy a legszigorúbb pártos, osztályharcos követelmények, ideológiai kényszerek, antiklerikális kampányok idején sem történhetett meg a Szabó Gyula-i prózában – mint egyes íróársainál ebben az időszakban –, hogy a kulákok megmérgezték a gabonát, vagy szelíd kékszemű milicisták és tolvajkodó papok forgolódtak volna az akkor készülő Gondos atyafiság lapjain. Hogy Szabó Gyula valóságábrázolásában a teljes állami intézményrendszerrel súlykolt

képmutató ideológiai követelmények és kényszerek ellenére megőrizte a hatalomnak alávetett falusi társadalom hétköznapi élet-tényeinek tiszteletét, abban – az erkölcsi alapállás mellett – éppen ennek a történelem kereké alá szorított paraszti léttel való szoros, eleven kapcsolatnak volt perdöntő szerepe. A nézőpontok kölcsönösségéből következik, hogy ma, utókori olvasatban a paraszti világ hatalmi-politikai eszközökkel történt átalakításának társadalmi drámáját a Gondos atyafiságban alulnézetből, a parasztság belső perspektívából láthatjuk. Annyit, amennyit a korszak pártos irodalompolitikai szigora akkor eltűrt.

A Gólya szállt a csűrre emlékezet-irodalom: Szabó Gyula a hetvenes évek elején újra visszatekint a negyvenes-ötvenes évek fordulójától történelmi zsákutcába került paraszti társadalom hétköznapijaira, válaszként az irodalmi életben akkor tapasztalt, a múltra fátylat borító beállítódásra: „voltak, akik másfél évtized távolából kezdték egyszerű mesének látni az életben és irodalomban keservesen megszenvedett konfliktusokat, s számomra ez is készítés volt arra, hogy a dokumentáris irodalom eszközeivel emlékezzem és valljak. A tények és igazságok, a műhelytitkok szabad elmondása változatlanul sok tilalomcsóvába ütközött, s így még a szülői leveleket is eleve csak fájdalmas csonkításokkal, a kárvallás nyomasztó érzésével lehetett tanúságtételként napfényre tárni...”¹⁷

A családtörténeti vallomásban az általánosítható társadalomtörténeti tartalom a sok vonatkozásban még öntörvényű falusi világba behatoló hatalmi erőszak- és kényszerformák és az erre adott társadalmi válaszok részleges felmondása az író családjának példázatán. A család levelei csak újabb két évtized elteltével a Képek a Kutya-szorítóból lapjain olvashatók csonkítások nélkül. E személyes dokumentumok a korszak társadalomtörténetének ritka és becses forrásai: az ötvenes évek kollektivizálással fenyegetett falujának kiszolgáltatottságáról, mindennapi létviszonyairól nyílt beszéddel, torzítások nélkül tudósítanak. Páratlanul hiteles dokumentumai egy középparaszti család elutasító szembenállásának a kollektivizáló, a parasztság

verejtékén iparosító, önállóság- és szabadságfosztó kommunista hatalmi szándékokkal. Hitelesek, mert nem hivatalos hatalmi intézményekben, nem azoknak szánva, hanem bizalmas személyközi viszonyokban születtek:

„Kedves fiam!... Leveledben érdeklődöl, hogy nem-e a kollektív gazdaság szele fujdogál errefelé? hát örömmel (!!!) értesítlek, hogy az a tomboló vihar még nem érkezett ide, csak egyelőre a szomszédban (Szentpálon, Gyepesben s részben Szentmártonban) dul. Te próbálsz megnyugtatni, hogy az nemis olyan rossz becsületes embernek, ha becsületesen dolgozik. Hát mi lehetünk akármilyen becsületesek, de mi már öregekül becsületesen dolgozni ezután nem tudunk, mert megindultunk a lejtőn lefelé. (50 után délután). S máskülönben is ami hazugsággal indul és hazugsággal folytatódik, bajosan végződik igazsággal. Az bizonyos, hogy a sorsunk veszedelmesen hasonlít a jobbágy sorsához. Mert mi most úgy építjük a szocializmust, hogy mindent (pénzt, állatot, tejet) szolgáltatunk be... úgy látszik egyelőre minket még nem háborgatnak, majd ha megindul újból a vész értesítlek” – írta 1952 áprilisában Szabó Mózes Kolozsváron diákoskodó fiának.¹⁸

Szorongás, ironia, elkeseredés, megújuló remények és a mindennapi lét fontos apró tényei – születés, munka, házépítés, halál, konfliktusos személyközi viszonyok, viszonyulások képei kavarnak az évtizedek forгатagában fennmaradt levélsorokban. Nemcsak hitelességük, de ritkaságuk, pótolhatatlanságuk miatt is hasznos forrásai e levelek a székellyöldi falu társadalomtörténetének: ablakokat nyitnak egy végérvényesen elsüllyedt világ mindennapjainak apró részleteire.

2004-ben is a Gondos atyafiság végleges változata második kiadásának előszavát zárva kérdezi az író: „...talán még azt is megérhetném az új kiadás jóvoltából, hogy feltáruljon a „végső titok”: vajon túléli-e magát és szerzőjét a regény, s ha túl, inkább Julis, Eszti, Miska Sanyi s a többi érzelmi regényeként”, vagy tán még annál is inkább mint egy végzetes történelmi tévedés történelmi dokumentumkönyve, azaz: mint „a paraszti élet szocialista átalakulásának egyik legmaradandóbb értékű művészi alkotása” – idézi a regény egyik méltatóját.¹⁹

2004. december 21-én Szabó Gyula elhunyt, egy évtized távolából a „végső titok”-ra lehetséges választ olvasója válogatja. A magunk részéről a fentiekben a „dokumentumkönyv” hitelessége és marandósága mellett érveltünk.

Ha van az erdélyi magyar irodalomban a Gondos atyafiság faluképének tökéletesen, minden ízében ellentmondó falukép, az a Mózes Attila kisregényének²⁰ faluképe. A regény alcíme megtévesztő lehet, ha az olvasó a klasszikus falumonográfiákra gondolna: nem a falu, hanem két (paraszti és városi értelmiségi) kultúrát reprezentáló szereplők találkozásainak, kölcsönviszonyának monografikus történetét ismerhetjük meg. Pontosabban a (viszonylag) zárt falusi közösségbe idegenként érkező városi tanár idegenség-tapasztalatának monográfiáját, mert a jövevény tanár kulturális háttéréről, előzetes tapasztalati világából az író keveset láttat. De nincs is szükség erre: az első pillanatokban kiderül, hogy a jövevény más mint a falusiak, s ennek a másságnak a tartalma nem érdekel senkit, a mássággal szemben kirekesztő gesztusok működnek, nem hatolhat be ennek a világnak a határain belül. Az idegennek itt nincs státusa. Folyamatosan arra kényszerül, hogy eligazodjon az ismeretlen világ mindennapjaiban, és ezért definiálja az új környezete idegenségének mibenlétét, a megközelített társadalmi világ kultúrájának sajátosságait. Milyen ez a világ, miféle emberek élnek itt, hol van ez a zártnak mondott közösség a szűkebb (mondjuk erdélyi) földrajzi térben? Az efféle konkrétumokhoz szokott olvasó e kérdésekre nem kap választ, „az író sem ébreszt ilyenszerű kíváncsiságot olvasóiban. Sütő András Pusztakamarása mindig egy az egyhez: Pusztakamarás. Szabó Gyula Székelylojka mindig Homoródalmásnak számított, az olvasó tudatában is” – írta a regényt méltató Marosi Péter.²¹ Mózes Attila faluja Göcs, valahol a tágas nagyvilágban létezik, vagyis létezhet, az ide érkező idegen és a falusi világ találkozásának története bárhol előfordulhat. Pontosabb földrajzi, etnikai, néprajzi, néplélektani betájolás nélkül. Mert bárhol megeshet a „göcsi történet”, ahol különböző kultúrák eltérő gondolkodásmódú reprezentánsai talál-

koznak, azaz bizonyos kényszerítő körülményeknek engedelmessége időbe, egy térbe zártan élnek.

Nem teljesen zárt ez a göcsi lakóközösség, ha gyenge kapcsolatszálakon is, de érintkezik a külvilággal. A regényvalóságban valamikor múlt század hetvenes éveinek második felében vagyunk, van traktor, autóbusz, tévéadás, vannak, akik naponta eljárnak a faluból városi munkahelyekre, hétvégeken innen elszármazott városiak jönnek haza új szokásokkal, tehát a kis elszigetelt falut is megérintette a mobilitás, a modernizáció. Az író nem az eljárók és hazatérők érdeklik, hanem a falu helyben lakói, az egyre fogyó parasztok és pásztorok ismeretlen, nyugtalanító világa. Velük szembesül napról napra a jövevény tanár, bármennyire igyekszik magányát védelmezni, ebben a közegben él, a szemtől szembeni találkozások elkerülhetetlenek. Nem akar ő teljes betekintést ennek a kisvilágnak a gondolkodásmódjába, érték- és normarendszerébe, nem akarja, hogy befogadják, irtózik attól, hogy itt ragadjon, de naponta beleütközik környezete érthetetlen, tikokat őrző viszonyaiba, amelyeket kénytelen kérdésesnek és magyarázatra szorulóknak tekinteni. Viszolyogva közelít az ismeretlen, völgykatlanba szorult faluhoz, kezdettől elvágódik, de egyelőre itt kell boldogulnia, így önmaga védelmében igyekszik leszűkíteni a találkozások lehetséges felületeit. A falu élet- és munkarendjétől, értékrendjétől idegen tanár nézőpontjából minden a múltó évszakok rendje szerint ismétlődik, megszokott, unalmas és sivár. „Az elmúlás unalmas önismétlődésében telt a tanár ideje.”²² Az unalmas időtlenség undorító szimbóluma, a falu idiótája minden évszak-fejezetben megjelenik, egykedvű, zavaros, unott a tekintete, hatalmas hústömeg „szájába veszi laposra szopott nagyujját, és nagyon elégedett”; „...így hevert évekkel ezelőtt is, évekkel ezután is, ő a megtestesült időtlenség, nem neszel fel semmire, nem vonzza magához semmi esemény, most sem, akkor sem...”²³

A városról hétvégeken hazalátogató fiatalok rövid időre némi élénk hangulatot hoznak a szürke egyhangúságba, de a tanár tőlük is távol

tartja magát. Félelmetes és veszedelmes a falu, farkasüvöltést hoz a késő őszi szél, fagyos némaság ereszkedik a tájra, mert titkokat őriz, amit az idegen előtt nem fedhet fel. Az idegen jövevény magányos és védtelen, néha elfogja a rémület, menekülni szeretne. „A kívülről jövő mindig csak kívülrőlként láthatja egy zárt közösség életét, s mikor erre rájött, újból elfogta a mehetnék: fokozottabb veszélyérzete támadt...”²⁴ A jövevény része lett egy olyan valóságnak, amelynek szabályait, magatartásvezérlő normáit nem ismeri. Fél, hogy egyszer majd itt ragad, megtanulja a számára még idegen értelmezési sémákat „egyszer ő is épp úgy fogja érteni a néma Sajgó jelbeszédét, mint a többiek.”²⁵ Marginális marad, személyközi kapcsolatait tudatosan a magánya védelmében alakítja: „Nem járt senkihez, mert közömbös hétköznapi dolgokon kívül nem tudott szót váltani sem a falubeliekkel, sem kollégáival. [...] Rossz előérettől gyötörve egyre dühödtében játszott a örök elkészülődöt...”²⁶

Ami a falusiaknak a dolgok rendes, természetes lefolyása, az a jövevénynek az eseménytelenség állapota. „Egy ilyen zárt kisközösségben sosem történik semmi olyan jelentős esemény, ami meggondolkoztatná akár egy pillanatra is a kívülről jövő csak a nagy pállott eseménytelenséget érzi a házak között...”²⁷ Miközben a megrendítő és borzalmas dolgok történnek: nyíltszíni halál, gyilkosság nyilvánosságban, állati erőszak emberen, elvadult emberi erőszak állatokon, halálos baleset. Pusztul fiatal és idős (tíz temetésről olvashatunk a 166 oldalon!), bedeszkázzák a kihalt házak ablakait, el sem széled a temetések utáni torról a végtisztességtelítő gyülekezet, máris deszkázzák az ablakokat: „A beszélgetésbe beledörren kintről az első kalapácsütés, egyre gyorsuló kopogással verte fejig a szeget a deszkába, már az utolsó ablakon döngött a kalapács de ez senkit nem zavart, a hús meg a pálinka jó volt, az élet elviselhető, s ebben a sivár nyugalomban és elégedettségben azt sem vették észre, hogy a szegecselő ember halkan belép a bedeszkázott ablakú falak közé...”²⁸

A tanár nem törekszik bizonyosságokra e kis társadalmi világ megismerésében, de ezek a bizonyosságok a kívülről jövő jövevény illúzióidill- és nosztalgiamentes értelmezéseiben mégis időt állóan, kristálytisztán megszületnek. Idegenként nézi a földeken dolgozó parasztok megfontolt, magabiztos mozdulatait, akik biztosak a termés öntudatlanul is célszerű újraismétlődésében, s ezért biztosak magukban is: „Lassú egyenletes mozdulatokkal kapáltak, aki nem ismerte őket, s kis ideig nézte csak, azt hihette lomhán, lustán mozognak, pedig csupán erejüket osztották be ösztönszerű takarékossgal, hogy éppen estelig elég legyen... [...] Viszont aki egész nap nézte őket, már-már emberfelettinek találta ezt a vontatott, erőbeosztással végzett munkát. Ingben, szalmakalapban hajoltak a föld felé, s talán már annyit bámulták a rögöt, hogy az érést is látták, amint szélesedik, növekedik a kukorica levele, vastagodnak az eleinte szorosan burkolt csövek, zöldeből lassan sárgássá vált a dohánylapi. Örömeik, megnyugvásuk volt a földben, mely testüket is természetesen fogadja majd be, ha eljön az ideje, hogy teljesen eggyé váljanak vele. Talán ezért tudja a paraszt a városinál mindig nyugodtabban tekinteni a halált, a saját elmúlását is, mert igazából sosem szakadt el a földtől, melyből – hite szerint – vétetett, melyet gondozott, s az visszagondoskodott róla... Nyugalmát a földtől kölcsönzi, ember-természete nem szakad el soha a természet nagy egészétől”²⁹

A világ dolgainak, a hírcsatornákon beérkező legdöbbenetesebb eseményeknek sincs itt nagy jelentőségük, a saját világ határán elveszíti felhívó hírértéküket, átszűrődnek fontosabb, pragmatikus, otthonos értelmezési kereteken: „Öntörvényű világ ez, a külső behatások csak színeznék rajta, az alapanyag lényegében marad, amilyennek kialakult a tudatvilágban: azzal törődtek, ami közvetlenül őket érintette, az rázta meg többnyire az egész falut: felháborodottan ütöttek, ha tyúktolvajlás történt a szomszédban, megvonták a vállukat, ha tömeggyilkosságról, tömeges éhezéstről, árvízről és földrengésről értesültek az adásokból.”³⁰

Mégis történnek az eseménytelenségben a kívülállót meggondoloztató dolgok! Ebben az ellenséges világban tanár önmagáról alkotott képének stabilitása forog kockán, nem akar behódolni, azonosulni, remeteéletében idegesen kóborol a faluhatáron, pótcselekvés-ként unalmában tollát rágcsálva „egy-egy hangulatot akart megörökíteni, hogy ne olvadjanak szét nyomtalanul benne”.³¹ Irigykedve gondol az egyetlen napra megjelenő városi (potenciális) kolléganőre, akinek van ereje azonnal továbbállni. Aztán elérkezik egy téli este, amikor egy lelkileg sérült kamaszt üldözőbe vesz a kutya farka, és a menekülő áldozat üvöltésére senki nem merészkedik ki védelmére az éjszakába, a tanár se: „Most mintha olyasmivel próbálta volna nyugtatni a lelkiismeretét, hogy semmi köze a falu egyetlen tagjához sem, holott több köze volt, mint sejtette volna, mert ebben a gyáva lapulásban azonosult teljesen.”³² Cinkos lesz a borzalmas haláleset elhallgatásában, az új titok őrzésében. A falu méltányolja cinkosságát, megteszi az első gesztust a befogadására – megbízza a sírkő megrendelésével és a gyűjtött pénz kezelésével – a tanár „szája szélén dühös és gúnyos, torz mosollyal” ezt elfogadja.

Mózes Attila az évszakok „négyciklusos örökkévalóságában” élő paraszti világ tudatfolyamatainak olyan rejtett működési szabályaival ismert meg, amelyek túléltek keletkezésük történeti idejét: párhuzamos egyidejűségben léteznek más, újabb kulturális mintákkal.

Lőrincz György Pusztulás című (2002–2004 között írt) regényében³³ a Gondos atyafiságban ábrázolt társadalomtörténeti kontextusban elkezdődött tulajdonfosztással, értékrendi átalakulással elindult társadalmi folyamatok következményeit ábrázolja. Kenéz unitárius esperes szolgálati útvonalain az „egykor öntörvényű Sajgóföld déli peremén, ahol csak a sors kihívásaitól megkeseredett öregek laktak”³⁴ kilenc haldokló, pusztuló falu problémáival ismert meg az író. E falvakban pusztul az élet, kiüresedett elnéptelenedett utcák, bedeszkázott ablakú, omladozó vakolatú, üresen álló házak, zárt ajtajú templomok állnak.³⁵ Az utcakép lehangelő, új házak nem épülnek, nem tartják rendben a régi épületeket, lehulló vakolatú, bedeszkázott ablakú

házak sora mindenfele.³⁶ A táj lepusztult, „kopár, aszott”, elhagyott, „mintha aknák szaggatták, tépték volna fel a föld arcát”.³⁷ A baj, a nagy romlás a 20. század közepén kezdődött, az értékrendi átalakulással, „akkor, amikor hitetlenné tették a népet, megtörték a tartását, elvették önértetét, elvették a múltját, jelenét, jövőjét...”³⁸ A falu elleni hatalmi támadásban a helyi világok „értékrendjét kellett megtörni, a régi értékeket, amelyeket a föld birtoklása, a vagyontudat szült”, a százados szokásrend fölbomlasztásával.³⁹ „A hatalom kikezdte a jellemet” a többszázados rendet „kikezdte az új idő foga”⁴⁰ minden faluban akadtak lojális – a regénybeli Varró Etelhez hasonló –, a hatalmi célokban használható végrehajtó, hatalomvágyó eszközemberek. A régi rendet felforgató társadalmi változások sodrában elsorvadtak a közösségi intézmények, életszervező központi értékek semmisültek meg: „a földet ma nem szereti senki...”⁴¹ értékválság van. Ezekben a pusztuló falvakban az emberek: „a semmi vizében lebegnek”, hitevesztettek, jövőtlenek.⁴² Cselekvés helyett az embereket sodorja az ár, „tollász-kodó tepsedő tunyaság van”, a következmény a „bokrosuló nyomorúság”. E periférikus térségben a lumpeneseződés tipikus társadalmi jelenség. Az elüresedő falvakat cigányok foglalják el, a helyi kisvilágokban kulturális átalakulás zajlik. A pusztuló falvak társadalmi közérzetét nemzedékek közötti konfliktusok is terhelik. Az író hanyatló, sorvadó aprófalvak világának állapotáról beszél, egyetlen utalás történik a regényben⁴³ arra, hogy a cselekmény színhelyétől (Sajgóföld pereme) távol más arculatú, erős községek, fejlődő falvak is vannak, de az író nem vezet el egy ilyen faluba.

Lőrincz György a 20. század végi, 21. század eleji közösségi létmód problémáit ábrázolva érzékenyen reagál a falusi térségek társadalmi változásaira, a kialakuló, elmélyülő egyenlőtlenségekre, a társadalom szétesettségének, atomizálódásának következményeire.

Úgy véljük, az erdélyi magyar irodalom legfrissebb faluregénye, Czegő Zoltán: Katonabogár⁴⁴ című regényballadája is erre a társadalomtörténeti állapotra vonatkoztatható mű. A regény valóságalelemekből felépített falumitológia, fikció a fogalom teljes értelmében.

Az író nem a jelenkori falu társadalmi közegéből meríti a valóság-elemeket, de a valóságreferenciákat, a valóságvonatkozásokat az olvasó a jelenkori erdélyi viszonyokban megtalálhatja. A regényt a jelenkori társadalmi-közéleti állapotok háttere előtt olvasva könnyen azon kaphatjuk magunkat, hogy tapasztalati valóságunkat a regény-valósággal összehasonlítva, párhuzamosan szemléljük. Czegő egy lehetséges faluvilágot épít fel, aprólékosan berendezti valóságtényekkel a gazdálkodás, a megélhetés hétköznapi munkáitól a közös ünnepelés ábrázolásáig. Olyan harmonikus személyközi viszonyokkal, viszonyulásokkal, értékekkel, amilyeneket a jelenkori valóságos falvakban nem találunk. Talán a múltban sem volt általánosítható, de az emlékezet képzeiteiben ott vannak annak az idilli közösségi világnak a nyomai. Ebben a faluban nincsenek konfliktusok, a családok, nemzedékek, szomszédok, gazdák és a falu előljárói felhőtlen harmóniában élnek, a szomszéd falvakkal hasonlóan, kifogástalanul jó a viszony. Az időseket és a vezetőket – papot, tanítót, bírót – különös tisztelet övezi. Az idősek bölcssek, időtlenek, látnokok: látják a falut fenyegető közelgő veszélyt, cselekvésre, tartalékolásra buzdítják az embereket, és a falu berendezkedik a túlélésre: nagy mennyiségben tartalékolnak terményt, tűzifát. Drámai fordulat veszi kezdetét a falu életében, amikor hatósági parancsra a tizenhat és ötven év közötti férfiaknak be kell vonulni a megyei katonai parancsnokságra, „néhány hónapi állami munkára.” „Hetven darab plakátot tettek ki a faluban, hogy senki véletlenül se maradjon tájékozatlan.”⁴⁵ A falu megdermed, nem bírja felfogni a parancsot.

A fiktív konstrukció e traumatikus fordulatának referenciális jelentése a 20. századi erdélyi történelmi valóságban kétségtelen. Példaként idézzük fel az első világháború kitörésének és a hadköteles férfiak bevonulásának traumatikus személyes élményét egy székely faluban: „Egy hajnalon dobszó riasztotta fel a lakosságot: a Zsigmondok utcája fejébe ott a hídon megállott agusztus elsejire virradólag – de addig már lehetett hallani a hírt – ott megállott a dobos, s azt hirdette, hogy mindenki, aki standba vót s letette a katonaságot, s aki most szerelt le az es

– negyvenkét évig – egy huszonnég órán belül, minden embör s legén vonuljon bé a maga ezredihöz. Ez vót augusztus elsejire virradólag az újság. Akkor osztán gondolhassátok, hogy mi vót! Tizen-négynék augusztus elsejin!”⁴⁶

Rendkívüli, tapasztalati előzmények nélküli társadalomlélektani állapot és gazdasági helyzet uralkodott el az emberek életében: családtagokat választott el egymástól a háború, fiatal férfiak sebesültek meg, estek el a csatatereken, özvegyek, árvák, gyászoló szülők maradtak utánuk. A csonka családokban az életfenntartó munka az asszonyokra, gyermekekre és az öregekre nehezedett. Akárcsak Czegő Zoltán regényének férfi nélkül maradt csonka családjaiban. Fikció vagy valóság? A Katonabogár fikciós történet, a cselekmény kitalált, de valós elemekből konstruált, legmarkánsabb valóságreferenciája a falu és a külső hatalom viszonyának ábrázolása. A hatalom kegyetlen, a falu és a Hatóság között közvetíteni próbálókat kíméletlenül meg-alázza. A falusiak esélytelenek ebben a viszonyban, nincs, nem lehet ellenállás, a férfiak – egy hírhozó kivételével – értelmetlenül elpusztulnak, ahogy sok millió emberrel megtörtént a letűnt század történetének egymást követő drámai fordulataiban. Az élet folytathatóságának reménye a regényben a születő gyermek. Czegő Zoltán műve emlékezetregény is. Felmutat egy közösségi modellt: a közösségiség, az önös érdek nélküli felelős cselekvés modelljét, a szolidáris személyközi kapcsolatok modelljét, felmutatja a lehetséges Jót a Gonosz ellenében. Írói és közéleti felelősséggel reagál a mai erdélyi – falusi és városi – valóságban tapasztalható állapotokra.

ÖSSZEGZÉS

Úgy véljük, a jelenkori falusi térségek életvilága az erdélyi magyar prózairodalom téma- és érdeklődési körét igen szerény mértékben foglalkoztatja. A falvak valóságának ma tapasztalható sokfélesége, az egyéni tapasztalatok heterogenitása – társadalmi súlyát tekintve – alig jele-

nik meg az utóbbi fél évszázad prózairodalmának termésében. Az urbanizáció, a globalizáció, a régi életformák átalakulása és felbomlása, ennek a változásnak ábrázolása mondhatni szegényes, nagyrészt hiányzik. Az irodalom alig kísérelte meg a számvetést ezekkel a jelenségekkel. Kérdések sokasága tehető fel. A falun élők világával szembeni közönyről, érdektelenségről volna szó? Nincs a prózairodalomnak empirikus elköteleződése?

Várható-e az irodalomtól a körülöttünk lévő világ jobb megértésének segítése? Igénye-e az erdélyi magyar irodalomnak, hogy hozzátegye valóságpercepcióit, intuícióit annak az alapvető kérdésnek a világosabbá tételéhez, hogy milyen társadalomban élünk? Elavult szemlélet megragadni a falusi térségekben élőket mindennapi létezésükben? Ábrázolni például, hogy milyen függőségi rendszerekben élnek, s azok hogyan alakultak ki, milyen tényezők szabályozzák a társadalmi kapcsolatokat a hagyományos struktúrák bomlása után?

Végezetül engedtessek meg a szerzőnek, hogy előhozakodjon egy példázattal. A jelenkori társadalmak nyugtalanító jelenségeit megérteni és megértetni akaró szociológia szemléletváltásában, feladat- és útkereséseiben megfogalmazódott, hogy „a kortárs társadalmak folyamatosan széttöredeznek, az identitások balkanizációja valóságos kockázattá válik, fokozatosan az identitások megkérdőjelezhetetlensége felé tartunk. Egy ilyen helyzetben a szociológia célkitűzéseinek – és főleg hivatásának – irányt kell változtatnia: az kell, legyen a feladata, hogy kimutassa, mi az ami képes az egyéneket egymással összekapcsolni.”⁴⁷

Az előbbi gondolatok analógiájára: vajon az erdélyi magyar prózairodalomnak nem kellene-e irányt változtatnia? Feltéve, hogy irodalmunknak olyan céljai is vannak, mint a saját társadalmunkra vonatkozó tudásunk gyarapítása, a társadalmi létünk érthetőbbé tétele.

De az is elképzelhető, hogy az irodalom társadalmi hatásáról, szereplehetőségeiről tévhiteket éltetünk magunkban...

JEGYZETEK

- ¹ Kiss Tamás és Barna Gergő szociológusok a 2011-es népszámlálást feldolgozó adatai alapján. www.ispmn.gov.ro/uploads/ISPMNN-WP-43-19-04%20BT.pdf
- ² Pomogáts Béla: Magyar irodalom Erdélyben (1968–1989). Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2010.V. köt. 139–157.
- ³ Lionel Gossman: Történetírás és irodalom. Reprodukció vagy jelentéstulajdonítás. In Tudomány és művészet között. A modern történelemszemlélet problémái. Szerkesztette Kisantal Tamás. L Harmattan – Atelier, Budapest, 2003. 142.
- ⁴ Idézi Gyáni Gábor: Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése. Napvilág Kiadó, Budapest. 2000. 26.
- ⁵ Juhász Pál: Emberek és intézmények. Két zsácutca az agráriumban. Á.M.K. Jelenkutató Alapítvány, Budapest, 2006. 464–465.
- ⁶ Az erdélyi falusias terek viszonyaira kíváncsi olvasó bővebb ismeretanyagot talál a kolozsvári Magyar Kisebbség (Nemzetpolitikai Szemle) folyóirat 2005. 3–4. (37–38.) számában. Kiss Dénes szociológus Erdélyi falvak a 21. században c. vitaindító-jához Gagyí József, Peti Lehel Szabó Árpád Tőhötöm és Oláh Sándor szólott hozzá.
- ⁷ Röptoldalék a Gondos atyafisághoz. In Gondos atyafiság. Regény. Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004. 15.
- ⁸ Szabó Gyula: Képek a Kutyaszorítóból. Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2001. II. 367.
- ⁹ I.m. I., 255.
- ¹⁰ Pomogáts Béla: I. m. 2009. III. 314.
- ¹¹ Görömbei András: Kisebbségi magyar irodalmak (1945–2000) Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen, 2000. 42.
- ¹² Például összevethető Gólya szállt a csűrre 110. oldalán közölt apai levél és a Gondos atyafiság 2004-es kiadásának 335. oldalán olvasható párbeszédészlet.
- ¹³ Szabó Gyula: Képek a Kutyaszorítóból... i.m., II., 358.
- ¹⁴ I.m. II. 307.
- ¹⁵ I.m. II. 309.
- ¹⁶ I.m. I. 9.
- ¹⁷ I.m., IV., 410.
- ¹⁸ Szabó Gyula: Képek a Kutyaszorítóból... i.m., I., 104.
- ¹⁹ Gondos atyafiság. Regény. Pallas–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004. 18.
- ²⁰ Egyidejűségek. Rendhagyó falumonográfia évszakokban. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1980.
- ²¹ Marosi Péter: A megállt idő nyomása. Korunk, 1981. 4. 271.
- ²² Egyidejűségek..., 84.
- ²³ I.m., 133.
- ²⁴ I.m., 51.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ I.m., 77.

²⁷ I.m., 102.

²⁸ I.m., 44.

²⁹ I.m., 117.

³⁰ I.m., 104.

³¹ I.m., 142.

³² I.m., 155.

³³ Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2005.

³⁴ I.m., 12.

³⁵ I.m., 14.

³⁶ I.m., 321.

³⁷ I.m., 280.

³⁸ I.m., 13.

³⁹ I.m., 69.

⁴⁰ I.m., 156.

⁴¹ I.m., 235.

⁴² I.m., 273.

⁴³ I.m., 13.

⁴⁴ Pallas.–Akadémia Könyvkiadó, Csíkszereda, 2011.

⁴⁵ I.m.143 old.

⁴⁶ Részlet Gothárd Jánosné sz. Sándor Anikó (1890–1984) emlékezéséből. Lásd „Hát ilyen virágokat szettünk, ilyen életököt éltünk...” In: Átmenetek, 1990. 1. sz., 36.

⁴⁷ Elemzések és gondolatok az individuumszociológiáról. Interjú Danilo Martucci-lal. Replika. Társadalomtudományi folyóirat. 212/2.79. sz. 35 old. Az interjút készítette: Szépe András.

KECZÁN MARIANN

irodalomtörténész (Debrecen)

ÁTMENTETT ÖRÖKSÉG – A FALU VÁLTOZÁSA DUBA GYULA ÉS MÁCS JÓZSEF PRÓZÁJÁBAN

Ha valaki „Gömörország” történetének részeként a felvidéki magyar táj szerelmes földrajzát szeretné megírni, akkor annak mindenekelőtt a Mikszáth bőröndjeként ismert múzeumi műtárgyat kellene megsejmelnie. A gondos kézműves figyelemre méltó munkát végzett: a favázra feszített vastag bőrhuzatot finom nyomott mintával látta el, tetejére erős fogantyút, oldalára kettős szíjat és formás, titkos zárral ellátott részszerkezetet rögzített, ez utóbbi a nagy utazó alkalmatosság mappaszerű kinyitását segítette. A vászonbélés belül már megsárgult, itt-ott felfeslett, ám nem is ezen akad meg elsőre a tekintet, hanem azokon a kiegészítőkön, amely az egykori tulajdonosnak a szokásos úti holmik (váltásnyi fehérenemű, ing) és személyazonosító okmányok rendben való elcsomagolását biztosította. Vászonhuzattal bevont faládika adhatott helyet az iratoknak és könyveknek, s e tekintetben Mikszáth úti poggyásza külső megjelenésében egy kisebbfajta hajóláda, belső elrendezését tekintve pedig Arany debreceni diákládájának rusztikusabb képét idézi fel. Ez utóbbinak modernebb, városiasabb változata: gyorsabb közlekedésre való, mives, ám mára már megkopott, kevésbé praktikus darab. Kultusz tárgy, amihez „Gömörország” utazó írójának történetei kapcsolhatóak. Már a Debreceni Irodalmi Múzeumba való bekerülése is különleges, hiszen a felvidéki származású, a Sarló-mozgalmat kutató Boros Zoltán, néhai kollégám kapta –

adományozás útján – a Mikszáth által bizonytalan körülmények között hátrahagyott útításkát. Debreceni emlék, amely a Felvidékre irányítja a figyelmet, s arra sarkall, hogy a titkos rekeszt tájleket faggató kötetekkel töltsük meg.

A gyűjtő első lendülettel Szabó Zoltán *Szerelmes földrajzát* emelheti le a könyvespolcra. A kötet három – az írói felelősséget, a kisebbségi létet és a paraszti tájszemléletet felvető – gondolata termékeny kiindulópontul kínálkozik annak a problémakörnek a megvilágításához, amelyet a felvidéki magyar falu változásával kapcsolatban a szlovákiai magyar próza első nagy nemzedékéhez tartozó Duba Gyula és Mács József szociográfiai regényeiben megjelenít.

A két világháború között az esszéíró nemzedékkel induló, majd a népi írókhoz csatlakozó Szabó Zoltán már 1939-ben, a *Magyar Nemzet* önálló rovatában publikálta a szellemi honvédelem szolgálatára vonatkozó nézetét. „Vitorláink, felszíni rétegeink, e könnyen repedő és minden szelet felfogó vásznak röpitik és ingatják hajónkat aszerint, hogy milyen szeleket fognak ki Európából. Nekem ezek a vitorlaemberek gyanúsak és könnyűek az utolsó időkben. Többre becslöm azokat, akik nyugosznak a nemzet, a magyarság legmélyén, mint kő a hajó belsejében, mint nehezék, mely megakadályozza, hogy minden ingások között is feldőljön a hajó. Ezek a kő-emberek, a valóban magyarok, a nem ingadozók és nem lendülők, hanem kiegyensúlyozók és borulástól mentők. Vihar előtt ezek számát kell gyarapítanunk.”¹ Az Európa válságát tematizáló ún. krizeológiai írások hatására az esszéírók látéleletet vesznek a szűkebb pátriáról. A hazai leletmentők közül Cs. Szabó László Kassa négy kapujából a *Kárpát kebelében* (1937), majd a visszacsatolt *Erdélyben* (1940) Tamási Áron a *Szülőföldem* (1939) és Szabó Zoltán a *Szerelmes földrajz* (1942) című írásában rögzíti a látottakat.

Utóbbi így summázza a tájismeret nemzetmentő hatását: „Annak, aki ismeri Magyarországot részeinek képét, [...] a hazai föld szebb lesz, tágabb lesz, nagyobb lesz, tehát kedvesebb lesz. Több féltése és több terve fog kapcsolódni ehhez a szóhoz: Magyarország. E több féltés és

több terv, több védenivaló és több alkotnivaló elemeiből tevődik össze az, amit a szó legtisztább értelmében nevezhetünk hazafiságnak.”² A háromkötetesre tervezett *Szerelmes földrajz*ból csak az *Alföldi nyitány* készült el, az „ország homlokaként” aposztrofált Felvidék fejezetének megírása máig várat magára. Szabó Zoltánt a falukutató utak tették érzékennyé a változatos magyar vidékre, nyitottá a tájban lakozó lélekre, a szellemi, tehát „állandó és biztonságos” Magyarország felfedezésére. „A vidék népének megismerése segít a legrövidebb útra – írja – a táj megismeréséhez. Táj és nép végeredményben rokon fogalmak, és mikor a nép jellemvonásainak keresése közben ismerkedtem meg a tájakkal, [...] nem tettem mást, mint gyümölcséről ismertem meg a fát.”³ Táj és ember kölcsönösen nyomot hagynak egymáson, még akkor is érvényes ez a gondolat, ha időközben a történelem sodrában megváltoznak az országhatárok, s a peremvidéken élők számára nehezebbé válik magyarságuk kifejezése, nyelvükben való megmaradása. Szabó Zoltán tájban lakozó embere a falusi paraszt, akinek a szépségről alkotott véleményét a hasznosság-elv határozza meg. „Ha az emberkéz nem formálja, szelídíti a tájat, a természet rögtön elrugaskodik, az »aki bírja, marja« törvényének kezd engedelmeskedni, s elvadul. Ahhoz azonban, hogy [...] a farkas megjelenhessék, előbb az kell, hogy működni kezdjen rajta a történelem.”⁴

A felvidéki magyarságot az első világháború után megmásíthatatlan trauma érte: földjét elcsatolták az anyaországtól, a Horthy-korszak visszaállítási törekvése délibábosnak tűnt fel előtte, irodalma lassan, többszöri nekirugaszkodással bontakozhatott ki. „Az egykori Kishont és Gömör vármegyét magába foglaló »Gömörország«, az áldott vidékű aprófalvas »Kis-Magyarország« a békekötés következtében is megmaradt egységesnek, déli részéről szakadt le csupán 16–21 település, s a többi Csehszlovákia, majd Szlovákia része lett. A határvonás azonban déli természetes kapcsolatokat vágott el, s ez főként a magyar etnikumot hozta hátrányos helyzetbe. Mindez még a mai társadalomra is rányomja bélyegét, de közvetlenebb módon befolyásolta, sőt sokkolta a Trianon utáni évtizedek társadalmát”⁵ – írja Szabó László,

a térség néprajzának kutatója. A felvidéki magyar falu világát a szlovákiai magyar prózairodalom hatvanas években magára találó nemzedékének képviselői közül Duba Gyula és Mács József hiteles és érzékeltes irodalmi szociográfiákban rajzolta meg. Önéletrajzi ihletésű műveikben szülőföldjük, Hontfüzesgyarmat és Bátka vidékének örökségét és változását rögzítik.

Duba Gyula esszéiben és regényeiben egyaránt hangsúlyosan jelen van a megélt falumúlt. A Garam menti paraszti hagyomány kiapadhatatlan forrás számára, nemcsak a kezdet, a *Vajúdó parasztvilág*, hanem az *Ívnek a csukák* (1977), az *Örvénylő idő* (1982), s a trilógiát lezáró *Halódó parasztvilág* is ezt igazolja. A felsorolás kezdetén és végén álló két kötet megjelenését csaknem három évtized választja el, ám mégis szembeötlő a címbeli rokonság.

Az 1974-ben közzétett *Vajúdó parasztvilág* szociográfiai regény, amit elemzői Illyés Gyula *Puszták népe* című könyvével emlitenek egy sorban. Görömbei András „írói látomásként” aposztrofálja, amely részint az ismeretek tárgyyszerű bőségét ontja, részint pedig a változás szükségszerűségének és bonyolultságának hiteles megjelenítését nyújtja az olvasó számára. Az önéletrajzi ihletésű társadalomrajz középpontjában, nem a régi és az új világ ellenpontosító bemutatása, hanem a történelmi sorskerékkel együtt fordulni tudó, életformáját és hagyományait részben átértékelni képes paraszti identitás megfigyeltése és ábrázolása áll. A regény főhőse az író édesapja, a jó gazda típusa. Középparaszt, aki földet birtokol és művel, elbeszélte élettörténete összekapcsolódik a világ változásával. Patriarchális alapon örökölt háztartásában mindennek megvan a maga helye, családi életét, miként falusi közösségét is a szigorú rendtartás jellemzi. Tágas portáján két ház állt, a felső házban a nagyszülők laktak, a harmincas évek második felében megépített alsóban pedig a fiatalabb nemzedék. A „korszerűbb, nem feltétlenül jobb” igazságát gyermeke a bőrén érzi, hiszen az új épület hideg, nehezen felfűthető, s ebben nem kis szerepe van annak, hogy a termés tárolása, s nem pedig a lakhatóság volt kialakításakor az elsődleges szempont. „Megszoktuk – emlékezik az elbeszélő

–, hogy karunkat és vállunkat betakarjuk. Így szólt bele a föld parancsa életvitelünkbe és kényelmünkbe, közvetlenül és kivédhetetlenül.”⁶ A tapasztalatból jellemformáló létigazság lett a felnövekvő gyermek számára. „Ha a körülmények megmáshíthatatlanok, *alkalmazkodunk* hozzájuk, de a megvalósított elképzeléseink következményeit türelmesen és fegyelmezetten elviseljük, tetteinket vállaljuk.”⁷ Nagyszülői örökség a tétlenség kerülése is. Ez nemcsak az udvar felseprését („az udvar névjegy”), az állatok időben való etetését, a föld megművelését jelenti a gazda részéről, hanem a család *szolgálatát* is gazdaasszony oldaláról. Ez utóbbinak illusztrálásaként a télvíz idején pataokban mosó nagymama alakját és a bensőséges hangulatú kemence-leírást idézhetjük fel. A kemencéről ezt írja: „két koromfekete ajtaja kitárva, közöttük előtérben egy halom izzó parázs, és odabenn, a pokol fekete bugyrában domború fehér testek ülnek hangtalanul.”⁸ A kenyérsütés, az élet újjászületésének szimbóluma, egyszersmind a gyermeköröm forrása. Az életre keltett tájban a kitartó emberi munka végső értelmet kap: a föld termelt, ételmet adott. A jó gazda nemcsak mozgásban tartja és szelídíti a természet vegetációját, hanem a természeti emberként maga is gyűjt, *szerez*. Pótlásnak befogató háztáji földet, szálfat, görbe botot dióveréshez, egyeneset használati tárgy, kapa- vagy balta-nyél készítéséhez. „Öregattya” még a legtöbb szerzést hasznosította, nem így az apa, akinek szikkasztott gerendája felaprítva, elpazarolva a kályhában végezte. A közös sorsot, a vágyakat és a lehetőségeket a faluközösség szokásrendje határozta meg. A gazdának íratlan törvénye volt, hogy a földnélkülieket a szükséges mértékben segítse, ám házasság tekintetében a vagyoni különbség átléphetetlen volt. A templomi ülésrendet, a kötelező istentisztelet-látogatást, a legényavatást szokás szabályozta.

A leltár személyes iratokkal, tárgyakkal gazdagon dokumentált, sőt a paraszti nyelvhasználat egyszerűsödésének bemutatása sem hagy kétséget afelől, hogy szülőföldjének minden szegletét és részletét ismeri az elbeszélő. A falu változása folyamatos, részleteiben elnyújtott, az idő kizökkenése azonban meghatározott emlékképhez

kötődik. A menekülést, az erőszakos kitelepítést, a rekvirálást, a faluközösség kohéziójának tudatos bomlasztását túlélő parasztvilág számára a kiöregedett lovak exitusa jelzi, hogy sorsának fordulatához érkezett. „Reggelente tompa dörrenés adta hírül, hogy a paraszttörténelem gyökeres fordulatot vett, talán nem fájdalommentes, de szükségszerű fordulatot”⁹. A szövetkezeti falunak, benne apának és fiának 1951-es emléke ez. A lovak pusztulásával a biztosnak hitt föld mozdult meg a lábuk alatt.

A záró fejezetben az elbeszélő újabb leltárt készít a halott tárgyak temetőjében: a padláson, amit az „el kell tenni, jó lesz még valamire” szokása valóságos múzeummal alakított. A hasznavehetetlen tárgyak alig különböznek azoktól, amit az utód nélkül maradt parasztportán lát anyai nagynénjéhez igyekezve. A kert felől közelíti meg a lakóházat, mintegy fordított irányból szemlézi a megfakult udvar kellékeit. A rendnek, a gondos kéznek szinte semmi nyoma, a tájék elhanyagolt és torzult, ám a részletek még így is előhívják a néhai gazda alakját. Lábra való elnyúlt felcsizmája, botosa, öreg kabátja, és foltos, kopott, fekete kalapja mintha várna a munkára igyekvő egykori tulajdonosát. Örököse nincs, lányát villám sújtotta, betörők fosztogatta házat felesége, a magányos Margit néni lakja.

A parasztvilág változása a szemlélet racionalizálódása okán pusztuláshoz, az eleven faluközösség széthullásához vezet. Ám mementóul ott áll a Temetődomb, a rokonságtól körbeölelt apa friss hantjával. A felmenőktől kapott örökség számottevő: „öt nemzedéknek a tapasztalatai látnak el engem életerővel és felelősségtudattal. A sorsvállalás komolyságát is az ő életútjuk tanulságaiból merítettem. A világról pontosan és bizalmasan annyit tudok, amennyi ezen öt generáció sorába belefér [...], amit róluk és általuk tudok, az hús-vér valóság és élő szövet bennem”¹⁰.

Az esszéíró Duba Gyula több ízben reflektál az írás kockázatára: megismerhetőek-e azok az igazi értékek, amelyek nehezen érvényesülnek? Műhelytitkaiba avat be akkor, amikor kifejti, hogy intuíció és képzelet révén alkalmanként megsejti a nem tudott dolog lényegét.

A *Szülőföld – bennünk és nélkülünk* című írásában – némiképp a foucault-i önmagasság technikáját felidézve – arra utal, hogy olykor a szülőföldünkkel azonosnak érezzük magunkat: „Hazalátogatásaink során, emlékeinkbe merüléseink révén épül bennünk a szülőföld képe, mint egy műalkotás. Egész életünkben [...] ezen a képen dolgozunk”. Ám az, hogy ez a tudás milyen viszonyban áll az emlékképek résztvevőinek az adott helyzetről való véleményével, kérdésként a *Halódó parasztvilágban* vetődik fel. A 2001-ben megjelent kötet plasztikus portrék sorozata. A fikcionális regénytérben Nagybene Péter érkezik szülőfalujába, Füzesnyékre, hogy a földek dolgát rendbe tegye. A földekét, amelyek a valóságban bizonytalanná váltak, képzeletében viszont helyükre kerültek. Az egykori rögök és hantok nevei és szavai varázslatos nyelvi képeket öltöttek. „Mintha jelentésük is megváltozott volna magára véve a mesebeliség köntösét. A Kómál archaikus színt kapott, A Soványszög és Kerekdomb mesebeli titkokat rejtget. A Hosszú-dűlő és a Nagy völgy egyenesen félelmetes mélységű, míg a Felső- és Alsóirtás egykori földtörő munkálatokra emlékeztet. S hogyan felejthetném a Kalamaré-erdőt és a Meredek-oldalt?! Mesebeli tájelemek, akár az elsüllyedt földrészről küldött életjelek.”¹¹ Otthonosan érzi magát ebben a szellemi határjárásban, s némi ironiával tekint a hazahúzó gondra. Nem is neki fontos ez igazán elsőre, hanem az otthon maradtaknak: testvérének Gergőnek, aki az apa nyomdokaiba lépett, és a 90 esztendő édesanyjának, akiben a jogos tulajdon visszaszerzése és az apa jó emlékezetének helyreállítása együtt munkál. A hazatérő Nagybene Péter idegen otthonossággal mozog hozzátartozói között: szemléli őket, fürkészi gondolataikat. Lajstromba veszi a paraszti világ határátlépőinek szükségszerű bukását. Ezek a lelkek szabadságra vágyakoztak (Harangozó Árpai), nem tudtak élelmesen alkalmazkodni a megváltozott helyzetükhöz (a forradalmár Atya), vagy puruttyák, kiszámíthatatlan csavargók (Bíró Isti, Bakai Jóska) lettek. Szomorú tapasztalata, hogy a falubeli férfiak korán halnak, mert valamilyen olthatatlan keserűség mételyezi a lelket. Testvére is kényszerpályára került: fafaragó szeretett volna

lenni, ám valakinek maradnia kellett a családi birtokon. Gergő és fia, Tamás már a szövetkezetesítés válságát élik. Személytelenség és elbocsátás, undor és kilátástalanság az útjelzői ennek a változásnak. A parasztember bizonyosság-érzete vagyonának elvételével rendült meg, ehhez járult gondolkodásának mellőzése, s amikor „az összerántott földekről eltűntek a barázdák, akkor a parasztnak a földekhez való viszonyát a közöny kezdte el jellemezni”¹². A Nagybene leszármazottakban megmaradt a szerző ember készítetése, és a helytállás ösztöne, amely kevés reményt adhat még a családnak. „A parasztvilágot egyszer vajúdni láttam, akkor is bennem vajúdott, s most, mikor halódni látom, bennem hal meg! A füzesnyéki parasztvilág én magam vagyok. És én voltam, ha majd meghalok!”¹³

Mács József *Öröködbe, Uram...* című tetralógiája (1998–2001) családtörténeti keretben mutatja meg a Balog-völgyi Bátka világát. Az *Apám regénye*, az első kötet 30 esztendő (1903–1930) krónikáját tartalmazza, *A Kos jegyében* és *A sötétség gyermekei* újabb 27 év (1931–1957), *Az üstökös visszatér* című záró rész pedig ismét 30 év (1957–1987) eseményeit eleveníti fel. A családregegy a szegényparaszti sorból mesteremberré váló édesapa és a faluból induló értelmiségi fiú sorsán keresztül két generáció élettörténetét mutatja be. A krónika-szerű pontossággal lajstromozott apai életút, és az öntudatra ébredő, tanulóéveit magyar nyelvű iskolákban (Bátka, Rimaszombat, Sárospatak, Miskolc, Pozsony) végző, majd a kisebbségi létterben a magyar nyelvű oktatásért és kultúráközvetítésért küzdő újságíró sorsa a kölcsönösség jegyében bontakozik ki az olvasó előtt. Egyfelől az apai örökség, a tapasztalatból kikristályosodott mondatnyi életbölcsesek, a terelgető gondoskodás, a kilátástalan helyzetben nyújtott segítség, másfelől a mindezt megszolgálni igyekvő fiúi akarat egymást erősítve növesztik a személyes és kollektív emlékezetből formálódó kisebbségi magyar öntudatot. Ennek alapja a személyes identitás felismerése és őrzése, valamint az emlékek rögzíthetőségének a tudata. A fejlődés/regénybe ágyazott vallomásban két emlékezet kapcsolódik egybe: az élete történetét – Tamás Gáspár módjára, s nem utolsósor-

ban fia kérésére – füzetekbe író apáé és a fiáé. A regényfolyam gondolati magva a tényeken, a személyes életsorson és a történelem okozta változásokon való töprengés, a tett – gondolat – szolgálat jegyében tanúsított ön- és létértelmező magatartás, valamint a megmaradásba vetett hit felől értelmezhető.

Apa és fiú küzdelmes élete Bátkán indul. A szülőfalu képe portrék, közösségi sorsot megerősítő események, és a történelmi változások elbeszélése nyomán válik plasztikussá, megejtően elevenné. Amit a múlt idő – anyagi szinten – átformál, korszerűsít vagy erőszakosan átalakít benne, az sem rontja le a lelkekben felépült értéktudatot – ez a gondolat erősödik a regényfolyam lapjain. Kivétel persze akad, mint ahogyan a könnyebb boldogulás reményében nemcsak köpönyeget, Bocskay-egyenruhát, hanem lelket is cserélő Szabó főjegyző esete mutatja, ám a gömöri falu élete az összetartozás tudata mentén szerveződik. A paraszti világban a sértődöttségnek, a tartós haragnak nincs helye, bajban is az összefogás, a másik életének, javainak védelme a hangsúlyos. A falu mindent lát és megmér az erkölcsösség mérlegén, szólni azonban – érvénnyel – csak keveset, azt is a megfelelő helyen szól. Többnyire kukoricafosztáskor, a kocsmában, a mesteremberek házában, a suszter Újházi Gyula és az utazó Márk Dániel asztalánál terítik ki a világ dolgait, valamint a templomi szószékről igazítják helyre az emberi lelkeket. Különös tapasztalat, hogy két világháború, a kisebbségi létbe szorítottság és a szétszórás sem képes elzárni azt az eleven erőt, amelyből az apák példáján türelmet, alázatot, kitartást és tiszteletet tanuló parasztygyermek is megél. A falu kötött rendjét a vagyon hiánya vagy birtoklása határozza meg, ez biztosítja a templomi helyet, s szabályozza a házasulandók lehetőségeit. A munkában való jó magaviselet, a tehetség, a jó kiállás és a hangulatcsináló kedv, nótázó hajlam ideig-óráig félrefordíthatja ugyan a lányos apák tekintetét, a családalapítás – a falu életének megújulása – kapcsán azonban az egyenlő társadalmi rang megmásíthatatlan törvénye az irányadó.

A családi genealógiában meghatározó szerepe van a dédnagyapa újranősülésének. Mács János rossz választása miatt a család vagyona

elúszik, a gyermekek elmenekülnek otthonról, többségüket a bátkai Bornemisza László „nagyágos úr” segíti álláshoz. A nagyapa, Miklós a legkisebb fiú merészségével külön utat jár, a napszámos sorsát választja. Keserű kenyér ez: részes aratóként távoli vidékre, az alföldi Jajhalmára kell mennie, s csak télen csépelhet Bornemisza Elemér szérűjében. A bátkai szegényparaszttság kiszolgáltatottságát mutatja az, hogy megélhetését többnyire a falu határán kívül kell keresnie, nyári idénymunkával ugyanis a földbirtokos nem mindig tudja ellátni a rászorulókat. Szerényen megél, sőt gyarapszik is a család: a nagyapa és jószágos, adakozó lelkű felesége „szép, egymást segítő életet éltek, úgy nyűtték el magukat a munkában, ahogy a Balog-parti földeken a kender nyűvik”¹⁴. Legfőbb céljukat, hogy kitörjenek a szegénységből, a kőművesnek álló fiú éri el. Szerény tarisznáival segédnek szegődik a Balog-parti Radnótba, majd nősülését követően mestervizsgát tesz Pozsonyban. Az ő keze alatt újulnak meg a bátkai házak, s amikor híre megy, hogy jó kemencét tud készíteni, a falubeliek is elismerik a tehetségét. Reményt ébreszt a megújulásra, lámpást tart a faluközösség előtt az, akinek az életét a Halley-üstökös kétszeri feltűnése keretezi. Az első világháborúban a fényszórós osztag katonájaként jó számtani és alkalmazkodó képességével, szaktudásával, s nem utolsósorban bátorságával tűnik ki társai közül. Hazatérése után a rábízott szövetkezeti boltot felvirágoztatja, jövedelméből pedig felújítja a bátkai templomot. Az apa jó gazda: jól sáfárkodik a rábízott talentumokkal, ám a paraszti elvárásnak nem tud teljesen megfelelni. Földhöz való viszonya felemássá válik, hiszen míg gyermekkorában aratógazda apja mellett a vetés és az aratás szabta meg az életét, addig mesteremberként ódzkodik a földvásárlástól. A paraszti életforma családi meghonosítására tett kísérletei kudarcosak, mivel nem saját szándékából fakadnak. A nagyanyai intelem¹⁵ így foszlik szerteszét az utód akarataival: „a kőművesmunka és a gazdálkodás nem fér össze. Apám fellélegzett, megszabadult a föld nyűgétől [...]”¹⁶ Ő már a paraszti világ vajúdását éli: választott munkája nem a földhöz köti, hanem a faluban élők mindennapi valóságához. Homo faber, aki alkotja, formálja a falut,

ugyanakkor megvédi a rábízott értéket: a családját és a szövetkezet vagyonát. Kiegyensúlyoz, ám más módon, mint ahogyan a léleknyitogató lelkészek teszik, akikhez tájékozottsága és jóra való készsége okán egyaránt mérhető. Jó érzékkel ismeri fel a gyilkos csavargó (Svattner) keltette veszélyt, s óvja az emberi életet a német és a szovjet megszállás idején is. Szemtanúja az embertelenségnek – pl. a kétszer kihantoltatott, majd pálinka mellett újratemetett hullatömegnek –, ám hite és lélekerősítő magyar nótái átsegítik a nehézségeken. Vállalkozó kedve, nyitottsága pozsonyi öregségében is megmaradnak, s miként felmenői a földhöz, úgy ő a bátkai házhoz – mint végső menedékhez – ragaszkodik kitartóan.

Az apa vándoréletét folytatja a fiú, akiben rövid időre fellobban a paraszti életformához való kötődés. Féltett pónilovas szekerét csak nehezen cseréli a család megélhetéséhez szükséges tehénre. Mesés világ lakozik lelkében: képzelete a nagyanyjától hallott boszorkánytörténeteken és a falu babonáin fejlődik. Hallja, hogy a Balog-völgyben rejtőző nyugtalan lelkek hajnalban harmatot szednek, olykor-olykor a kulcslyukon is bebújnak, s nemcsak seprűnyélen, hanem pokrócon is repülnek, s tudja, hogy Kajlák sógor a szemével tudja megállítani a lovakat. Az elemi iskola után a rimaszombati gimnáziumban kápráztatja el mesemondásával tanárait és osztálytársait. A tanuláshoz és a hegedüléshez azonban nem fűlik a foga. Hiányzik belőle a szorgalom és a kitartás. A gyermek az öt körülvevő falusi életből nem elsősorban a szövetkezeti kocsmá „parasztükrét”, a nehezen élők hitelbejegyzését látja, hanem egy különc felnőtt, Vágó Dezső oltahatatlan szabadságvágyát. Az ő életformája fordított mása mindannak, ami a falu életét az ábrázolt valóságban meghatározza és beárnyékolja. Míg a Kassáról Losoncra vezető országúton hadifoglyok menetelnek a kényszermunka, a reménytelen jövő felé, addig ő talentumát – az ezermesteri képességét – eltékozolva kalandvágyának enged. „Vágó mindent megreperált [sic!]. Gazdag emberré válhatott volna, ha nem kocsmá bankjában tartja a pénzét. Egy jó feleség féken tarthatta volna, de nem nősült meg, szabadon akart élni, mint a madár.

Hatalmas szárnyakat szerkesztett magának, és a háza tetejéről elrugaszkodva próbált repülni. Szerencsére sok volt a bámulója, s gyorsan kihúzták a szomszéd kútjából.”¹⁷ Vágó Dezső élete tilalomfák és kötöttségek nélküli, szükségképpen a magára hagyott, otthontalan csavargó létformájában teljesedik ki: idős korában a Miskolc melletti Avason épített bádognyúzóban remeteként tengődik. A gyermek okulhatott volna a felnőtt szerencsétlenségéből, aki nemcsak lopott, hanem iszákos természete miatt kiszámíthatatlanná, lobbanékonyá és megbízhatatlanná is vált. Nem erre volt szeme, hanem a béklyózatlanságra. A fiú kezdetben csak a parasztyerekek örömteli szórakozásaiba, kiváltképp a zabban, árpában való fürdőzésbe feledkezik bele. Később a leventézésen felbuzdulva bandázik, majd egyre több, megütőzést keltő csínytevésre ragadtatja el magát. „Nekem nem a tanulás, hanem a szabadság volt a mindenem. Ha hazavergődtem, rögtön magam köré gyűjtöttem a gyermekeket. A baj csak az volt, hogy a jó ritkán jutott eszünkbe, akármibe kezdtünk, legtöbbször rosszra fordult a vége. S én, a legvakmerőbb ittam meg a keserű levét.”¹⁸ A felnőttvilágot másoló gyerekcsapatot gyakran életveszélybe sodorja, s bandavezérként még a fegyverlopástól sem riad vissza. A bátkai földindulásban háborúsdit játszik. A korábbi figyelemfelkeltő játékok öntörvényű határátlépésekké válnak, s szegényfoltot hagynak a szülők arcán, a család becsületén.

A fiú: a család reménysége. Sorsának alakulását az apai feddő szeretet segíti. Az apa büntetésből – a jelképes Szemszúró dülön keresztül – a meglehegyi ismerősökhöz viszi szlovák nyelvet tanulni, majd későbbi sógorát, Simkó Pistát fogadja mellé a számtan gyakorlására. A „nehéz szagú” idegenség hazahajtja, a tanulás kényszerű kötelesség számára. A fiú eszmél: az írott és íratlan törvények semmibe vétele nemcsak a család, hanem az egész falu szemében szálkává válik. „Úgy ültem az asztalnál, mint akit leforráztak. Lángolt az arcom, sajgott a lelkem, mert semmit sem tudtam felhozni a mentségemre. Legszívesebben kiszaladtam volna a házból, de bénaságot és tehetetlenséget éreztem, csak ültem a helyemen, szürcsöltem a levest, faltam

a húst, s mikor a vendégeink elmentek, még akkor is a helyemen maradtam, mintha a székhez ragadt volna a fenekem. Pedig számolhattam volna azzal, hogy folytatódik a pirongatásom, az apám leckéztetése; hazaszöktem Meleghegyről, komédiát csináltam a konfirmálásból, mi következhet még? Börtön, javítóintézet?”¹⁹ Szégyent érez, s választott ketrecmagányában²⁰ ráébred arra, hogy nem menekülhet a sorsa elől, vagyis – summázza helyzetét – „ittthon kell keresnem a megbékélést és a belenyugvást sorsomba”²¹. Paradox módon el kell hagynia a falut azért, hogy végigjárhassa azt az utat, amit az Úrtól kapott talentum – a történetmondásra való készség – kijelöl számára. Dönt: oda megy, ahol magyarul tanulhat – az apa beleegyezésével – a határon túlra. Sorsfordító pillanat ez a fiú életében, a sárospataki diáklét Bódi Elemér sugallta lehetőségén keresztül „a két ország egy haza” parancsoló igazságának felismeréséé: a kettős kötődés veszélyének vállalásáé. A „ketrecország”²²-ból kitörve iparkodik beváltani a család és a falu hozzá fűzött reményét. A sötétségben lopózik át a határon azért, hogy a faluba, földije közé fényt hozhasson. Még ha a választott út iránya módosul is időközben, sikerül a vállalkozása. A tékozló fiú hazatér. Kálváriát vállalva kezdetben lelkészjelöltként karácsonyi legáció alkalmával hirdeti az igét a szószekekről, majd magyar íróként, szlovák közegben magyar nyelven tárja fel a kisebbségi magyar valóságot.

Mács József prózavilágában a szülőfalu változása a hazatérések alkalmával pontról pontra rögzített, perspektivikusságában feltáruozó, mitikus elemekkel átszőtt valóság. „Ahogy távolodtunk otthonunktól – írja –, s az édes anyaország kellős közepén találtuk magunkat, idegszálaim úgy odakötöztek a falumhoz és a szülői házhoz, mint liliputiak az óriást. Én meg sem próbáltam elszakítani a köteléket, eszem ágában sem volt az igazi otthonomtól elszakadni. Elég volt ezekre gondolnom, máris szét akarta feszíteni mellkasomat az a bizonyos, melegséggel fűtött jó érzés, amely a kerekcsattogását megsokszorozva fogadtatta meg velem, hogy bármi történjék is velem, bármily áthatolhatatlan kerítést állítanak két ország közé, megtalálom azt a kis rést rajta ugyanúgy, mint az életét mentő vad, átbújok rajta, s száz

veszéllyel szembenézve is hazamegyek!”²³ Nemcsak a tiltott határátlépések izgalma sejlik fel ebből a fogadalomból, hanem a viszontlátás miatti várakozás is. Helyén találja-e mindazt, amit hátrahagyott, s ha igen, akkor mi az, ami az eltelt idő alatt megváltozott? Vakációk alkalmával, amikor Bátkára érkezik, a szülőfalu lélegzését²⁴ figyeli., Ahogyan korábban – a német és az orosz megszállás²⁵, a szlovák szövetkeztetés és a kitelepítés idején – testszerűségében érzékeli faluja csendes elmúlását: „Az én falum azonban aludt, mintha kiterítették volna sok-sok koporsóban, fehér szemfedővel betakarva. Egyetlen lámpa sem világított. A házak a temető sírhalmainál csendesebbek voltak.”²⁶ A közösségi tér zsugorodik, a világ egyre liliputibbá válik, az élet az udvarokba szorul, s csak a családi beszélgetésekből derül ki az, hogy a falu közösségét a sok baj között a szlovák beolvasztási kísérlet bomlasztja leginkább és osztja meg visszavonhatatlanul. „Ki sem mertem járni a házból – jegyzi meg egy ízben –, úgy tudtam együtt élni a falummal, hogy behordták hozzám a híreket, mint csizmájukon, bakancsukon tavasszal és ősszel a sarat. Bár a hírek az unalomig egyformák voltak, beadta, nem adta be, amire kötelezték, belép vagy összeroskad a teher alatt, s a végén még el is viszik az uránbányába, amivel mostanában ijesztgetik a kuláknak nyilvánított parasztokat.”²⁷ A falu élete már csak a családban pislákol, ahol ünnepek alkalmával az együttlét öröme ragyog²⁸ fel a felmenők arcán, ha hiány nélkül jelen van mindenki. Túlélni akarnak, zsoltárekléssel erősítik magukat, ez üdíti fel lelküket az állandósult megpróbáltatás idején. „Ha apám végigment a faluján, már teljesen ismeretlen arcokkal találkozott, s az úton szembejövők közül többen szlovákul köszöntek. Nagyon szíven ütötte mindkét dolog, s a magának megfogalmazott kérdés is, amely szerint sehonnai bitang emberek leszünk? Meg sem várjuk, hogy elpusztítsanak, mi magunk pusztítjuk el magunkat? Segítve azokat, akik a nap minden percében, órájában az igazságunkra törnek? Református énekünk panaszát kellene zengeni minden magyarnak: »Öröködbe, Uram, pogányok jöttek...«, ennek a zsoltárnak is a hatodik versét: »Jusson elődbe siralmuk azoknak, Kik a rabságban sóhaj-

nak és sírnak: Siess, mentsd meg, hogy ők el ne vesszenek, kik immár halálra ítéltetnek!»²⁹

Bátka és Hontfüzesgyarmat, két faluja „Gömörországnak”, végérvényesen sülyed a letűnt világok Atlantiszába, ám a magyar lélek térképén nyoma megmarad. Örökösei időnként elzarándokolnak temetőikbe, egy-egy családi birtokon ültetett vadkörtefájához, amely a szabadságra emlékezteti őket, kezükbe vesznek egy-egy régi fotográfiát, amelyen még együtt örült a nagyobb család, vagy felidéznek egy-egy felejthetetlen eseményt (pl. a falábú hadirokkant, Simkó István táncát), amely kötelességükre: a közösségért vállalt helytállásra figyelmezteti őket. Duba Gyula és Mács József árnyalatában más alapról indulva azonos következtetésre jutnak: a falu magyarságát csak úgy menthetik meg, ha elbeszéli múltját, megtartják nyelvét, továbbadják átmentett örökségét.

JEGYZETEK

- ¹ Szabó Zoltán: Lelki mozgósítást! In Szabó Zoltán: *Szellemi honvédelem*. Bp., 1989. 23.
- ² Szabó Zoltán: *Szerelmes földrajz*. Bp., 1988. 73.
- ³ Uo. 41.
- ⁴ Uo. 165.
- ⁵ Szabó László: Gömör és Kishont vármegye paraszti társadalmát meghatározó tényezők. In *A gömri magyarság néprajza IV*. Szerk.: Újváry Zoltán. Debrecen, 2006. 37.
- ⁶ Duba Gyula: *Vajúdó parasztvilág*. Bukarest, 1984. 12.
- ⁷ Uo. 12.
- ⁸ Uo. 13.
- ⁹ Uo. 123.
- ¹⁰ Uo. 197.
- ¹¹ Duba Gyula: *Halódó parasztvilág*. Pozsony, 2001., 9.
- ¹² Uo. 105.
- ¹³ Uo. 232.
- ¹⁴ Mács József: *Öröködbe, Uram...* I. köt., Somorja, 1998. 9.
- ¹⁵ Uo. 107. „Drága fiam, falun a földet nem eladják, hanem veszik! Koplalnak, fáznak, fogukhoz verik a garast, hogy egyre több földet vásárolhassanak! Te se gondolkodhatsz másképp!”

¹⁶ Mács József: *Öröködbe, Uram...* II. köt., Somorja, 1999. 15.

¹⁷ Uo. 90.

¹⁸ Uo. 96.

¹⁹ Uo. 227.

²⁰ Uo. 228.: „Kétségbeejtő helyzetbe kerültem, nem volt kedvem kimozdulni a házból [...]. Otthon se volt jó, egyre nagyobb szükségét éreztem, hogy elmenjek valahová! De hová, merre, melyik részébe a világnak? Talán a deportálásból hazaszökött fiataloktól kellene tanácsot kérnem [...], aztán hónapokra, évekre eltűnök, kiszabadulok a ketrecből, ahová beszorítottam magam.”

²¹ Uo. 228.

²² Vö. Mács József: *Öröködbe, Uram...* I. köt., 112.: „Nem tudom megérteni – mondja kőműves apjának az egyik rimabányai megbízó –, hogy most mért nem mehetek az Alföldre, Miskolcra, Putnokra, Ózdra, mért húztak határt közénk? Bolond a világ, mindig is az volt. A nagy Monarchia helyén sok apró ketreccsországot csináltak...”

²³ Mács József: *Öröködbe, Uram...* III. köt., Somorja, 2000. 16.

²⁴ Uo. 80.: „Tapostam a pedált, s mert már éjfél közelítette az idő, az éjszaka mélységes csendességében szinte hallottam lélegzését az országutat kísérő búza- és árpaföldeknek. Arra figyeltem, meg a fák, bokrok és házak sötét tónusú képére, s elfelejtettem félni.”

²⁵ Mács József: *Öröködbe, Uram...* II. köt., 149.: „úgy nézett ki Bátka, mintha egy hatalmas lövéssel kiterítették volna”.

²⁶ Mács József: *Öröködbe, Uram...* III. köt. 133.

²⁷ Uo. 156.

²⁸ Uo. 108.: „Látni kellett volna szüleim és nagyanyám homlokán a ragyogást, amikor együtt volt a család, leltári hiány nélkül, ahogy apám mondta volna, ha nem vetkőztetik ki Hangya üzletvezetői fehér kabátjából.”

²⁹ Mács József: *Öröködbe, Uram...* IV. köt., Bp., 2003. 563.

PÉCSI GYÖRGYI

kritikus, szerkesztő (Budapest)

SZENTTAMÁS: EGY BÁCSKAI TÖBBNEMZETISÉGŰ FALU GION NÁNDOR PRÓZÁJÁBAN

Gion Nándor számos alkalommal leírta, elmondta, hogy életében meghatározó szerepet töltött be szülőfaluja, a délvidéki Szenttamás. Főműve, a *Latroknak is játszott* tetralógia első három kötetének helyszíne is kizárólag Szenttamás. A faluról főleg a regényfolyamból (különösen a *Rózsaméz*ből) kaphatunk képet, ez alapján kísérel meg összefoglalni az író településképet. Írói módszerét Gion dúsitott realizmusnak nevezte, azaz minden úgy történt, mint a valóságban, éppen csak kiszínezte, ahogy a népdalok is teszik, tehát az általa elmesélt falukép is lényegében valóságosnak tekinthető.

Szenttamás dél-bácskai település a Ferenc-csatorna és a Krivaja folyó partján, Óbecsétől és Újvidéktől 20-20 kilométer távolságra. A középkori falut a török elpusztította, a 18. században környékbeli szerbek telepedtek meg, majd németeket, illetve a Felvidékről és a Jászságból magyarokat költöztettek. A '48-as szabadságharcban szerb martalócok dúlták fel Szenttamást, vérfürdőt rendeztek a magyarok közt, 1849-ben Perczel Mór csak többszöri ütközettel tudta leverni a lázadást. A település 1918-ban került a Jugoszláv királysághoz. Szerb elnevezése eredetileg *Sentomaš* volt, de 1922-ben, a martalóclázadás tiszteletére hivatalosan is a *Srbobran* (*szerbvédő*) nevet kapta – a falu szerb névvel egyszer hangzik el a zárókötetben, mindvégig magyar néven említi az író. Perczel Mór neve az *Ez a nap a miénkben* fordul elő, a 1941-ben bevonuló magyar katonák parancsnokát hasonlítják hozzá, aki eleinte

nagyon hasonlít, később egyáltalán nem hasonlít Perczelre. A statisztika szerint 1910-ben a falu (a hozzá tartozó tanyákkal, településekkel együtt) 14.335 lakosából 7808 szerb, 6031 magyar, 430 német volt. A harmincas évek derekáról egy összegzés 70 cigányt, 17 zsidót és 883 délszláv nemzetiségűt (bosnyák, szlovák, bolgár) említ.

1941-ben „Délvidék visszatér”, a magyar bevonulásnak Szenttamáson 117 szerb esett áldozatul. A zsidók a vészkorszakban elmenekültek vagy deportálták őket. 1944-ben visszatértek a szerbek és mintegy ezer magyart lemészároltak (előfordul a 600 és a kétezres áldozatszám is), a németeket kiirtották, illetve táborokba hurcolták. Szenttamás egyik települése történelmileg a katonai határőrvidékhez, Sajkásvidékhez tartozik, mint Titel, Csurog és Zsablya; ezek voltak Újvidék mellett a szerb megtorlás fő célpontjai. Szenttamáson a hideg napok eredménye az 1948-as statisztikában mérhető: 8623 szerb, 2058 magyar, az egyéb kisebbség közül csak a jugoszláv és a cigány etnikum említhető.

Szándéka szerint Gion Nándor nagyapja élete köré fonva a múlt századi bácskai sorsot készült megírni, azonban politikai és lélektani okok miatt igen elhúzódva, közel három évtized alatt készült el a történelmi dátumokhoz kapcsolódó tetralógia. Az első két regényt az író a különutas kommunista Jugoszláviában írta: a *Virágos katona* (1973) 1898-tól az I. világháború végéig, a Monarchiában játszódik, a *Rózsaméz* (1976) a királyi Jugoszláviában, 1920-tól 1941-ig, a magyar csapatok bevonulásáig meséli el a történelmi időt. Az utolsó két regény megírására Gion Nándor kényszerű Magyarországra való áttelepülése után került sor. Az *Ez a nap a miénk* (1997) 1941-től, a magyar bevonulástól a szerb megtorlástól át a II. világháborút követő első választásokig, az *Aranyat talált* (2002) 1945-től a kommunista tábor hidegháborús éveig bezárólag követi az eseményeket. Ha nem is ezer évig, de az emlékezet szerint többé-kevésbé régtől fogva háborítatlan vidék fél század alatt három impériumváltást élt meg, miközben Szenttamás lakói ki sem mozdultak a falujukból.

Szociológiailag a *Virágos Katona* és a *Rózsaméz* ad árnyalt képet a faluról, de az író ilyen értelemben nem törekszik teljességre, kevésbé árnyalt képet kapunk például a falu szerb részéről és általában a birtokos parasztokról. Gion nem a paraszti társadalom felől láttatja a falut, mert egyik főhőse sem paraszt. Stefan Krebs Feketicsről költözik ide, hogy molnárként meggazdagodjon. A Gallaiak valamikor pásztornépek voltak, a nyáj után vándoroltak, aztán az egyik ág letelepedett Szenttamáson. Török Ádám pedig afféle úri haramia, családja a falu napszámból élő legszegényebbjei közé tartozik.

Az a munkaközpontú, földhöz, hagyományos paraszti életformához való elemi ragaszkodás, ami a népi irodalom faluképét jellemzi, alig érzékelhető, noha a birtok itt is szerepet játszik. Török Ádám szerez ugyan földet, de művelésére cselédeket alkalmaz, ő maga afféle úri betyárként megveti a paraszti munkát. Rojtos Gallai viszont, aki fiatalon ábrándozással, citerázással, később mezőőrként meséléssel, udvarlással tölti az idejét, nem is törekszik föld után. Mint szabad pásztorok leszármazottja, fiatalemberként idegenkedik a parasztoktól, mert azok rosszkedvű, fekete, csúnya, „vakondemberek”, reggeltől estig gürcölnek, mint a téglagyári cigányok. Szépen szeretne élni, és csak szükség esetén – rendszerint nyaranta – megy napszámba vagy vállal részes aratást. Egyedül a Krebsok dolgoznak nagyon sokat, az öreg sváb alapvetően önkiszákmányoló munkájával, kisebb részt bocsánatos bűnnnyel elszámolásaival küszködik föl magát a szegénységből.

A *Virágos katona* a családi legendáriumra hagyatkozva édeni állapotról mesél. A varázslat a *Rózsaméz*ben már megtörik, bár inkább szociális, mint nemzetiségi okok miatt. Az első két kötetben, a Monarchia éveiben és a két háború közti jugoszláv királyságban szerbek, magyarok elkülönülten őrzik önazonosságukat: külön utcákban laknak, külön ünnepelnek, külön kocsmába járnak, lehetőleg nem keverednek. Ez a fél-közelség nem mentes konfliktusoktól, de még helyben feloldódnak a feszültségek: gúnyoldásokban, és eldurvuló kocsmai verekedésekben.

Ugyanakkor a falu társadalma vagyonosodás szerint is tagolódik. A szegény magyarok, főleg a föld nélküli napszámosok saját kezűkkel épített nádfedele, szoba-konyhás vályogházban a Zöld utcában laknak vagy ott bérelnék házat. A Török család is a Zöld utcában él, megszokott volt, hogy innen mindig kimegy valaki Amerikába. Török Ádám két fivére is a Zöld utcából vándorol ki Brazíliába, hogy egy sétabottal meg egy sötétké k öltönnel gyarapodva visszatérjenek a napszámosághoz. A harmadik fivér Franciaországban vendégmunkás, ő vásárol majd földet, amely persze elúszik a válság idején. A kicsit módosabb magyarok a Tukban élnek, de valójában ők is szegények. Gallai is tuki, nősülése után egy öreg zsidóasszonytól vesz árendába lakást. Az elszegényedés gyakori, visszafelé csak kivételesen van út: az ájtatos, nyomorgó *Szentigaz*nak sikerül például, aki apró gyerekeit kosokban, ürülékben a házban leláncolva tartja, ő maga éjszakánként, meg-meglopva a parasztok terményeit, zsugorgat össze jelentős birtokot magának.

A gazdasági és a nemzetiségi tagolódás harmonikászerűen nyílik-csukódik. Az elszegényedő dzsentríhez, Váry földesúrhoz egyformán eljárnak rituális névnapi kártyapartijára a módosabb magyar és szerb gazdák, hogy minden évben elveszítsék néhány lánc földjüket. Rojtos Gallai egyként eljár részes aratásra a tisztességes szerb és magyar gazdákhoz. Török Ádámnak is mindegy, hogy milyen nemzetiségű embert rabol ki, számára minden zavaros idő maga a paradicsom, bár merő számításból '41 után a szerbeket sápolja meg.

A faluban a 20. század elején indul el a lassú polgárosodás, elsősorban a németek körében: a molnár Krebs és a téglagyáros Schlatt családok küszködését és fölemelkedését követi az író. Az öreg Krebs önkiszákmányoló módon válik malomtulajdonossá: családjával sokáig maga is korpakenyeret eszik, Rézit pedig előbb Németországba, majd Amerikába küldi dolgozni. A nemzeti identitás dilemmái is az abszolút kisebbségben élő németeket foglalkoztatják. Trianon előtt a magyarokkal, mint uralkodó nemzettel szemben bizalmatlanok a svábok –, Krebs is, szívesebben dolgozik szerb molnárnál, de kényete-

len a kecsegtetőbb magyar tulajdonoshoz elszegődni –, utóbb a szerbekkel szemben tartózkodóak.

A munkából történő gyarapodás, az I. világháború végéig tart.

Trianon után meginog a társadalom értékrendje, megjelenik a hatalomból eredő korrupció. A *Rózsaméz* kezdetén szabadul a börtönből Török Ádám. A szerb hajóskapitánytól fillérekért megvásárolja az elrekcentett búzaszállítmányt, amit az öreg Krebsnek akar eladni. Az öreg kidobja, de self made men fia, Stefi, megköti vele az üzletet. Az I. világháború előtt két magyar csendőr teljesített szolgálatot, most egész csendőrlaktanya van. A Monarchia idején nem érzékelhető a magyar csendőrség jelenléte, erőszakszervezetként csak az I. világháború végén jelenik meg, amikor Török Ádámot mint katonaszökevényt hurcolják el. A szerb csendőrök viszont balkáni módon korrumpáltak. Krebsék a két szerb csendőr orra előtt viszik el a lopott gabonát, mert a csendőrpáncsnok is le van fizetve. Krebs jutalékát a zsidó boltos Kudliknak adja el, aki időnként csődöt jelent, erre nagyhitelezői elengedik tartozását. Kudlik csak Krebst nem tudja az orránál fogva vezetni, ezért új üzletet köt a szerb hajóskapitánnyal meg a szerb csendőrpáncsnokkal, kiszorítják a Krebs-fiút az üzletből, Török Ádámot megzsarolják – tökéletes korrupció és maffiarend. Ez lesz majd a veszte és oka Török Ádám második börtönbevonulásának: a csendőrpáncsnokot megpróbálja visszatéríteni a maga bizniszéhez, elég barátságtalanul, lábon lövi az egyik szerb csendőrt.

A világválság idején a spekulánsok áldozatává válik a falu szegény rétege. A szegények hitelre vásárolnak földet, a gazdasági válságban az uzsorakamatot nem tudják fizetni. Összejátszanak a spekulánsok és a községháza lefizetett szerb állami tisztviselői. Stefi Krebs és a módos szerbek fillérekért fölvásárolják az eladósodott parasztok földjeit, mielőtt kihirdetnék az adósságot eltörlő törvényt. Még inkább jelzi a korrupciót, ahogyan a legszegényebbeknek a téglagyáros Schlatt – állami tisztviselő k lefizetésével – az ingyen házhelyet kijárja, amibe a szerencsétlenek belerokkannak: előbb vályogházat

építenek, aztán kicsikét gyarapodva hitelt vesznek föl téglára, a téglagyár tehát virágzik.

A harmincas évekre egyre határozottabb a svábok elkülönülése. Saját iskolát tartanak fenn, a környékbeli települések németjei egymással tartják a kapcsolatot, maguk közt házasodnának, Stefi nemcsak tanácsot, pénzt is kap Schlatt téglagyárostól vállalkozásához. Vagyonosodni kell, és akkor megmaradhatnak, vallják, ideológiai támaszuk az őket szervezkedésre buzdító evangélikus pap. Készülnek Németország uralmára, térképeket rajzolgatnak. Elkülönülési szándékuk viszont egyre kevésbé realizálható. A lassú asszimilációt még tudomásul vették, elfogadhatónak tartották (az öreg Krebs morgolódva ugyan, de belenyugszik, hogy lányai normaszegők legyenek), csakhogy amint izgatott lesz a hatalom, a látens – elsősorban szerb-magyar – etnikai ellentétek felszínre kerülnek, az időzített bomba fölrobban.

A nemzetiségi viszályok a századfelezőig még helyben kezelhetők, az emberiség törvényei uralják a falut, mindegyik népben akadnak hitvány és derék emberek, hangsúlyozza az író. Ám ahogy begyűrűzik a nagypolitikai ideológia a helyi társadalomba, úgy válik egyre célzottabban etnikai indíttatásúvá a mindennapos kocsmai verekedés (Krebs Pétert hol németisége, hol magyarsága miatt verik el rendre, a zsidókat nem szolgálják ki), és úgy értelmeződik át minden vélt vagy valós emberi sérelem etnikai konfliktussá. A magyar honvédek bevonulását szerb szabotázsok (lövöldözések, gyújtogatások) kísérik, a visszatérő csetnyikek pedig bestiális kegyetlenséggel verik szét a törékeny egyensúlyt. A harmadik regényben (*Ez a nap a miénk*) egyre kevésbé tudják érvényesíteni az emberiség törvényét a tisztességes magyarok majd a szerbek, túlhatalomba jutnak a sovíniszta apparatcsikok a falu söpredékével együtt, és elérkezik a „bőrmentés ideje”. Az országutra sodródott bukovinai csángók Magyarországra menekülnek, a németeket elhurcolják, a helyben maradtak sorsa bujkálás, a tömeges kínzásos kivégzés. Arányosításnak vélhetjük, de a valóságban is egy szenttamási szerb mentette meg Gion Nándor édesapját a

keresztbe fűrészeléses kínhaláltól. „Együtt kell élni a patkányokkal” mondja Rojtos Gallai, és most már nemcsak szimbolikusan citerázik latroknak: a kommunisták agitátora lesz.

A tetralógia zárókötet, az *Aranyat talált* az 1945 utáni kommunista hidegháborús években játszódik. Bár ez a regény inkább dúsi-tott, mint realista, jellemző képet rajzol a II. világháborút követő évekről: az *Aranyat talált* a szétszóródás és a bármi áron való életben maradás könyve. A regény helyszíne kitágul: Szenttamás mellett Budapest, Belgrád, Újvidék, a jugoszláv-magyar határsáv, illetve a határon való szökdösés a helyszín. Az életben maradt Krebs család nőtagjai valahol Magyarországon húzzák meg magukat, Stefi orosz fogságban, Budapesten egész kis szenttamási kolónia bujkál, a falukörnyéki tanyákat sorra beszántják. A többé-kevésbé békés együttélést szerbek és magyarok nyílt verbális gyűlölködése váltja föl, mélyben és a magasban az általános osztályharc mellett kíméletlen és brutális etnikai harc folyik, s nemcsak a krimi műfaj kíváncsi miatt tesznek el hidegvérrel láb alól embereket.

Noha a történeti és történelmi időben előrehaladva a regényeket egyre inkább eluralják a neuralgikus nemzetiségi viszonyok, a nagykompozíció alapvetően nem a bácskai magyarság nemzetiségi regénye. Hőse a kisember, aki történetesen egy olyan vegyes lakosságú faluba született bele, amely szerencsétlenségére a 20. században a hatalmi ütközőzónák tengelyébe került. De a tetralógia nem is Bácska vagy Szenttamás történelmi tablója: a történelem csak mintegy kényszerű háttérét képezi a kálváriás sorsnak –, sokkal inkább a mindig egyetlen, hasonlíthatatlanul formálódó, nyugalmas sorsra vágyó élet regénye.

Ha a regények szociológiai valóságtartalmát nézzük, azt látjuk, hogy az könyörtelenül kegyetlen, kíméletlen és keserűen reménytelen. A tetralógia úgy kezdődik, hogy a Szenttamásra beköltöző sváb Stefan Krebs 1898-ban szemtanúja lesz egy brutális kocsmai verekedésnek, aztán több verekedésnek is tanúja lesz, és megszokja, hogy ezen a vidéken békeidőben is egy-kettőre agyonvernek embereket, egy

pillanat alatt megvadulnak a verekedősnek ismert szerb és magyar családok férfijai, s árokba rugdossák vélt ellenségüket. Szisztematikusan durvaság egyfelől – másfelől furcsa közöny jellemzi a falut, mely természetes, mintegy öröklött jognak tekinti a mindennapos erőszakot.

Gion Nándor viszont nem a rettenet és a pusztulás emlékeztetése helyezte a hangsúlyt (még az *Ez a nap a miénkben* is kerüli a borzalmak részletezését), hanem eposzias emléket állított mindannak a sajátos értéknek, elsősorban sorsformának, amelyet a falu történelme során kihordott. Regényfolyamában a 20. századi magyar irodalom kivételesen emlékeztető, a magyar prózairodalom korábban nem ismert alakjait és karaktereit teremtette meg. Különösen hóbortos, különc főhősei emlékeztetések: az ábrándos lelkű Rojtos Gallai István, az elvetemült útonálló, gyilkos Török Ádám, aki halálában egy rövid pillanatra valóságosan is felmagasztosul, és a csak az első regényben főszerepet kapó gyengeelméjű kis kanászygyerek, Gilike, illetve Rézi, a született mátriárka. Ők négyen, mint a teremtés négy őseleme, jelentik a világ furcsa teljességét a *Virágos Katona*-ban.

A *Virágos Katona* regényt egészen, s valamennyire a *Rózsaméz*et is sejtelmesen uralja a szenttamási Kálváriadomb erőteljes és szuggesztív ikonja: ide menekül a világ elől Rojtos Gallai, s olykor Török Ádám. A *Rózsaméz* regényben keserűen állapítja meg Rojtos Gallai, hogy az emberek elhagyták a Golgotát, magára hagyták Krisztust meg a latrokat – a szimbólum értelme szerint úrrá lett rajtuk a világ megváltatlanságának az érzése. Az elszivárgott teljességvágyat, az ember létbe vetett hitét és reményét próbálja meg Rojtos Gallai szép beszédével és citerázásával visszacsempészni az egyébként szomorú, fekete világba. Számos alkalommal elmondja Rojtos Gallai, hogy boldogtalanok és rosszkedvűek az emberek Szenttamáson; ápolatlanok, piszkosak és csúnyán beszélnek, márpedig történelmi tapasztalataiból tudja, hogy „a hanyag, elpiszkolódott emberekkel mindenfélék megtörténnek.”

Éppen ezért valamiféle furcsa, az erőszakot kompenzáló esztétikai törvény vezérli a főhősöket. A formát őrzi, a régi világ stílusát, ízlését: Rojtos Gallait is esztétikai elvek vezérlik alapvetően, inkább

ábrándozik, citerázik, mintsem dolgozzék. Szeretőjének földig érő selyemruhát ígér; a regénybeli kis növésű Gionok magas lányoknak udvarolnak, hogy délceg fiaik szülessenek. Török Ádámot a szerep előkelőnek vélt hagyománya, a stílus legalább annyira vonzza, mint a haramia-kedv. A formához való ragaszkodás megrendítő példája a tetralógia profán golgotai ikonja, Török Ádám halála. Mielőtt földadja magát, megborotválkozik, ünneplőbe öltözik: legszebb ruhájában, fehér ingesen indul a martalócokhoz, hogy vérbeli betyárként megbosszulja az öt eláruló Karába Janit; hóhérai sebtiben lemészárolják, s így nemcsak a keresztfürész elől menekül meg, de teste is tiszta maradhat. Lusztig Márton is talpig ünneplőben adja föl magát – „a zsidók megtanultak tőlünk magyaroktól valamit, mármint azt, hogy a férfiaknak szép öltözékben illik meghalni, bár lehet, hogy náluk is így szokás”. Az ünneplőbe öltözés, a test, a ruházat, a ház tisztán tartása, a szép beszéd, az álmodozás, a formákra való kínos ügyelés – az *önazonosság* leginkább valóságos formája, mindannak a hagyománynak és értékrendnek a testet öltése, amely addigra már kiürült, elvesztette jelentését.

A gioni próza sajátos profán-szagrális liturgikus, finoman ironikus stílusa, melyet a szertartásosság és a szimbólumok szövevényes alkalmazása jellemez, minden helyzetben érvényes lesz és uralja a regényvilágot. A Gion-regényekben folyton úgy beszélnek, mintha szüntelenül vasárnap lenne, mintha állandóan ünnepi nagymisére készülődnének: életszerűen, de ceremoniálisan. Még az *Ez a nap a miénk* című, a hideg napokat idéző regény kegyetlen mozzanatait is ez az emelkedettség és szertartásosság jellemzi. A stílus – kivonulás, és tiltakozás, a realitások elutasítása – s ha már stílus, forma sincs, az élet esélye is elvész. Ezért jajdul föl Török Ádám halálát hallva fájdalommal Rojtos Gallai: kivesztek a szép termetű férfiak, „elcsúfította magát a világ, nehéz lesz újra megszeretni.”

A négy regény a délvidéki magyarság többször is sorfordított ötven éve – átzúgnak az impériumváltások, s minden váltással valami kilógózik, kipusztul a sokszázados multikulturális talajból. Különös,

hogy az író nem szeplőtelen hősöket állít regényei értékfókuszába, hanem a Krisztust mosolyogva korbácsoló virágos katonát, meg a latroknak is citerázó Rojtos Gallai Istvánt. Kétezer éves értékrendünk szerint az igazság mindig megtalálja a maga kereszthordozóját, az áldozatvállaló pedig kegyelmet nyer. Gion viszont azt mondja a *Virágos katonában*, hogy „el kell menni onnan, ahol csúnya dolgok történnek”. Ráadásul akkor mondja ki a maga létparancsát az író (1973-ban), amikor még egyáltalán nem történnek csúnya dolgok. Ezt a megalkuvásgyanus életigazságot a békében-többségben élő nehezen érti. „A fiatal citerás [...] túlélte az első világháborút, túlélte a két világháború közötti kisebbségi éveket, túlélte a második világháborút [...] a háború utáni magyarellenes atrocitásokat [...] mert latroknak is játszott, és életben maradt, és mások életét is megmentette. Megint mások, akik ezt nem tudták végigcsinálni, meghaltak, sokszor iszonyú halállal [...] jobbik esetben földönfutók lettek. Róluk is írni kell, első-sorban talán róluk, a főszereplő mégis az, aki élve maradt [...] és Természetes halállal halt meg.”

TARI ISTVÁN

költő, író (Óbecse)

FALUSIRATÓK A VÁROSIASODÁS IDEJÉN?

Délvidéki írók – délvidéki falvakról

A délvidéki magyarság életerejé a hatvanas évek elején teljeseedik ki: bő félmillió (504 368) Jugoszláviában élő magyarról tud beszámolni az akkori (1961-es) népszámlálás, mely szerint a Vajdaságban: 442 569, Horvátországban: 42 347, Szlovéniában: 10 498, Belgrádban legalább 6500 magyar él.¹

Igen, a hatvanas évek elején voltunk a legtöbben, és akkor voltunk a legfiatalabbak is!

Pedig a háborús bűnökben fogant délszláv ország, újból összeálló délszláv birodalom véres kezű vezetői mindent megtettek a második világégés végén annak érdekében, hogy a nem délszláv őslakosok közösségeit, többek között a magyar közösséget is szétzilálják, fölmorzsolják, elűzzék, különös kegyetlenséggel gyilkolják, eltüntessék a Délvidékről. Ne feledjük, hogy Vaso Čubrilović, a szarajevói merénylet, az egykori államalapító gyilkosság egyik résztvevője, aki később Belgrádban nagy köztiszteletnek örvendő tisztségviselő, történész, egyetemi tanár, stb., már 1937-ben lerakja – *Az albánok kiűzése* című munkájában ajánlott megoldásokkal! – az etnikai tisztogatás alapjait. Ugyanez a Čubrilović, 1944. november 3-án, írásos formában is eljutatja a nemzeti kisebbségi kérdés megoldását taglaló javaslatait a partizán hatóságoknak. „A kisebbségek tisztogatásánál külön figyelmet kell fordítani az értelmiségre és a gazdagabb társadalmi rétegekre. Ezek voltak velünk szemben a legrosszabbak, a legodaadóbban szol-

gálták a megszállókat, s ezért veszélyes őket a helyükön hagyni. A szegényparasztság és a munkásság nemigen rokonszenvezett a német és a magyar fasizmusmal, ezért őket nem kell üldözni.”² Igen, cselédekre, szolgákra, napszámosokra, kétkezi munkásokra mindig szükség van.

A délvidéki magyarság, a körülmények szerencsés alakulása következtében, megúsza tervezett kitelepítését, porig alázottan, hóhérai nagylelkűségének magasztalására kényszerítve. Ugyanakkor a délvidéki magyar értelmiség életben maradt része, néhány kivételtől eltekintve, szülőföldjének elhagyására kényszerült.

A tudatosan megtervezett és kivitelezett, több tízezer áldozattal járó, magyarirtásban harmincöt katolikus pap szenvedett kínhalált. A sztálini diktatúrát meghonosító titói önkényuralom – 1948-tól Sztálint tagadva! – valósította meg a sajátosan jugoszláv találmányú antisztálinista sztálinizmust, mely kitűnő lehetőséget biztosított a kommunista párton belüli leszámolásnak, a titói vonal megerősödésének, kizárólagosságának. A kíméletlen vallásüldözésben, az írástudatlanság fölszámolásában szocializálódó, az emlékezés és még a kegyelet jogától is megfosztott, lefasisztázva büntudatra nevelt és magába zárkózott délvidéki magyarság csak 1956-ban juthatott először igazi lelki kapaszkodókhoz. Mert az ötvenhatos magyar forradalom még a saját szemétdombján oly gátlástalanul kakaskodó délszláv vezetést is kezdetben nagyon meglepte. Arra a hallatlan bátorságra, melyet 1956 őszének forradalmat kirobbantó magyarsága fölmutatott a világnak, nem számítottak a partizánmítoszokat és önmagukat folyamatosan szaporító, hintapolitikájukkal a világ közvéleményét körmonfontan manipuláló, megbecsült harcosokká, néphősökké váló, egykor a fegyverteleneket nagy vitézséggel legyilkoló jugoszláv vezérek, akik életre szóló leckét vehettek bátorságból és szabadságszeretetből, akár kiküldött tudósítóik segítségével, Budapest utcáin.

A különutas elképzeléseket fölértékelő, a világ figyelmét a magyarságra irányító '56-os forradalom, a jugoszláv nagykövetségre menekülő magyar vezetés, a hóhérához menekülő, a hóhérra fölnéző, a hóhérat dicsőítő áldozat óriási lendületet adott a népiertást és szabad

rablást fasizmus elleni harcnak nevező, háborús bűnökben fogant titói Jugoszlávia vezető kirakatrendezőinek. A jugoszláviai magyar kirakat az '56-os magyar forradalom után vált roppant időszerűvé. Beleváló balkáni álnoksággal fölmutatni a világnak, a helyi magyarok mellőntetését is jól fölerősítve: Jugoszláviában a legjobb magyarnak lenni! Hát ezért, és éppen 1956 után alakulhatott meg a jugoszláviai magyarság csúcshintézményeinek többsége, kezdve az újvidéki Magyar Tanszékkal, kiadóházzal, stb. „... hiába születtek meg már 54-ben az elvi határozatok, a tanszék egész 59-ig nem működött, noha 59-ben is azok álltak a tanszék rendelkezésére, akikkel már 54-ben meg lehetett volna kezdeni a munkát. Mindössze az történt, hogy 1957-ben megnyitották a magyar lektorátust, amely abban nyújtott segítséget a magyar hallgatóknak, hogy nyelvileg felkészítette őket a magyar nyelvű oktatás ellátására, de maga a tanszék csak 59-ben kezdte meg a munkáját” – emlékezett vissza Szeli István³ a magyar tanszék indulására. „Emlékszem, a tanszék megnyitásának napján, amikor Sinkó a székfoglalóját tartotta, valaki ezzel nyitott be a bölcsészkarra: »Hol lehet itt beíratkozni egyetemi tanárnak?« ”

A politikai vezetés mindig és minden feladatra találni szokott egyetemi végzettségű, diplomás szakembert. A félmillió lélekszámú délvidéki magyarság annyira értelmiségiek nélkül maradt az 1944–45-ös magyarirtás után, hogy az ötvenes évek végén alakuló tanszékének vezetéséhez nem találtak diplomás szakembert. Pedig akkoriban már nagy szükség mutatkozott a különutasságot lelkesen éltető, a Szovjetunió által katonailag megszállt Magyarországot fölényesen lekezelő, a jugoszláviai tudat magyar nyelvű, irodalmi köntösbe bújtatott propagandájának kialakítóira, népszerűsítőire.

A véres kezére fehér kesztyűt húzó, tanulékony, a hintapolitikát egyre kifizetődöbben működtető titói vezetés nem véletlenül találta meg Sinkó Ervint. Róla írja, *Sinkó vívódásai* címmel, Herceg János⁴ a következőket: „Szuggesztív egyénisége, nagyvilágias attitűdje inkább tanítványiból váltott ki rajongást, mint fenntartás nélküli elismerést az itteni magyar írók részéről. »Templomtorony-romantika! – kiál-

totta rettentő magasról, a magyar faluról szólva. – Sötétség, köd, sár! És kacifántos paraszti idill! Hol vagyunk Európától!« És főleg a faluról jött fiatalok megigézve mentek utána.” Kellettek a fiatal, diplomás értelmiségiek a magyarság számára mesterségesen kialakított szellemi központba, a hirtelen fontossá váló magyar tömegtájékoztató újvidéki szerkesztőségeibe. 1961-ben már működni kezd a nagyvilág megtévesztésére kialakított, túlméretezett kirakat. És Belgrádban megalakulhat 1961. szeptember 6-án, 25 ország képviselőjével, az el nem kötelezett országok mozgalma. 1961. december 21-én az *Ifjúság* elnevezésű hetilapban megjelenhet a *Symposion* című rovat első száma, mely jobbára a Magyar Tanszék egyetemistáinak írásait közli, ráadásul az egyetemisták szerkesztésében. A jugoszláv különutasság kirakatának egyre növekvőbb népszerűségét kellett tovább fokozni az átnevelhető, falvakból városokba költöző magyar fiatalok kirakatával, a kozmopolitizmus kirakatával. Mennyivel meggyőzőbben hangzik az ő szájukból a jugoszláviai különutasság, önállóság szenvedélyes dicsérete, a déli mentalitás, a délről érkező délszláv telepések életterejének dicsérete.

HÁZIOLTÁRUNKRÓL

A délvidéki magyar falvak a hatvanas évek elejére válnak irodalmunkban a maradiság megtestesítőivé. A titói diktatúra, mely nagyon is tudatosan tartósítja falvainkban a sötétséget és a sarat, a hatvanas évek végére kifinomult módszereivel eléri azt, hogy száz magyarból 82 végezzen fizikai munkát a 18 szellemi munkát végző mellett, miközben az országos átlag 70 fizikai munkásra 30 szellemi munkást mutatott ki. A magyaroknál ezen a téren csak az albánok voltak rosszabb helyzetben.⁵

Ezeket a sárba és sötétségbe kényszerített magyar falvakat járja kitaróan Németh István Tamásfalvától kezdve, Gomboson, Tóban, Szentmihályon, Filityen, Adorjánon át, a baranyai Sepsén keresztül, a már városiasodó muravidéki Lendváig, idénymunkásokkal, virágker-

tésszel, fazekassal, teknővájóval, méhésszel, kotróval, vízfakasztóval, pincemesterrel, talicskakészítővel, damaszt szövővel, gazdákkal, nád-vágókkal, stb. beszélget, úgy, hogy figyel is rájuk, meg is hallgatja őket, ahogyan az öregeket és a gyerekeket is meghallgatja, megfigyeli, kiváló megjelenítő erővel ábrázolva beszélgetőtársait, környezetüket. Világunkat. *Zsebtükör*⁶ címmel, 1973-ban kiadott könyvében, két-hasábosnak nevezett írásaiban, szembesít bennünket valóságunkkal. A hatvanas évek közepén, amikor a jugoszláv sajátos út kirakata világ-útlevelével, konvertibilis dinárjával, legszebb felszíni tündöklésével téveszti meg a világot, a világ magyarságát, Németh István a titeli kriptaházak, barlanglakások, ahogy a helyiek nevezik: lagonyok, lakóival beszélget. „*Ha már húsz éve itt laknak, bizonyára ismerik a környéket. Vannak még lagonylakók a Baraáljon? (Ez az utca nem hivatalos neve, a hivatalos: Petőfi Sándor utca.)*” És írónk lelkiismeretes krónikásként lejegyzí annak a huszonnyolc családnak a nevét, akik 1966 májusában a titeli barlangokat, ahogyan arrafelé nevezték: lagonyokat lakták. Talán mondanom se kell, jobbára magyar családokról van szó, amint arra utcájuk hivatalos neve is utal.

„Mikor a hegyoldalban kijelölik és megrajzolják a leendő barlang száját, folyosót vájnak a hegybe, mérőléccel ellenőrzik a vájat magasságát, utána csákánnyal lefejtik a fölösleges földet, kapa élével pedig simára faragják a barlang belsejét. Utána be sem kell tapasztani, csak kimeszelik, és máris lakható. Mind a mai napig ezek a világ legolcsóbb lakásai. De hogy kik kénytelenek ilyenekben lakni, ahhoz nem kell magyarázat.” Németh István különös gonddal örökíti meg tájzavainkat. „A gyalázka, amivel a nád-vágók dolgoznak, primitív, ősi szerszám. Parányi kasza. Nem tudom, ki nevezte el gyalázkának, és miért.”⁷

Németh István, pusztulásra ítélt falvainkat járva, megtöretésünk, közösségünk folyamatos megalázásának, szolgasorsba taszításának részleteit megismerve, lelkiismeretétől vezérelten megírja az emberi helytállás délvidéki magyar dokumentumait. „...egész kubikoskodásom alatt nem is találkoztam másokkal, mint magyarokkal, mert kubikra idevalósi német, szerb vagy román nem járt, csak mi vállaltuk

ezt a ronda munkát, nyakunkba akasztottuk a talicska hámját, és mentünk. Megállítottak bennünket az emberek az országúton: »Ko vam je to dao? [Ki adta ezt nektek?] – mutattak a talicskahámra. – Dao vam je Tisa Pišta! [Tisza Pista adta nektek!]< – így csúfoltak bennünket. No nem mindenki. De akadt ilyen csúfolódó is.»⁸

A jugoszláviai magyarság viszonylagos szabadságát irigylők, hangoztatók megfélemlítéssel, hogy még a legszabadabbnak látszó, rövid, 1965-től 1971-ig tartó korszak idején is megfélemlítéssel, kötelezővé tett önfeljelentéssel, vallásüldözéssel, koncepciók perekkkel növelték a magyar közösségekben a feszültséget, az egészségesebb nemzettudatuknak hangot adókat titkosszolgálati nyomásgyakorlással alázták porig. 1959-től nemzeti alapon Szerbiában már nem szervezhető a magyarság, Horvátországra és Szlovéniára ez a tilalom nem vonatkozott! Ugyanakkor az 1959–60-as tanévben beindul Muravidéken a kétnyelvű oktatás,⁹ a magyarság beolvadását leginkább ösztöző, legerőteljesebb megoldás, melyből nem lett világ-raszoló botrány.

A jugoszláviai magyar értelmiség eltávolítása az anyanemzettől, annak kultúrájától! – első számú állambiztonsági feladatnak számított! Ennek a feladatnak a ravasz kivitelezéséhez igazi forrásokat rendelt a legfelsőbb politikai vezetés. A múlttal való forradalmi szakítás busásan megfizetett változatait, a városi élet előnyeit, a nemzetek fölötti különutasságot népszerűsítő, irodalmi köntösbe bujtatott jugoszláv propaganda, érdektelen szómenés, semmitmondás árasztotta el lapjainkat, művelődési életünket, tömegtájékoztató-sunkat. A magyarországi irodalmat mélyen lenéző, önmagukat kellető, még busásabban megfizetett, igen nagy irodalmi hatalommal rendelkező szerkesztők döntöttek arról, kiből is csinálnak költőt! Íróink, költőink többsége jobbra egymást bűvölte zavaros avantgárdnak nevezhető mellébeszélésével. És azok is formabontónak tarthatták magukat, akik nem ismerték a formát, és leginkább úgy szerettek volna jól tejelő megrendelőik elképzeléseinek megfelelni, hogy az ne derüljön ki sohasem.

Németh István nem az írók írójává akart válni! Nem ezért költözött Újvidékre, a magyarság mesterségesen kialakított, állambiztonsági szempontból jól ellenőrzött központjába. Szigorú önvizsgálattal szemléli ő egykori léthelyzetét. »Bezzeg jó fél évszázaddal ezelőtt nem ez volt a helyzet térségünkben. A falvakat tömegesen hagyták el még a »biztos« megélhetést nyújtó termelőszövetkezeti dolgozók is, s özönlöttek a városokba, az épülő szocializmus fő bázisaiba. Ennek, már-mint a város csábításának, alulírott sem tudott ellenállni, jóllehet helyben volt munkahelye, a szülőfalujában, ahol a tisztjét rövid idő alatt egészen a korpakirályságig vitte, amely abból állt, hogy korpajeggyl látta el a korpára szorult sertésenyésztőket. Új munkahelyén, a városban egy olyan mély vízbe ugratták – meggondolatlan fejesugrás volt! – amely »víznek« nem hogy nem ismerte az áramlatát, sodrását, örvényeit, de még a folyásirányát se, így nem is gondolhatott – ha olykor eszébe is jutott volna – az árral szemben való úszás izgalmasan csiklandós mivoltára. Elég az hozzá, hogy új munkahelyén korpajegyek helyett újságcikkeket »állított« ki.»¹⁰

A nyolcvanas évek végén, a szellemi zűrzavar, a háborús előkészületek jugoszláviai tobzódása idején, beugró, alkalmi vendégszerkesztőként majdnem egy teljes *Új Symposion* számot szerkeszthettem (50 oldalon át) azoknak az általam felkért délvidéki szerzőknek a munkáiból, akik saját szerelmes földrajzukat írták meg. *Feljegyzések Kishegyesről*¹¹ című írásában Németh István a következőket közli olvasójával: »Ennek a füzetnek néhány lapját most nyitom meg először a nyilvánosság előtt. Lapozgatva a füzetben, ilyen följegyzésekre bukkanok: »Kishegyes első polgára Koródi Anna, született 1769. június 11-én. Atyja István, anyja Katalin volt.« Vajon ki lesz a falu utolsó halottja?» Falujának, a délvidéki magyar falunak, és családja öt tagjának állít emléket megindító szeretetével, írásművészetével; »író unokájának akár ki se kellett volna mozdulnia nagyszülei portájáról, az ott fellelhető »anyagból« építkezhetett volna élete végéig. Vagy abból is építkezik még ma is?» – kérdi *Házioltár*¹² című Szerelmes krónikájának nyitányában. »Édesanyám ekkor már kilenc éve halott volt.

Ha Reá gondolkodok, mindig azt a nyári délutánt látom, amikor már a családját megebédeltette, az asztalt lebontotta, elmosogatott, a konyhát felseperte, az újra leterített asztal közepére pedig odaállította nagy, füles, közös ivópoharunkba a vizet. A friss ivóvíz gyöngyözött a pernyével csillogóra tisztított pohárban. Ezáltal, így, fölsöprögetve, az asztal közepére állított pohár vízzel, a beáramló nyári délután fényében a szabadkérményes konyha immár nem egy nyomorúságos lyuk benyomását keltette bennem, hanem egy kápolna tiszta szentélyét. A leterített családi asztal a közepén a pohár vízzel volt benne az oltár. A házioltár.

Tudtam, hogy ezt a csodálatos varázslatot édesanyámnak köszönhetem. Miután a konyhát így rendbe tette, tiszta vizet öntött a nagy lavórba is, s kitette a gangra, hogy a víz meglangyosodjék a délutáni napon. A lavórban a víz az alig érzékelhető fuvallattól, avagy a föld titokzatos döngésétől meg-megremegett, oly finoman, hogy ezt nem is annyira a víz felületéről lehetett leolvasni, mint inkább a gang menyegyzetére tükröztetett visszfényről: arról a hatalmas aranytallérról, amelyben ha eszembe jut, mindig anyám mosolyát látom.”

MI KÁRPÓTOLJA AZ EMBERT?

„Németh Istvánnak és a hozzá hasonló tartású újságíróknak, íróknak köszönhetette a Magyar Szó, hogy a legdurvább vagy legalattomosabb hatalmi és főszerkesztői terror idején is volt néhány oldala, egy-két hasábjára, amely segítette megtartani a lelket a délvidéki magyar olvasóban” – írja Dudás Károly *Eltévedt mezsgyék*¹³ című, Botlik Józseffel és Csorba Bélával közösen kiadott könyvében, mely *Adalékok a délvidéki magyarság történetéhez 1918–1993* alcímmel, 1994-ben jelent meg. Vidékünket járva, a jó szociális érzéssel megáldott Némethhez Istvánhoz hasonlóan, Dudás Károly is felfedezi az odulakókat. Ő a baranyai háromszögben tapasztaltakat írja meg. „Kiáltásnyira a holt Duna-parttól, végig a Vörösmart–Kiskőszeg kocsíút mentén emberi odú-

lakások, gádorok sorakoznak; harmincegynéhányat számolhat össze az ember, ha van türelme hozzá, de sötétlik még néhány arra följebb, meg a túlsó oldalon is. Senki nem tudja pontosan, mióta tátongnak ott, fehérrel körülmeszelt fekete torokkal, ablaktalan, örök éjszakás üreggel, de beszéltem olyan idős emberrel, akinek már a nagyanyja itt született.”

Dudás Károly, a Hornyik Miklós által rövid ideig, ám meghatározó módon szerkesztett ifjúsági lapban, a *Képes Ifjúság*ban, hívja fel magára a figyelmet a hatvanas évek végén. Vidékünk felfedezésének izgalmaival írja riportjait a magyarság szempontjából oly beszédes nevű szerémségi faluról: Maradékról, a kopácsi halászkörről, a Bánság legdélibb részén élő bukovinai székelyek utódairól, stb. Dél-Bánátban, ott, abban a zárványban élő faluban, Székelykevéen, az ezeréves határnál tanulja ő is a szakmát Podolszki Józseffel és másokkal együtt, ott tanulja meg ő is azt, hogy, Podolszki szavaival élve: „az őszinte riportalany kiszolgáltató ember, s az én felelősségem, hogy ne éljek vissza a kiszolgáltatótsággal, hogy feltétlen bizalmát a védelmével háláljam meg”.¹⁴ Dudás fiatal íróként, riporterként a legidősebb embereket faggatja, hiszen nagyon is jól tudja: igazán fontos dolgokat gyakran csak az életből távozó szokott közölni az életbe érkezővel. Elbeszéléseiben, lírai jegyzeteiben, újságírói tapasztalataira támaszkodva, a délvidéki beolvadást, nyelvehagyottságot ábrázolja érzékletesen.

A szépirod Dudás prózájában gyakran alkalmazza a filmesek által oly hatásosan működtetett vágási technikát. *Királytemetés*¹⁵ című, novellákat, kisprózákat tartalmazó kötetében képeket felvillantva, úsztatva, montázsolva, áttüntetve (*Varnyú István megtérése, Fénymagot esznek a papagájok, Királytemetés*, stb.) teszi asztalunkra írói teljesítménye legjavát. „»Ó, Kopácsi-rét«, hallom Vízbe vesző nyomokon”¹⁶ című gyönyörűséges könyvéből a Tanárnő, Baranyai Júlia elhaló sóhajtását, »mi mindennek voltál édes otthona valamikor! Kozmikus gyermekkorunkra emlékeztető, ősi természetességu virágnilyás, meddig maradhatsz meg nekünk?« Az újkori hódítók, a vad török hordáknál is nagyobb pusztítást végző szerb honfoglalók felégették,

elvétték tőlem Baranyámat. Népét legyilkolták, elüldözték, Árpád-kori tündér falvait elnéptelenítették, gyönyörű templomait derékba lőtték, meggyalázták.”

A tényirodalmat művelő Dudás dicséretes szokása, hogy hosszabb idő elmúltával vissza-visszatér egykori riportjainak helyszínére, felkutatva egykori riortalanyait, újból elbeszélgetve velük, szembesülve a történetekkel, történeteink alakulásával. „Pontosan Smederevo alatt, a Duna innesső oldalán sorakoznak a Burkátok és a Fertályok nádtetős viskói. Közigazgatásilag a tizenöt kilométerre fekvő Székelykevéhez tartoznak, a kovini községhez, a gyakorlatban majdnem sehova. Másfélszáz ház, körülbelül hatszáz lakos. Azért körülbelül, mert itt havonta változik a lélekszám: néhány család felkerekedik, továbbáll, mások jönnek a helyükbe. Legtöbbször még ágrólszakadtabbak. [...] A huszadik század paradoxonai, jegyezte meg nemrégiben a televízióban éppen ezekről a Duna-töltés tövében bokrosodó tanyacsoportokról egy politikusunk. Tiszta időben idelátszanak Belgrád fényei, itt meg se víz, se villany, se út, se gyógyszertár, se semmi. [...] Még kocsma sincs a telepen, boltot is csak néhány éve kaptak. Másfél évtizeddel ezelőtt szinte kizárólag magyarok lakták” – jegyzi le 1975-ben.

Egy jó emberöltőnyi idő elmúltával, 2003-ban tart ugyanott, a Szakadónál, riportellenőrzést, felkeresve egyik kedvenc riortalanyát, kinek szavaival, 1977-ben, *Szakadó*¹⁷ címmel megjelentetett könyve zárófejezetét alkotta meg. Érdeemes felidézni az életét a Kárpát-medence legdélibb pontján leélő Varga György András szavait: „Valami mégis vigasztal. Mert igaz, hogy nem építettem téglaházat a faluban, nem vettem autót; amim van, ennél több már nem lesz nekem. De nézze meg azokat a mély barázdákat a földemen: én hasítottam őket. Az ágácfákat a tanyám körül: én ültettem őket. Ezen a tájon rajta van a kezem nyoma, és ez kárpótolja az embert.”

SZÜLŐFALUJÁT FÖLSZÁNTOTTÁK

2007 sanyarúhetének nagycsütörtökén, a harangok megsüketülésének napján, az utolsó vacsora után, Jézus halálküzdelmének idején, amikor „véredbe kóstol az éj”, amikor „az olajfák csöndjét/ lélegzetedből kitépik”, Cs. Simon Istvánt a Teremtő magához szólította. Egyetlen napilapunk, melynek évtizedeken, pontosabban harmadszázadon át leghűségesebb munkatársa volt, húsvét keddjén közölte halálának, ugyanakkor temetésének hírét, emlékezett meg róla.

Cs. Simon István a délvidéki magyar irodalom leghitelesebb alkotója volt. Néki csak szülőföldje maradt, szülőfaluját, Terjánt letörölték a föld színéről, főiskolai tanulmányainak városát, Mostart szétlőtték a martalócok. Tizenkét évesen, 1954-ben élhette át, földijeivel együtt, a második világháború utáni időszak első, kíméletlen falurombolását. Abban az iszonyú elkeseredettségben, megalázottságban, ám a kitelepítésük okozta megrázkódtatások által egymásra utalt, a bajban összekapaszkodott emberek között, kényszerűségből teljesen egységessé váló faluközösségben szocializálódott, melyben nem lehetett helye a mellébeszélésnek, a megtévesztettségnek, a hamisságnak. A terjániak, ezek a dohánykertészetből, virágmagtermesztésből élő emberek, pontosan érezték azt, hogy magyarságukért kell hatványozottan szenvedniük, hiszen falujuk egyik részét Pestnek, másik részét Budának nevezték egymás között, s a körükben népszerűsített szövetkezetesítés kudarca jó politikai ürügyet szolgáltatott az újdonsült hatalmasoknak arra, hogy széttűrják ezt az életképes, ezt a kíméletlen, roppant szorgalmat igénylő munkában összekovácsolódott, bántási magyar falucskát.

– Nem lesz itt többé Kisbudapest! – szólta el magát az egyik magyargyűlölettel izzó nagykutya akkor. Így is lett.

És Cs. Simon István legérzékenyebb éveiben ennek a kicsiny, halálra ítélt falunak, falujának óriásira nőtt együttérzésében, falubelijeinek fölfokozott véd- és dacszövetségében ismerhette meg gyökereit, a valódi fogódzókat, érezhette igazinak népdalainkat, balladáinkat.

És mekkora fintora a sorsnak, hogy ez a, már csak az emlékezetben élő, falucska élőbbé, igazibbá válhat az igazinál! Igen, a történetei, a jó irodalom által. Cs. Simon István által.

Fiatalkori verseit olvasom. Cs. Simon István nem tartozott a divatos, a futtatott költők közé. A költők, írók inkább újságírónak, az újságírók inkább költőnek tartották a mellébeszélés korában. A szembesüléstől való rettegés korában. Nyilván később is. A nagyzó, magát kelletve, mindent rezegve elmaszató, elkendőző, fölfuvalkodottan vidékies, nyelvet gyötrő, a politikai propagandát sunyin kivitelező, kiszolgáló, önmagát rettentő modernnek, nagyviláginak érző rejtőzködés, mely azért mindenáron, akár az alkalmazott költészet árán is (!), irodalmi, szerkesztői hatalmat akart magának, maradinak, falusiratónak tartotta őt a városiasodás idején.

Mindez már alig számít. Néki, a kényszerérés következtében, már igen fiatal korában kialakult értékrendje volt. Nem csillogni, szolgálni akart! És szolgált. Alázattal. Szavai szerint: amennyire magára hagyottnak érezte vidékét, annyira osztotta vele a közösséget. „Milyen ember az, aki szégyelli azt a vizet, amelyikben megmosdott? [...] Az amsterdami kínai étteremben elfogyasztott pekingi kacsa ízét én a négyes számú cselédkonyhában főtt étel ízével vettem össze” – nyilatkozta 1974-ben.¹⁸

Heti rendszerességgel, elképesztő szívóssággal gyalog, kerékpáron járta vidékünket, figyelte leépülésünket, minden apró részletet számon tartva írta lírai jelentéseit pusztulásunkról. A rettegéstől nagyra nőtt hallgatás idején készített mélyinterjúkat. Első verseskönyvét (*Utak keresztre*, Forum, Újvidék, 1971) ezekkel a vessorokkal zárja: „elvtársak/ alakoskodás nélkül csukjátok be/ az ajtót előttem”. Sérült önbecsülésünk istápolója volt. „Igazgatók irodájában ácsorogsz hetenként,/ hónapokig egyazon kérelemmel, egyazon eredménnyel / távozol, majd ismét visszatérsz, / töprengsz, lám, itthon vagy végre, / a csalódás neveden szólít. / Eszedbe jut, egy kötelező olvasmányban olvastad, / ha kell ököllel is küzdj, / s megpróbálsz kiharcolni azt, / ami csatározások nélkül is járna.”¹⁹

Ahogy szülőfaluja a pusztulásban, úgy járt ő élen a munkában, úgy járt ő élen a tobzódásban. Mert kor-szerűtlen lenni: mondanivalója volt a kor-kórban, mely „alatt / a rozsdá / az istent is lemarta volna”. Csak arról tudott verset írni, ami nyomasztotta. És csak akkor, amikor írás nélkül nem lehet tovább lépni...

Nálánál hűségesebb, a szülőföldjéhez jobban ragaszkodó embert nem ismertem. Még gyerekkorában készült fényképén is, mind a tíz lábujjával, görcsösen kapaszkodik az anyaföldbe! Cs. Simon István meztlábú gyerekkorának óriási élménye volt a harangozás. A terjáni kisharang kötelének rángatása közben úgy érezte, az a harangzúgás „a mindenséget, az ábrándokon túli mérhetetlen kupolát is betölti”. „Alig vártuk – mesélte kendőzetlen őszinteséggel –, hogy a falu legidősebb embere, az öreg Rice meghaljon, ugyanis messze lakott a temetőtől, hosszan harangozhattunk volna utolsó útjára”.²⁰

Cs. Simon István halálakor, temetésén nem szólhattak a harangok. Cs. Simon István szülőfalujából csak egy elárvult temető, csak egy elárvult, harang nélküli, harangláb maradt.

Irodalmunk szent helyét jelöli immár az a harangláb.

JEGYZETEK

- ¹ Mirnics Károly: Demográfiai jellegzetességek a jugoszláviai magyar nemzetiség életében. *HÍD*, 1970/1. szám
- ² V. Čubrilo: A kisebbségi kérdés az új Jugoszláviában, *HÍD*, 1996/12. szám
- ³ Vékás János: *Utak. Életinterjúk*. VMMI, Zenta, 2010.
- ⁴ Herceg János: *Nyíló idő*. Forum, Újvidék, 1991.
- ⁵ Arday Lajos: *Magyarok a szerb-jugoszláv Vajdaságban*
- ⁶ Németh István: *Zsebtükör*. Forum, Újvidék, 1973.
- ⁷ Németh István: *Arcok zsebtükörben*. Forum, Újvidék, 1984.
- ⁸ Németh István: *Kosárban alvók. Szórványban*. Forum, Újvidék, 2004.
- ⁹ *50 éves a kétnyelvű oktatás a Muravidéken*. Magyar Nemzetiségi Tájékoztatói Intézet, Lendva, 2011.
- ¹⁰ Németh István: Agyturkáló, *Magyar Szó*, 2009. február 21.
- ¹¹ Németh István: Feljegyzések Kishegyesről. *Új Symposium*, 1987/9–10.
- ¹² Németh István: *Házioztár*. Forum, Újvidék, 1996.

- ¹³ Botlik József–Csorba Béla–Dudás Károly: *Eltévedt mezsgyekövek*. Hatodik Síp Alapítvány, Mandátum Könyvkiadó, 1994.
- ¹⁴ Podolszki József: *Forró vonal*. Forum, Újvidék, 2009.
- ¹⁵ Dudás Károly: *Királytemetés*. Életjel, Szabadka, 1996.
- ¹⁶ Baranyai Júlia: *Vízbe vesző nyomokon*, Forum, Horvátországi Magyarok Szövetsége, 1976.
- ¹⁷ Dudás Károly: *Szakadó*. Forum, Újvidék, 1977.
- ¹⁸ Tari István: Nem kell az igazgyöngyöt csiszolni. *Képes Ifjúság*, 1974. november 13.
- ¹⁹ Cs. Simon István: *Utak keresztje*. Forum, Újvidék, 1971.
- ²⁰ Cs. Simon István: *Szülőfalum, Terján*. Forum, Újvidék, 1994.

CS. NAGY IBOLYA

irodalomtörténész (Debrecen)

VALÓSÁGIRODALOM ÉS LÉTKÉRDÉSEK

Balázs József: Koportos

Fábri Zoltán rendező (vallomása szerint) egy vitkai munkalátogatás során értette meg igazán, (amit azért addig is sejtett) hogy a *Magyarok* (1975) című Balázs József regény könyvbeli története valójában az író legszemélyesebb, legbensőbb élményrétegeiből épült föl; hogy még a könyvben szereplő tárgyaknak is megvan a létező eredetijük. Balázs József pedig úgy érezte, hogy a falujában kutakodó rendező lassan már úgy nézett körül az ő történetében, mintha a sajátja volna. S ekkor, ennek a pillanatnak a hatása alatt fogalmazta meg az író tapasztalással megerősített, ám egyetemes alkotás-lélektani törvényként: „az írás a legtévedhetetlenebb tükör – önmagunkról”. A történet, a *Magyaroké* – amely a kisregény és az azonos című, Fábri rendezte film (1977) alaptörténete lesz –, a németországi, 1943-as vendégmunkási életről, a mezőgazdasági napszámos munkára szegődött, nincstelen szabolcsi magyarokról szól, s Balázs József író pályakezdésének hatalmas sikerű könyveként válik ismertté.

Hasonló sikert aratott az egy évvel későbbi, 1976-os *Fábián Bálint találkozása Istennel* című regény (ugyancsak Fábry Zoltán vitte filmre 1980-ban), s az volt a legkorábban megfogant, csak megszületni lassan tudó, Balázs József minden műve között talán a legszívszorítóbb, legmegrázóbb, ugyanakkor legvarázslatosabb könyv, az 1976-ban megjelent *Koportos* is. Mindegyik a szülőföld, az irodalmi szinten addig jószerivel ismeretlen szabolcsi mélyvilág tükre is egyben, szóljanak

bár a történeti vagy közelmúltról, vagy éppen, mint a *Koportos*, az elbeszélő feltételezett jelenéből kiválasztott tér-idő szegmens eseményeiről. Annak tükörképei is egyúttal: a legnagyobb mélységből-szegénységből is felragyognak a szép emberi vonások, a tartás, a morális erő lefegyverző jelei.

A hetvenes években keletkezett korai novellák (kötetben 1983-ban jelentek meg *Az eltévedt tank* címmel) egy jelentős részének ugyan-csak a szabolcsi szülőfalu a helyszíne, világuk az ötvenes évek szorongásos, félelmekkel terhes korszakát idézi meg, s e novellák elbeszélő hőse, önértelmező módon, legtöbbször az a kisfiú, aki Balázs József volt egykoron. De innen való, e tájék embereiről beszél az 1977-es *Ártatlan* című regény is, amelyet bizonyos kronológiai-históriai megfelelés köt a *Magyarokhoz*: amazok hősei a második világháború vége felé térnek haza a behívó elleni védekezésül is vállalt németországi munkáról, emez, az *Ártatlan* éppen ekkor küldi, nyíregyházi huszárezredként a nyírségi falvakból verbuvált férfiakat szájalmas, alkalmazatlan, rossz felszereltségű sereggként az orosz Pripjaty-mocsarakba, – tehát a biztos halába. Más műformában, drámában, az 1985-ös *A homok vándoraiban* is visszatér a nyírségi helyszínekre meg a második világháború eseményeihez a szerző, s a történelmi időbe pillantva, az 1983-as *A bátori advent* című történelmi játéknak is a „rég elsüllyedt nyíri világ” a kerete, hősei onnan szólnak át, „kiszámíthatatlan események” sorából, bizonytalan életük védtelenségéből a mű keletkezésének elbeszélői idejébe.

Sokáig, egészen pontosan *A torcellói Krisztus* 2005-ös megjelenéséig, semmiből felbukkanásáig, a *Fábián Bálint...* valamint a *Magyarok* mellett a *Koportost* vélte az irodalomtörténet Balázs József regénytrilógiája harmadik, bár az előző kettőhöz csak laza szálakkal (elsősorban a szabolcsi táj, a Tisza-melléki falu, mint azonos regényhelyszín alapján) kötődő darabjának. (Erről igen tanulságosan értekezik Vasy Géza az új regény utószavában.) A *Koportos*, túl a helyszíni megegyezéseken, minden tragikumára ellenére valamiféle ontológiai reményt sugallt, a helyzeten, a körülményeken felülkerekedni akaró, és bár

veszteségre ítéltetett, de a vágyakat legalább a gondolat szintjén, nem verbális módon, de legalább benső készítés-érzettel megfogalmazó ember elszántságát illetően: ezért a szegénysorból magukat igazán kiemelni soha nem tudó, de erre törekvő Balázs-hősök mellé valóban okkal állíthattuk a szerencsétlen, semmitlen cigányember alakját. A mitológiai, kőgörgető Sziszifosz vitkai utódját, a vén, kubai Santiago magyar társát (amint erre annak idején már a folyóiratközlés szerkesztőségi írása is utalt), a szabolcsi Balog Mihályt, az ide-odavetődő nap-számost, útépítőt. Aki jeltelenül folyó-fogyatkozó életében, tengődő vegetálásában egyszer érzett magában csakazértis dühöt és akaratot. Akkor, amidőn úgy döntött, hogy olyan temetést rendez, pesti munkásfilléreiből a feleségének, hogy azt el ne felejthessék többet a faluban. Szépet, díszes koporsóval, pappal, torral, lovas halottaskocsival: mint a magyarok.

A kisregény Balog Mihályja nem a tengerrel küzd, nem a cápákkal, csak az esővel, sárral, a gazzal benőtt, leomló folyópartokkal, a Krasznával, a Szamossal, a Tiszával, a papi beszédért ígért fűzfa kosár vesszeivel. De főképp a cigány nincstelenségével, ami miatt semmi sem lesz olyan, amilyennek szeretne volna. Nem kisebb erőfeszítéssel törne azonban ő sem a szebbre, az alig elérhetőre, mint a világ túl felén az öreg halász. Utóbb majd kiderül, Balázs József tizenöt éven át kényszerül küzdeni az öt naponta megkísértő halállal, életszeretettől, az életösztön parancsa szerint, gyermekét felnevelni óhajtván, pedig tudta s hősével, a csóró cigánnyal régen kimondatta: „A halál.... ben-nünk van... mindenre pontot tesz”. A *Koportos* elszánt hősében (hogy is tudta volna ezt a szerző egyetemista korában, amikor a kisregény írásához kezdett) mintha a maga majdani, csak azért is küzdelmét is beleírta volna. S a tételes keresztény hit mélységeit átélni nem is tudó, a maga fájdalmát csak a maga nyelven elsírni képes cigányember hitképzete már az írói pálya legelején jelzései voltak annak: Balázs József életében, írói munkájában az isten-ember kapcsolat metafizikai kérdései soha meg nem válaszolt, tehát újra és újra fölvetődő, fölbukkanó kérdések lesznek. (Legelementárisabb módon *A torcellói Krisztusban*,

melyet Rónay László (*Új Ember*, 2005/7.) egyenesen Jézus-regénynek nevez.)

A *Koportos* tehát minden, földrajzi értelemben pontosan megfellel-tethető szöveghelye, elbeszélte környezete, hősenek realiztikus ala-posszággal megrajzolt életeseményei ellenére is engedi az értelmezési kör tágítását: Balog Mihály egzisztenciálisan vegetáló-tengődő sza-bolcsi cigányemberében a létkörülményei, szociális determináltsága okán ugyan kudarcot valló, ám a többre törő ember eszménye ölt testet. A tétel fordítva is értelmezhető: a jobbra törő cigányember szükségyszerű bukása a regény: megfoszthatóan a tér-idő konkrétumoktól is ugyanakkor.

A szöveget először több orgánum, például az *Új Írás* meg a *Kortárs* is visszaadta a megjelenési helyet kereső írónak. Balázs József vissza- emlékezése szerint (Szerdahelyi Zoltán 1990-ben fölvevte, s a *Forrás* 2011. februári számában közölt szövege) „elkezdetem járni a kézirat-tal a szerkesztőségeket. Meg kell jegyezzem, hogy nem szépen volt legé- pelve [...], nem szép papíron volt, nem tiszta fehér, diógyőri papíron (pedig a Papíripari Vállalatnál olyat is tudtam volna szerezni) [...] Először az *Új Írás*nál Gaál Istvánt kerestem fel, aki csak ránézett a kéz- iratra, és egyből azt mondta: »Hát, ezt nem...« Gondoltam, azért majd elolvassa. De mivel nagyjából egy évig kézbe se vette, szóltam Simonffy András barátomnak, hogy járjon közbe és kérje meg, döntse már el, mit akar vele. Simonffy nem csupán érdeklődött, hanem közölte vele azt is, hogy ő maga is elolvasta, s hogy szerinte lehetne vele valamit kezdeni. Erre Gaál: »Nem, nem lehet, hát Balázs üzemi újságíró, és egy százoldalas kézirat – mit tudnánk mi ezzel kezdeni?« Végül visszaadta úgy, hogy el se olvasta. Ehhez jött még, hogy a *Kortárs*nál lévő másik barátom, akivel együtt fociztunk a kispályás futballbajnokságban, egyből úgy reagált, hogy ő ezt a hosszú kéziratot nem fogja elolvasni, meg amúgy se lenne értelme...”

Meglepőnek gondolhatjuk, hogy a *Magyar Papír* című üzemi újság- gal, mint szerzői munkahellyel, meg a száz kéziratoldallal, no, meg a szerző ismeretlenségével – amelyek azért egy folyóirat szerkesztőségé-

ben miért is lettek volna szerzőt elhárító okok? – ennyi bajuk lett volna a szerkesztőknek! Az „amúgy se lenne értelme” elég árulkodó jelzés lehetett: talán a kéziratolvasást is feltételezi, mégis. Inkább azzal a meggyőző hitellel ábrázolt társadalomképpel, lehetett, talán, a gond, amely szerint a szabolcsi falu cigányközösségének lét-kilátástalansá- gai, a *megválthatatlanságuk* nem volt kompatibilis a diadalmasan elő- rehaladó szocializmus életmodell képével. S ezt az ábrázolási, vagyis ideológiai negatívumot nem tudta ellensúlyozni, de persze nem is ellensúlyozhatta a kisregény modern regényszerkezete, prózapoétikai újdonságai – nem is ellensúlyozhatta, ha a szerkesztők nem olvasták el a művet.

Végül a *Forrás* közölte (1975/1.), elismerő, szép, íróavató bevezető- vel, amely gyaníthatóan Raffai Sarolta fogalmazványa volt: neki, úgy tetszik, akadt néhány szabad órája, melyet a műre szánt. „Ritkán része- sülünk a felfedezés örömeiben; naponta jelentkező prózaíró tehetsé- gekkel igazán nem kényeztet el bennünket a sors. Balázs József *Koportos* című kisregénye azonban kivételes ábrázolóerőt sejtet – a szokványba hajló megfogalmazásunk nem képes felidézni azt a meg- lepetést, amelyet a kézirat első olvasásakor átéltünk. Épp ezért az óva- tosság jegyében fogant szerkesztői kockázatvállalás emlegetését is mellőznénk” – olvassuk a szerkesztőségi ajánlást. A szerző, rövid, önironikus életrajzát is közli: „Szatmár megyében születtem. Közép- iskolába Mátészalkán jártam, majd kocsikísérő, betanított és segéd- munkás voltam Budapesten, amíg a különböző főiskolák és egyete- mek elementáris ellenkezését legyűrve magyar-történelem szakos egyetemi hallgató lehettem. Időközben amatőrfilmeket készítettem, hivatalnok voltam, és a közelmúltban megírtam a doktori disszertáci- ómat. (A régi Kritikában több recenzióm és egy Jancsó-filmmel fog- lalkozó tanulmányom is megjelent.) Jelenleg a Magyar Papír című üzemi lapnál újságíróként dolgozom”.

A szerkesztőség úgy látja, hogy az író ifjúkori emléanyagának „forrósága a *Koportos* lapjain is átsüt”. „Ám szó sincs a beat-nem- zedékre jellemző gátlástalan áradásról, stíliromantikáról – folytatódik

a szöveg –, a cselekménykomponálás már-már a végletekig puritán és fegyelmezett”. S látható az érzékeny szerkesztőségi műértelmezés: hogy Balog Mihály figurája több önmagánál, hogy jelképe lehet a „balogmihályok”-nak, jelképe a bárholi, létalattian nyomorúságos sorsnak. „Az ábrázolás eszközei – zárul az ajánlás – „imitt-amott felidéznek az írás, sőt a film nagymestereit, Camus borzongató székszávú-ságát, Kurosawa Akira japán rendező pöröségében is öntörvényű képsorait; s a cselekménybonyolításnak fokozatosan a középpontjába kerülő aranyárga fűzfavesszőkéve is behelyettesíthető a hemingway-i nagy hallal. A millió azonban hamisíthatatlanul mai és hazai, összes anakronizmusával együtt. A *Koportos* című kisregényt teljes terjedelmében azzal az egyáltalán nem hátsó gondolattal adjuk közre, hogy írókat avatunk.”

Részint az életrajzi utalások, részint a folyóirat „íróavató” ajánlása jelzik a szerző és a film, mint ábrázolási lehetőség kezdetektől való szoros – akkor még inkább elméleti – kapcsolatát. A majd filmgyári dramaturgként dolgozó Balázs József „képlátása”, munkatapasztalataiból adódóan is filmszerű látás volt: úgy tetszik azonban, ez a képesség már jóval korábban, amolyan eleve adott képesség formájában megnyilvánult az írásaiban. Tanúsíthatja ezt a műfaji vonzalmat például az a kis írói vallomásszöveg is, amelyet a *Koportos* fülszövegében olvashatunk, s amely szerint Balázs József már a műfogamzás idején is amatőrfilmként képzelte el, tehát egyfajta forgatókönyvnek szánta volna a történetet: „Hamar meggyőződtem azonban arról – írja –, hogy ez meghaladja az erőmet, s az amatőrfilm lehetőségeit is”. Emiatt hagyta félbe a munkát, évekre. De a végül mégis befejezett kisregény feszes szerkezete, vizuálisan szépen megkomponált művilága, az érdekesítően, jó ritmusban bonyolódó mese szinte kínálta magát a kameráknak: ráadásul dramaturgiai segítőként Balázs József a Gyarmathy Lívia rendezte filmben (1979) is részt vett, vehetett, a kezdeti vágy, ha sokára is, beteljesülhetett tehát.

Másutt is vall Balázs József erről a filmes tapasztalásokról szerzett vagy megerősített látásmódról. Az említett interjúban például arról,

hogy a szemléletmódjában, „ahogy ezt a világot megidéztem”, filmes tanulmányainak, „bizonyos művészi hatásoknak is rendkívüli szerepe lehet”. Elsősorban Bergman, Antonioni és Fellini filmjeire utal, doktori disszertációját is majd Antonioni munkásságáról írja. Vonzották e művészek és művészet, főképp az olasz új hullám, neorealizmus „tömörségre való törekvése”. Ami egyfelől azt jelentette, ahogy a filmekben „a semmiségek, az apróságok, a tárgyak előjönnek”, jelentést kapnak az „apró kis párbeszédek”, jelentette a verbális sűrűséget, a székszávú dialógusokat. Másfelől ennek a takarékosra fogott filmbeli beszédmódnak az a tulajdonsága, hogy hatalmas jelentési mezőt teremthet maga köré. S ezekben az érzelmi, hangulati, intellektuális terekben az élet apró dolgai mögött felsejlenek a „létnak a dolgai” is. Úgy érezte, mondja az interjúban, hogy számára csak annak van értelme, „ha ezt a két utat és lehetőséget képes” összeegyeztetni. Látszólag semmi köze e filmek világának a *Koportos*-beli, faluszéli szegény embernek a világához. „De ahogyan megtörténnek vele a dolgok, ahogy az életében, s ahogy ezek mögött magától értetődően megjelennek azok a mögöttes tartalmak, amelyekről ezek az apróságok egy mélyebb fekvést kapnak, ez nyilvánvalóan innen, e filmeknek a világából jött elő” – írja. Úgy véli, hogy az ő faluszéli szegény embere is „valójában a létezésnek a dolgaival viaskodik”. A filmtől tanulta el „a témakezelést, a történet kezelését”, azt, hogy magát a „nyersanyagot” miként lehet „minél mélyebb fekvésben elhelyezni, vagy, hogy egy szem történetbe minél több szempontot sikerüljön belevinni”. Arra ébresztik rá a modern filmművészet említett rendezői, hogy az irodalom nyelvén ugyanezt meg lehet valósítani, s nem kell hozzá „nyelvi akrobatamutatvány”. Olyan dramaturgiai helyzetet kell létrehozni, amelyben az emberek „magától értetődő természetességgel tudnak a létezésnek eme szegleteiben, folyosóin, hegyein otthonosan mozogni”.

Nem tűnik fel ezek után érdektelen eljárásnak a művet, a kisregényt, fordított értelmezési rendben, előbb a feldolgozás, azaz a film alapján görcső alá venni.

Csalog Zsolt például (*Filmvilág*, 1980/3.) úgy vélte a kritikájában, hogy a filmnek a főhőssel „egyenrangú főszereplője a környezet”, „a mindent átfogó sár.” A „képben fogalmazott dráma” ily módon az, amint a „sárban vergődik egy tisztaságra éhes ember”. Gyarmathy Livia filmjében nincs semmi romantizálás és patetizálás: nem csupán a nyomor felszíni jegyeit mutatja be, de láttatja mögöttük a „nyomor embert és emberi kapcsolatokat nyomorító hatásait is”. Ez a „dokumentarista iskolából jött rendező erénye”, de a filmrendező képes érzékeltetni a „teljes hitelű-értékű és önmagát jelentően konkrét” környezet rajza mellett azt is, hogy: „amiként a *Feltámadás* nem egyszerűen csak „oros” regény, Reymont *Parasztokja* nem szimplán „paraszt”-regény, úgy nem csak „cigány” film Gyarmathy *Koportosa* sem”.

Ennek a látásmódnak nem áll ellen, sőt mintegy támasztéka az irodalmi alpmű látásmódja és szerkezete, hiszen a kisregényben is ötvöződik az „irodalmi játéktér” a dokumentum-háttérrel. A filmről igen érdekes elemzést közöl Hirsch Tibor is (film.hu, 2004). Véleménye szerint a műben szereplő s címadó Koportos nevű megálló, a temetőre épült helyszín amolyan százados *átokként* nemzedékről-nemzedékre örökíti a *megváltás nélküli élet* terhét-nyűgét. Ez a misztikus tartalmakat sugalló értelmezés nemcsak az ott élő cigányközösségre vonatkoztatja ezt a megváltásképtelen sorsot, de túl a megjelölt, ábrázolt társadalmi csoporton, akár a *megváltatlan ember* nembeli átkaként is felfogható.

A film valóban fölerősíti a regényben is hangsúlyos társadalomrajz jellemző vonásait, a képek, metaforikus többletjelentéssel, az általánosíthatóság irányába tolják-terelik a gondolatot, de anélkül, hogy a szorítóan konkrét cigánysors rajza veszítene mikrorealista tényértékéből. Az *Emberavatás nemzedéke* (Sánta Ferenc novellacíme s 1955-ös antológiájuk alapján), az ötvenes években megjelenő írók – Galgóczy Erzsébet, Sánta Ferenc, Moldova György, Szabó István, Kamondy László, Csúrka István és mások – többnyire maguk is a társadalom alsóbb rétegeiből, vagy alsóbb életréből merítve, gyakorta fordulnak, a szocialista realizmus sematizmusával is mintegy szembeszállva, a szociografikus témák, a paraszti mélyvilág, az archaikum felé.

(A „szenvtelen, beavatkozás nélküli kompozíció”, mint prózapoétikai megoldás például Sánta műveiben jelenik meg igen hangsúlyosan.) Annak a politikai-ideológiai ráfestés nélküli realizmusigénynek, mely ezt a nemzedéket jellemezte, számos kritikai vélemény szerint utóbb majd leginkább Balázs József műveiben tűnik fel a nyoma ismét, a paraszti világra figyelő hangsúlyos vonzódással, dokumentumérzékenységgel, szociális nyitottsággal, paraszti származási kötődéssel egyben. A Balázs József regényeiben, így a *Koportos*ban is teremtett művilág erős dokumentatív talpazaton áll, és nagyon sok szálon kötődik az író személyes életközegéhez. Több mű elbeszélése ideje és az elbeszélői idő is lényegében hasonló, fedi egymást, a *Koportos* esetében például ez nagyjából a hatvanas évek vége, hetvenes évek eleje. Arra a riporter kérdésre, amely a *Koportost* szülő élményvilágára kíváncsi, így felelt Balázs József: „Mindez Vitkáról, a Vásárosnamény melletti faluból ered, ahonnan származom. Abból, amit én ott tapasztaltam. Semmi többről nincs szó.” Az ábrázolás realizmusa, a *beavatkozás nélküli* történetmondás, hogy a szerző nem parabolát ír, csupán rábízta az olvasóra, hogy a szituációk valóságihitelét elfogadva, a konkrétban az általánost is észrevegye: mindez a filmes ábrázolás hasonló szándékait segíthette.

„Kisregényemben megkíséreltem bebizonyítani, hogy bárkinek adódhat az életében olyan helyzet, amikor úgynevezett bonyolult kérdésekkel találja magát szemben” – írja a szerző a *Forrás*-beli vallomásaiban, vagyis Balázs József a regény sarkalatos, középponti szövegszervező mozzanatának, a történet startpontjának, hősének a még soha nem tapasztaltan nagy feladattal való szembesülését gondolja. A történet dramaturgiai magja szerint Balog Mihálynak egyfelől a váratlan és megoldandó feladattal, felesége temetésének gondjával kell megbirkóznia, másfelől a feladat méltóságához felnővő, minden hasonló előzménynek, élménynek, tapasztalásnak ellentmondó akarat, szándék értelmezését, tudatosítását kellene, valamiféle önmegértést, lélekben elvégeznie; harmadrészt pedig legyőznie majd a tétlig vezető úton sorra jelentkező problémákat.

Van, amit megold, van, amit intellektuális képességek, megfelelő élettapasztalatok, megfelelő értéképzetek híján nem. Koporsót ugyan vásárol, de csak a legolcsóbbra futja, a környezete is efelé tereli, mert minek szebbet, úgylis beszakad a földben. Halottaskocsit bérelni már nem tud, s a folytonosan zengő harangszó, melyet annyira vágyott volna hallgatni, amióta csak egy gazdag cigány temetését végigzengte ez a gyönyörű hang, csak a vágyaiban lehetséges, lefizetni a harangozót nem tudja: nincs rá *tehetsége*. Sehol, senkinek nem tudja elmondani, hogy a felesége azért jó ember volt, erre így maga sem gondolt eddig, de azt látta, hogy tiszta asszony, évente meszeli a házukat, s ha ő Pestről hazajön a fekete vonattal, hajnalonta az úton vár rá. Akinek mindezt elmondhatná, a szomszéd cigányasszonynak, legyint rá, ráadásul az olvasó, de csak az, a hümmögéséből valami titkot is sejthet, a történet későbbi pontján egy lehetséges szerető is felbukkan, a tetejében a szomszédasszony tolvaj, a halott asszony kardigánját viszi el a házból. Gyászoló tömeg sincs, Balog egy liter pálinkát sem tud venni, tor sem lesz tehát, mert a koporsót szállító, folyton részeg fuvaros a jogosan járó bérén túl kilopja Balog Mihály zsebéből az összes pénzt. A becsületbeli kötelezettséget, hogy pénz helyett fonott kosarakkal fizet a papnak, aki pedig amúgy ingyen temetne, élete árán is teljesíteni akarja: mert valóban életveszélyes lesz az őszi, sáros, csúszós, vesszőt már alig termő folyóparton fűzvesszőt keresni. A szándékot, hogy olyat tegyen, amit csak a „magyarok” tesznek, az emlékezetes, szép, nagy temetés vágyát szavakkal elmondani nem tudja, de az érzelmi igénynek van akkora hajtóereje, hogy lépésről lépésre tolja előre az úton: elfogadva ugyanakkor a majd minden lépést kísérő, megtorpanító kudarcot is. A mű szűk regénytere ennyi cselekménymozzanatot fogad be, ráadásként még a Pestről hazafelé tartó vonatút néhány jelenetét (Balog Mihály, annyi szabolcsi szegény emberhez hasonlóan, pesti építkezésen dolgozik, munkásszállón lakik): e jelenetek a fekete vonatok ingázó munkásközösségének, bőséges szerzői tapasztalatot is sejtető, szociológiai kórképei.

De ebbe a két napba sűrített történetbe, idézzük ismét az író, rengeteg „szempontot” sikerült belevinnie, nyelvi akrobatamutatvány nélkül, csak a narratív fegyelem betartásával, az elbeszélői csapongás mellőzésével, a leíró kedv kordában tartásával. Egy, lélektanilag, de biológiai értelemben is minden ízében hiteles motívummal pedig a szerző Balog Mihály olykor egzaltáltnak feltűnő, képzelgésekkel, zaklatott, futó álmokkal terhelt mentális állapotát is valóssá, megfejthetővé teszi. A feladataiba bonyolódó cigányember ugyanis a cselekményidő két napja során egy falat ételt nem eszik, pálinkát viszont olykor iszik, más folyadékot szinte semmit, a meleg, a kimerültség, a kialvatlanság és az éhség, a feladattudat traumájával együtt pedig nem egyszer természetes módon lökik az ájulás öntudatlanságába.

Sikerül a szerzőnek például azt a súlyos műüzenetet közvetítenie, hogy Balog Mihály valójában alkalmatlan a vágyott feladat teljesítésére: eddigi élettapasztalatai nem kínáltak lehetőséget arra, hogy megtanulja sorsa irányításának módszertanát. Életét a sorshelyzetek alakítják, s nem ő irányítja ezeket a helyzeteket: a nagy feladat elgondolása a feladat vállalásának kudarcát is magában hordozza. Mindez azonban nem kisebbíti az elszánás nemes értékét, a kudarc szálnalmat ébreszt az olvasóban, rokonszenvet a vergődő cigányember iránt, akinek életútját a közösségében öröklődő léthelyzetek, sorsszituációk alapvetően meghatározzák. Ez a szálnalom felismerésszerűen alakul ki bennünk, s Balog Mihály minden erőfeszítése és nyomában minden veresége növeli.

A felismerés, a ráismerés híján van minden írói kényszernek, nincs elbeszélői ráutalás, nincs a műből kibeszélő értelmezés, nincs szerzői ítélet, csupán nyugodt tempójú történetmondás. A többnyire állandó írói nézőpont alig-alig billen ki a rögzített, külső narráció helyzetéből. Akkor, azokban a jelenetekben csak, amelyek megfogalmazásához (a hit- és halálélmény) Balog Mihály szókészlete, kifejezési képessége elégtelennek bizonyulna: ilyenkor az író, néhány kurta mondat erejéig, ráségít hőse verbális küzdelmére. A szikár tónusú elbeszélés analitikus menetét olykor a mozaikszerűen beékelte multesemények,

esetenként a múltban múlt helyzetei bontják csak meg: emlékképek egy rossz és egy jó temetésről, a barát, Aladár nem régeni temetése, mely sivárságával az elkerülendő minta, végül pedig éppen ahhoz hasonlít majd leginkább az asszony temetése; pár, felvillanó életkép a feleségről, akit a cigányember voltaképpen csak úgy magához vett a szomszéd faluból. A teljes kudarchoz vezető út stációin mindig kocsmák és kocsmázásra invitáló telepi cigány haverok állnak, Balog Mihály hol ellenáll a hívásuknak, hol képtelen rá. A legutolsó stáció pedig, amikor ezek a haverok egy cigarettáért ütik, rúgják, verik, s ellopják a keservesen megszedett két kéve vesszőt is, kosarat sem fonhat tehát a papnak. A gyötrelmes utazás véget ér: Balog Mihálynak egyetlen vágya maradt, valamiképpen hazajutni a folyópartról.

A fizikai megpróbáltatások mellett azonban Balázs József valami-féle krisztusi útra is vezényli-segíti hőstét abban az értelemben: az élethalál, a haláltól, a holtaktól való félelem, a hit kérdései, vagyis a szakrális, a létének nyers realitásai fölötti világ is foglalkoztatni kezdi, először élete során, Balog Mihályt. Templomot is először lát belülről, meglepetés és megrendültség számára a látvány. A festmények, melyek benne nem Krisztust, csak egy ismeretlen, töviskoszorús férfit; a szobrok, melyek nem Máriát és a kisdedit, csupán egy gyermeket tartó asszonyt idéznek föl: profán voltukban is megrendítőek. A regénycselekmény külső mozgása kialakít egy belső, élmény- és érzelembeli mozgást is. A templomi látvány, a magányos temetői barangolás, s az idegen, a temető mellett a tehenét legeltető parasztember segítő érdeklődése, a vasúti megállóhely népi etimológiai elemzése (a régi temető *koporsói* miatt lett Koportos) keltik föl s táplálják ezt a lelki élményt, s nyitnak meg, ha résnyire is csak, egy verbális ösvényt a cigányember töredékmondatai előtt.

De az író valóban nem mitizál – mint ahogy a rendező, Gyarmathy Livia sem tette filmjében. Cigányhősét megérintik ugyan a hit és a lét legősibb és legmegfejtetlenebb kérdései, a semmi kis ember a létezés leghatalmasabb titkaival szembesül, de nincs regénybeli utalás arra vonatkozóan, hogy ez a megérintettség a belső átéltség

tartós élményét is jelentené: egy lehetséges kapaszkodót, amely Balog Mihályt kifelé segíthetné elrendelt sorsának mélyéből. Támogatást sem kap ehhez: az író apró mozzanatokkal, mintha véletlenszerűen alakuló gátakkal keresztezi a cigányember ebbéli útját. A templom, amelyet szeretne még egyszer megnézni, az élményt szeretné még egyszer átélni, zárva van, a megindultság elenyészik, nem jut újabb táphoz. Vagy ott a pap kötelességtudó unalma, ahogy a koporsót vivő tanácsi ingyen szekéren zötykölődve mereng, valami máson, s nem foglalkozik a férfival; ahogy nem veszi észre a cigányember kosár felajánlásában a jobbra való készséget: ez írói remeklés.

Mert Balázs József azt is világgossá teszi, csupán a gesztusokkal, a fönt említett „apró kis párbeszédet”, a pár szavas dialógusok, a *beavatkozás nélküli* történetmondás segítségével, hogy Balog Mihály jóra való elszántságát nem a segítségre alkalmasok eleve ellenséges érzülete fakítja leginkább: hanem a közönyük!

A sajátjai, bár él bennük, s ezt a temetés intézésében nyújtott segítségük igazolja, a hasonrsorsúak összetartozás tudata, lényegében visszahúzzák oda, ahol Balog Mihály már fölismeri véli az igénytelenség jeleit. A „magyarokat”, hacsak bajt nem okoz, nem érdekli, hogy hol van, mit tesz, mire vágyik, de az előítéletesség azért minden vétekszituációban megjelenik, amelyekben cigány ember is szerepel. Balog Mihályt háromszor éri „tetten” a mezőőr, ebből kétszer nem lopott, de mind a háromszor az a védekező mondat az első reakciója: „Ne bántson!” Magyarázkodni csak ezután próbál.

A *Koportos* hősnéke története, a mese egy elszánt, a falubeliek iratlan, a sajátjánál magasabb rendűnek gondolt szokásrendjéhez igazodni akaró cigányemberről, zárlatában lesújtóan szomorú: nincs kitörési út.

Igénytelen, kocsmázó, verekedő, minden ellenkezésre bicskát rántó s gátlástalanul szúró, a lopást, az önbíráskodó elégtétel-jogot kultúrájuk, mondhatnánk: másságuk szerves részének tekintő, morális törvényeket nem ismerő telepi cigány közösség tagjaként Balog Mihály csak azt teheti, amit e közösség ajánl, elvisel, amire élettere és

életsorsa példát kínál. Dolgozik, mert a kor közveszélyes munkakerülésnek hívja a munkanélküliséget, valamicske jövedelméből kocsmára mindig jut, kevéske az otthoni életre is, s hiába, hogy az ő esetében valamivel kevesebb költetik kocsmára, mint társainak: minden egyéb elérhetetlen, ahhoz, hogy környezetet, netán társadalmi osztályt válthasson, ez kevés.

Balázs József vitkai lát- és létlelete nem volt dicsőségére a szocialista embertípus kimunkálásán és bemutatásán munkálkodó kornak: könyve nem csupán esztétikai korszerűsége, regénypoétikai modernsége okán jelentős mű, de kiemelkedő alkotása a hetvenes évek hazai valóságirodalmának, azon túl a magyar prózairodalomnak is.

SZALÓ PÉTER

közgazdász, építész (Budapest)

A HELYI CSELEKVÉS (JAK FÜZETEK 38) HUSZONÖT ÉV TÁVLATÁBÓL *

Generációm meghatározó élménye volt a Fialat Művészek Klubja, a Bercsényi Klub, a Szkéné, az Egyetemi Színpad atmoszférája. A hetvenes és nyolcvanas években lázasan kerestük a szabadság minden lehetséges kiterjesztését. Virágoztak az alternatív zenei, képzőművészeti és irodalmi műhelyek, az avantgárd és a rendre megújuló „új hullámok” egyáltalán nem szűk elitkultúraként működtek, hanem átvették a kultúrpolitika által kontrolált és befagyott hivatalos kultúra funkcióját, legalábbis generációm vonatkozásában. Az alternatív műhelyek előretörése az önkifejezés jóval nagyobb szabadságát és a valóságismeret nagyobb lehetőségét ígérte. Amit a politika a közbeszédből kiszorított, az visszajött a versben, a filozófiában, a színházban és a zenében. Így jelentettek szellemi izgalmat a JAK füzetek, a *Mozgó Világ* és a hivatalos lapok egyes számai.

Már magának a József Attila Körnek a megalakulása is az útkeresés egy formája volt. Útkeresés, egyfelől alulról az alkotók oldaláról, másfelől felülről a hatalom részéről, hogyan lehet kontrollálni a megváltozott körülmények között az értelmiségi csoportokat. Németh György egy magára találó és öntudatra ébredő írói nemzedék színrelépéseként értékeli a József Attila Kör megalakítását, szellemes meghatározásával, hogy a „fiatal írók” története az osztályharcok története, méghozzá

* *A helyi cselekvés* (JAK füzetek 38) Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1988.

„Az MSZMP, a KISZ és a kulturális tárca agit-prop és kulturális fő- és alosztályainak harca egy nehezen kezelhető nemzedékkel.”*

Felidézném a JAK füzetek 1. számát, a *Fasírt, avagy viták a magyar irodalomról* című kötetet, mely Hajnóczy Péter novellája sokat idézett mondatára épült: „Sötét volt, mint egy fasírtban.” „Előttünk áll egy – az irodalom festékével gondosan lekent – gépezet, amelybe fent betöltik a kész, önmagukban esetleg szuverén véleményeket, műveket, irodalmi szándékokat, és lenn viták, folyóiratok, stb. jönnek ki belőle. Azaz, mire kijönnek, ez lesz belőlük: FASÍROZOTT”. Hogy az irodalmi mechanizmus a nyolcvanas években már nem tudott mindenből fasírtot csinálni, emlékeztetőül kiragadnék néhány füzetet: Nadas Péter: *Nézőtér*, Balaskó Jenő: *Mini ciklon*, Bódy Gábor: *Tüzes angyal*, Zelei Miklós: *Ágytörténetek után* című alkotását, illetve a *Lélegzet* antológiát.

Az 1988-ban megjelent 38. sz. füzet *A helyi cselekvés* számunkra ugyancsak a szabadság táguló köreibe tartozott. Településfejlesztőként számunkra az irodalom, a szociográfia a valóságismeret jelentős bázisa volt. Mint ahogy az volt Moldova György *Az őrség panasza* című szociográfiája, aztán Végh Antal írása, az *Állóvíz* (1968). Az *Állóvízre* épült a Gulyás testvérek, *Vannak változások* című híres Balázs Bélás filmje, amely sokkolta a fiatal városi értelmiséget. Sokkoló volt a szembesülés a falvak elmaradottságával, a szegénységgel és a perspektívatlansággal. A művek egyre szélesedő vitát generáltak, és a vita értelemszerűen vezetett a falvakat elsorvasztó ipar- és városfejlesztési politika kritikájához. Mindez már a rendszer lényegét érintette, a központosított gazdaságirányítást, az újraelosztás új, mindennél súlyosabb egyenlőtlenségeket termelő rendszerét, a politikai rendszer egészét. Ez így nyíltan a nyolcvanas évek elején még nem volt leírható, csak a második nyilvánosságban, és ha a tekintetek nem is árulták el, mindenki tudta a királyról, hogy meztelen.

* Németh György *A József Attila Kör története* — FIJAK/JAK 1969–1973–1981–1989–2009. JAK füzetek, 176.

Ebben az átmeneti időszakban született meg *A helyi cselekvés*, amelyet ambivalens érzésekkel tettem le újraolvasásakor. Emlékezetemben átütőbb volt, mint aminek huszonöt év után találtam. Persze ez a közéleti írás csapdája: még ha abban a pillanatban képes is a közbeszédet tematizálni, az idő múltával eljelentéktelenedik, míg az igazi irodalom érvényes tud maradni. *A helyi cselekvés* kötetben keveredik a szociológia, a tudomány, az irodalom, az utópia és a politikai program. Már alkotói összetétele is árulkodó: a tizenhat szerző között hat szociológus szerepel. Még további négy író – szociológus, szociográfus – szerepel a kötetben: Hankiss Elemér, Kamarás István, Márkus István, Varga Csaba. És csak egy „igazi” irodalmár van köztük, a költő, esztéta Szilágyi Ákos.

Az írók átengedték a falu jövőjéről való gondolkodást a szociológus, közgazdász, népművelő szakembereknek? Vagy csak teret kívántak adni valamiféle interdiszciplinaritás jegyében más gondolkodóknak? Érdemes lenne megtudni a valódi okát. Vagy ez is fasírt? Az alkotók később sokféle, egymással szemben álló közéleti, politikai áramlathoz csatlakoztak. Mi kötötte össze őket, az őszinte tenni akarás vagy valami más?

POLITIKAI KORREKTSÉG, AKKOR

A pontos diagnózist valamennyi szerző alapvetően fontosnak tartotta, mégsem találtam igazi látleletet a könyvben a nyolcvanas évek vidéki Magyarországról. Legfeljebb odaszúrt mondatok jellemzik a falvak és más helyi közösségek életét. Mintha mindenki számára világos lett volna minden: a falvak hátrányos helyzete, a munkahelyek, a jövedelem hiánya, a megélhetési nehézségek, az infrastruktúra fejletlensége, az ellátás hiányosságai, az orvos, az iskola távolsága, az egészségtelen ivóvíz, a csapnivaló tömegközlekedés, az elavult lakásállomány, a kisgazdaságok eszköztelensége. De igaz ez az „Állóvízre”, a közösségek kontrolljára, az alkalmatlan vezetésre, a kiskirályokra, a műveletlen-

ségre, az alávetettségre, a megszégyenítésre, a ki nem hordott megáláztatásokra, az elvett álmokra, földekre és tulajdonra. A falvak társadalma komoly leckét kapott történelemből, szétesett, ezért apátiáját nem illik a számlájára írni. Csoda hát, hogy a népművelők és községe-szervezők légüres térben találták magukat? Míg a paraszti múlttal rendelkezők a kisgazdaságok lehetőségeiben azonnal magukra találtak, dolgoztak és termeltek, kismértékben vagyonosodtak, de a helyi közéletnek úgy tűnt örökre hátat fordítottak.

A látélet hiányára példa Márkus István tanulmánya, mely így a mellébeszélés tipikus terméke. Címe, *Paraszti önkormányzat a magyar rendi társadalomban és a kapitalizmus idején*, jól jelzi, hogy mi vállalható a kötetben. Csak a múlt elemezhető és kárhoztatható. Pedig a helyi cselekvés, az „itt és most” analízisét kellett volna, hogy tartalmazza, mert hiszen cselekedni a múltban nem lehet. Márkus István nagyszerű modelleket mutat be a helyi autonómia kiharcolásáról, különösen a mezővárosi külterjes gazdálkodás, a pusztásodás és tanyásodás sajátosságait. De megretten – vélhetőleg ideológiai tabukhoz érve – amikor a két világháború között tömegessé vált falusi és mezővárosi egyesületekről, vallási, ifjúsági és kulturális szerveződésekről ír. Ezekről azt állítja, hogy az „elejétől végig működött itt egy tudatos és fél öntudatlan úri manipuláció – maga mellé állítva és eszüközül használva a gazdaparasztság egyes elemeit, gyakran tehetséges, tekintélyes, egyenes jellemű, falujuknak jót akaró embereket is. A gazdakörök többsége [...] mindenekelőtt azt célozta, hogy a parasztság ne politizáljon, vagy ha mégis politizál [...], azt ellenőrizhető és hajlítható módon tegye”(45.). „A kulturális egyesületek számos történeti korszakban, a politikai intézményrendszer hiányosságai következtében közéleti-politikai funkciók és érdekek hordozóivá váltak. E folyamat kialakulásának veszélye fenyeget” (164.).

Na, ebből tanult a Kádár-kor! Mindent elkövettek, hogy a helyi társadalom semmiképp se politizáljon, legfeljebb ellenőrizhető és hajlítható módon. Huszonöt év után olvasva érzékelhetjük, hogy a kötet – nem vitatva a szerzők többségének jó szándékát – magán

viseli a manipulációs államszocialista gépezet lenyomatát. Szűkre szabott gondolkodási mező, korlátozott valóságismeret, fontolva haladó reformlépések, kimérhető politikai hatás, és benne a szabadság csírái. Ez is fasírt!

Nyilas György: *Falukutató táborok ma* című írása a társadalomtudományi toporgás jó példája. A két háború közötti falukutató felelőségét nem meri vállalni, bár a következőket írta: „A parasztság ideológus képe és valóságos helyzete közt riasztó távolság érzékelhető, a »nemzetmentő«, igazi magyarság stabilizáló, újrateremtő ereje kimerülő félben, a parasztság romlásával az egész nemzet pusztulásának több évszázados lidérces álma látszik megvalósulni. [...] Egykézés, apátia, elmaradottság, nyomor [...], s kötelességüknek érezték, hogy a társadalom figyelmét e problémákra felhívják, felelősségérzetét, együttérzését felkeltsék” (184–185). A nyolcvanas években azonban csak a társadalomkutatók haszna nyilvánvaló, a falu – történetesen Kemse – helyzetén semmit sem változtatott a falukutató. Sőt Nyilas György azt állapítja meg, hogy „a társadalomkutatás egyik alapproblémája, hogy kompetenciája a struktúra általános törvényszerűségeit, működési mechanizmusát állapítja meg, a terápia alkalmazása már nem feladata”. Mennyire távol van ez a kötet másik szerzőpárosa, Köles–Kemény cselekvésre felszólító „Itt és mást”-jától! De saját, fent idézett mondataitól is! Hisz a távolság ugyanolyan riasztó volt a falu ideológus képe és valóságos helyzete közt a nyolcvanas években is, mint a két háború között. A riasztó tünetek ugyanúgy kötelessé tették volna a társadalom felelősségérzetének és együttérzésének felkeltését. De ez már a láthatatlan határ átlépését jelentette volna, erre már érzékenyen reagált volna a politika.

Ebbe a sorba illik Andor Mihály írása is, aki kicsit kívülállóként – mondhatni „objektíven” – elemzi *Az iskolák visszatelepítésének esélyeit*, méghozzá a tárgyi, a személyi feltételek, az érdekek oldaláról. Pedig a falvak megcsalásának körülményeit elég alaposan elemzi. Bemutatja a hazugságok, a fenyegetések, az ígérgetések rendszerét, a manipuláció és a hatalom eszköztárát, amellyel kampányszerűen

megfosztották az iskoláktól a falvakat, hosszú távra garantálva elsorvadásukat. Akkoriban, a nyolcvanas években még a gyerekszám volt a legkisebb akadályozó tényező, ami ma már sokkal nagyobb akadály az iskolák újraindításában. A helyi iskolák a falvak megmaradásához köztudottan nélkülözhetetlenek. Mély rezignáció árad Andor írásából, a hit hiánya, hogy ez másképp is lehetséges. Épp csak regisztrálja a helyi szinten tapasztalt „bénultságot”. Ez így akár meg is felelt a felső elvárásoknak.

KIHÍVÁSOK ÉS VÁLASZOK ÉRDEMBEN

Hogy lehet történeti áttekintésből az akkori jelenben esetleg érvényesíthető modellek után kutatni, példa rá Kemény Bertalan *A területi autonómia elemi egységének történeti modellje: a tizedesi intézmény* című írása. A tanulmány a Szent István-i társadalomszervezési modellt, a tízes szervezési elvet és annak továbbélését mutatja be mint az alulról és felülről építkezés egy rendszerét, illetve 1933–44 közötti feltámasztási kísérletét Kolozsváron. Ez az írás már egyértelmű opció a helyi autonómia mellett.

Köles Sándor – Kemény Bertalan „Itt és mást” című írása a következő mondatokkal zárul: „Más út ugyanis nincsen. Tab vidéke minden községének, ha meg akar maradni (s különösen, ha modern településsé kívánnak átalakulni), létre kell hozzá azokat a helyi közösségeket, műhelyeket, amelyek képesek megfogalmazni a megmaradás és előrelépés helyi stratégiáit... Addig azonban még nem kevés a teendőnk – itt és most.” Egyértelmű cselekvésre felszólítás ez, és hogy nem csak városi fantáziálás, azt Tab térsége példáján bizonyították. Aktív szerepet vállaltak a helyi közösség újjászerveződésében, a tabi agrár-füzetekkel, a kalendáriummal, az egyesületi élet lehetséges formáinak keresésével.

Sz. Tóth János *Helyi kultúra – helyi társadalom* című tanulmányában leszögezi, hogy „a helyi falusi és városi kulturális élet fellendítése

nélkülözhetetlen eleme a helyi társadalom létrejöttének, megújításának, működésének” (124). A kultúra lehetőségeit tágan értelmezve ugyancsak az egyesületeket, továbbá a szakértő tanácsadó hálózatokat, a népfőiskolákat, faluszemináriumokat tekinti az önszerveződés alapjainak a közös önművelés, a helyi értékek és viszonyok megismérlése céljából.

Gombár Csaba tanulmánya teoretikus, de az ő álláspontja is egyértelmű, „hogy egy önkormányzati alapra helyezkedő községi életnek meg kell teremtenie belsőleg is >>a szabadság kis köreit<<”. Optál a közvetlen demokrácia három intézménye: a helyi kezdeményezés, a helyi népszavazás és a falugyűlés mellett. A kötetben szereplő közigazdászok is a központosított irányítás alternatíváit keresték. Síklaky István alulról szerveződő gazdasági modellt állított fel, az ún. „Kaptárt”, Gulácsi Gábor és Juhász Pál decentralizáló gazdaságfejlesztő intézményi reformokat vázoltak fel és sürgettek.

A kötet egyetlen építész, Makovecz Imre a falu kitörési lehetőségének épp a helyzeti hátrányát látja. Szerinte a szerves építészet nem stílári kérdés, ennek hátterét a központi akarattól távol találja meg. Szerinte a szerves építészet a periferián kezd el dolgozni, ahol közvetlen viszonyok uralkodnak, nem az elidegenedett városban.

A HELYI CSELEKVÉS UTÓÉLETE

Mi realizálódott a gondolatokból, mi maradt a fogadkozások szintjén, és hogy alakult ezekhez képest a falu élete – mindez megérne egy szisztematikus feldolgozást. Az elemzők, a teoretikusok – Márkus István, Gombár Csaba, Hankiss Elemér, Szilágyi Ákos – pályája közismert, munkájuk nem járult hozzá a falvak életének megváltozásához, sem megőrzéséhez. A közigazdász Síklaky István, Gulácsy Gábor, Juhász Pál alternatív útkeresése hangtalanul elmúlt a liberális gazdaságpolitika főárama mellett. Juhász Pál parlamenti képviselőként hiába próbálta a helyi szempontokat érvényesíteni a zöldbárók érdekeivel

szemben. Andor Mihály az oktatáspolitikai terén maradt, igaz a *Mozgó Világban* megjelent a *Dolgozatok az iskoláról* című tanulmányának hatása messze túlterjedt az oktatáspolitikai keretein. A népművelő Nyilas György kommunikációs tanácsadóként dolgozik, eltávolodva a helyi közügyek formálásától. Vannak ugyanakkor maradandó transzformációi az akkori gondolatoknak, például Makovecz Imre szerves-építészeti mozgalma, illetve az Sz. Tóth János szervezte Magyar Népfőiskolai Társaság.

HOMMAGE A KEMÉNY BERTALAN

A helyi cselekvés egyik legcsendesebb szavú, mégis legnagyobb hatású képviselője Kemény Bertalan, a magyar falvak Kemény Berci bácsi-ja volt. A homálybogarás szóval illetve önmaga és társai munkáját, ezzel a finom iróniával próbálta a túl komolynak látszó kiútkeresés pátozát helyettesíteni. Örök útkereső volt, de nemcsak a jövőt kutatta, hanem a jelent, és a jelen megértéséhez a múltat. És természetes módon törekedett eszményei hétköznapi megvalósítására.

Kemény Bertalan leginkább a falugondnok-rendszer szellemi atyjaként ismert. A falugondnok, és később a tanyagondnok a rendszer-váltás egyik legsikeresebb intézménye. Az aprófalvak intézményei – a bolt, a posta, a gyógyszertár, a mozi – sorra zártak be. Forgalom, vásárlóerő híján nem képesek ráfizetés nélkül működni. Helyettesítésükre kitalálta a falugondnokot, egy a falugyűlés által kiválasztott személyt, aki egyedül biztosítja a sokféle ellátást. Aki meglátogatja az időseket, ha kell, felvágja a fát. Aki kisbusszal beviszi a beteget a városba, aki kiváltja a gyógyszert. Aki hozza-viszi a leveleket, pótolva a postát. Aki kihordja az ebédet az öregeknek, aki ráköszön a magukra maradottakra. Aki időnként egy színházlátogatásra elviszi a lakókat. Hogy még mi a feladata? Ami ott, helyben kell. Szigorúan vigyázott arra, hogy ne szabályozzák túl a falugondnok feladatát, hogy legyen benne mozgástér. Ez a szabadság tette sokszínűvé a rendszert, nem

vált uniformmá, hanem az ott élők, a közösség igényei szerint alakíthatják munkájukat. Ma 600 helyen, kis és aprófalvakban, tanyavilágban működnek falugondnokok immár a szociálpolitika elfogadott részeként, ezek számára jelentve a külvilágot, a tisztességes élet lehetőségét. A falugondnoki hálózat kiépítésével, személyes jelenlétével, türelmével és szeretetével lett Kemény Bertalan a helyi cselekvés legelkötelezettebb és leghatásosabb képviselője. Munkájáért és hálózataért Magyar Örökség díjban részesült.

Huszonöt év után megállapíthatjuk, hogy annyi valósult meg *A helyi cselekvés* víziójából, amennyit élethivatással tett az alkotók némelyike. A többi pusztán papír marad, szakirodalom a kor történetéhez.

ZELEI MIKLÓS

író (Budapest)

HONSZOLGA AZ ETETŐN

Závada Pál: Kulákprés

„a magyar parasztságot tanulom
magamon gyakorlom
a világhalált”

Iancu Laura: *A visszajárók*¹

Az utolsó békeév: 1913., ekkor jelent meg az aradi születésű Braun Róbertnek *A falu lélektana*² című, Maroscsicsér nevű román falut feldolgozó munkája, szociográfiai irodalmunk alapműve. *A falu kriminalitása* című fejezetben kérdezi, hogy a falu lakói: „Különösen milyen törvényeket nem respektálnak és mily törvények áthágását mozdítják elő? (Pl. dohánycsempészet, titkos szeszfőzés stb.) Különösen nem respektálják a vadászati, halászati törvényeket, szeszfőzési és dohánycsempészeti tilalmat, általában – mint a tanító összefoglalólag mondta – minden oly intézkedést, mely a megélhetést nehezíti.” Csak két világháborúnak és egy bő emberöltőnek kellett elmúlnia ahhoz, hogy a hatóságok kizárólag olyan törvényeket hozzanak, amelyek a földműves nép – és mindenki más – életét csakis nehezítik, akadályozzák, ellehetetlenítik.

Azt is fejtegeti egy helyütt Braun Róbert, hogy a szociográfus gyűjtő akkor jár el leghelyesebben, ha maga megy a kiszemelt faluba, és nem kérdőíveket küld, mert azokat esetleg vissza sem származtatják neki. Kisvártatva azonban már nem kellett se kérdőíveket küldözni, se utazni: házhoz jött a történelem és nem volt más tennivaló, mint fölismereni, összegyűjteni, értelmezni, feldolgozni a saját család, a szülőfalu történetét.

Helytörténet. Igen. A huszadik század helytörténete – Závada Pál *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*³ című szociográfiája is. Az első kiadás megjelenésének éve: 1986. A mű pontosan beleillik a rendszerváltást megelőző, pezsgő, igazságkereső szellemiségbe. A pezsgés elmúlt, az igazságkeresés ma is tart.

A falu, amely a szociográfia tárgya: Tótkomlós; 1945 után egy ideig Szlovákkomlós. Igazságtalanok lennének azonban, ha nem jegyeznék meg, hogy volt a környéken is sikeres névváltoztatás: Tótkovács-házából Végegyháza lett, igaz, jóval korábban, még a 19. század végén. Reformátuskovácsháza pedig eltűnt a térképről, mert a falu közigazgatásilag a szomszédos Mezőkovácsháza része lett, még a múlt század hatvanas éveiben; rendszerváltozás utáni visszaönállósodási szándéka érdektelenség következtében kimúlt. De ez ne tévesszen meg senkit! A kísérletező munkakedv ma is eleven ezen a tájon. Nem tudom bizonyítani, de a nagybányaiak – a falu neve 1909-ig Tótbányaiak – „találták föl” a túrórudit. Szorgalmas, kitartó, földhöz és jószághoz értő népek lakták-lakják e vidéket: magyarok, szlovákok, románok, svábok, szerbek, jó zsidó kereskedők, bádgosok, cipészek, szabók, falusi fényképészek... Már nincs ki a *minjen*. Azok közül, akik a vész-korszak után a falvakba, mezővárosokba visszatértek, nagyon sokan kivándoroltak később. A meggyilkoltak és az exodust választók tudását-munkáját is nélkülözik ezek a falvak. Megmérték-e már, hogy mai lesüllyedésüknek mekkora mértékben oka ez a hiány?⁴

A múlt század közepén Békés megyében tevékenykedő Erdős Kamillnak⁵ is köszönhető, hogy a megye múltjának ma már nem fehér foltja cigányságának története. Jelenük az országos képet tükrözi, az összes gonddal, hiányossággal, oda-vissza félreértésekkel és visszaélésekkel... A mai Békés megyét az 1950-es megyerendezéskor Arad, Bihar, Csanád, Jász–Nagykun–Szolnok vármegyék töredékeinek hozzácsatolásával hozták létre. A nagytáj elnevezése pedig – Hódmezővásárhelytől Gyula környékéig – az egyik legfiatalabb táj-fogalommal: Viharsarok, amelyet ugyancsak átvág az országhatár. A helybeliek legújabbban ezen az elnevezésen belül is tesznek különb-

seget: Erős-Viharsarok. Az Orosházától délre eső terület: „Ahol tényleg nem épül semmi.” Tótkomlós is itt van.

Amire már nem is emlékszünk: a 19. század végén innen indultak az agrárszocialista mozgalmak – s tartottak az első világháború kitöréséig terjedő időig. E mozgalmak árjai rendkívül intelligens, finom és törekeny parasztembereket vetettek föl, akik azonban a társadalmi fogadtatás, közösségi megkapaszkodási lehetőségek nélkül rövidke vezetői szerep után visszahullottak kibocsátó közegükbe és esetleg még kisemmizettebbek lettek, mint voltak. A munkanélküliség, a rendkívül alacsony munkabérek, a nagybirtok ellen fölzendült szegényparaszti tömegbe lőtt a csendőrség és a katonaság Orosházán, Battonyán, Békéscsabán. És egy gondolatkísérlet: agrárszocialista mozgalmak – Ember és Föld „együttélése” helyreállításának céljával?⁶

Bármi történt is a 19. század végén, a 20. elején, messze nem érte el a szisztematikus brutalitásnak, a következetes kíméletlenségnek és az élvezkedő kegyetlenségnek azt a fokát, amelyet az 1945 utáni évek hoztak el. A török hódoltság korához hasonlítható módszerek. A konstantinápolyi rabszolgaságba hurcolt és málenyki rabottra a gulágra hadifogolyként elvitt eleki, gyulai, almáskamarási... – sváb – civilek fogolyléte között annyi különbség volt, hogy az utóbbiakat nem rabszolgának, hanem vojennij plennyiknek nevezték.

De foglalkozzunk azokkal, akik itthon maradtak, vagy kényszerutazással érkeztek otthonról haza. Az Állam mint rabló tört rá élet- és vagyonbiztonságukra. A földosztás édesgető intermezzója után az MKP, majd utódpartja, az SZDP-vel való 1948. júniusi erőszakos egyesítés után létrejött MDP rávette magát a falura és a földműves népre. Bár az édesgetés is keserűre sikeredett:

„A földosztás Tótkomlóson 1945 júniusában ért véget a következő, elégtelen eredménnyel:

Összes földigénylő: 1661 család
Juttatásban részesült földigénylő: 718 család (43%)

Összes igényelt terület: 9778 k. h.

Kiosztott terület: 2335 k. h. (24%)

Akik kaptak, átlagosan 3 hold körüli területet kaptak, ami az országos 5,1 holdas juttatási átlagnak messze alatta maradt. Nagyon sokan voltak azok az igénylők, akiknek nem maradt föld: 900 család.”⁷

A boldogságyár gépezete eközben már készítette az áldozatok következő csoportját: mint köztudott, cserélték a lakosságot. A helyreállított, de ezután már ötven évig sem létezett Csehszlovákiából a kollektív bűnösség jegyében kényszerktelepítéssel költöztették ki a magyarokat – vannak, akik a Magyarországra való deportálás kifejezését használják erre.⁸ Magyarországi szlovákok pedig önként költözhettek Csehszlovákiába. Az evangélikus Tótkomlóra 275 magyar család, 981 személy érkezett és 939 szlovák család, 3254 személy távozott. Feszültséget teremtett, hogy a helyben maradtak kezdetben abban bízottak: az elköltözöttek hátramaradt vagyonából kárpótolhatják magukat az elégtelen földosztásért. Interveniáltak is sokfelé, hogy hozzájuk ne költöztessenek magyarokat. Ebben a tiltakozásban nem volt nemzeti-nemzetiségi ellenérzés, kizárólag gazdasági ellenszenv.

A falat!

A mai időkben bendősovinizmusnak hívjuk az érzeményt; szításának ikonikus figurája az MKP negyedik utópártjának későbbi miniszterelnöke, Gyurcsány Ferenc, aki 2002-ben – kampányfogásként – „23 millió román munkavállaló” bejövételével riogatott.

A szlovákiai magyarok 1947-ben megérkeztek Tótkomlóra. Két év múlt el a háború befejezése óta, s látjuk: a háborús szenvedések az ország területén nem értek véget! A következő évtől pedig a békeharckínjai kezdődtek el.

A fordulat, 1948 a kulákküldözéseknek is a kezdete, s hiába szűntek meg, ha megszűntek, a kuláklisták 1953-ban. Mint „fogolyszabadító” Rákosi Mátyás mondotta, a kulák lista nélkül is kulák!

Ki a kulák? A nehéz kérdésre a Viharsarok fővárosából, Békéscsabáról származott Lőcsei Pál is kereste a választ.⁹ (Dolgozatomban

igyekszem olyan forrásokat találni, amelyeket Závada Pál nem jelölt meg.) „A kérdést: ki a kulák? – sokszor helytelenül válaszolják meg falusi szervezeteink – írja Lőcsei. – Talán a leggyakoribb hiba az, hogy mindenáron valami csálhatatlannak hitt birtokhatárhoz igyekeznek kötni a kulák fogalmát. Innen ered, hogy egyes községekben a 20, másokban a 25 holdon felüli birtokost tekintik kizsákmányolónak, aszerint, hogy melyik község a »radikálisabb«. A kuláknak ez a kizárólag a holdak számához kötött, merev meghatározása teljesen helytelen, ellentétes pártunk felfogásával és csak az ellenségnek használ. Húsz, vagy huszonöt holdas gazda nem feltétlen kulák, az esetek jelentős részében lehet dolgozó középparaszt. Mi dönti el, hogy a 20–25, vagy akár 30 holdas gazda hová tartozik? Az a körülmény, hogy nagyjából maga és családja munkálja-e a földet, vagy rendszeresen bérmunkással munkáltatja. Ennek megfelelően lehet 15 holdas birtokos kulák s 30 holdas pedig középparaszt.

A döntő kérdés: ki és milyen mértékben dolgoztat állandóan idegen munkaerővel, ki a kizsákmányoló? De ezt az alapelvet, a falusi osztályharcban való helyes tájékozódásnak ezt a legbiztosabb irányelvét sem lehet mereven, sablonosan alkalmazni. Mert aki ezt teszi, az a 100 holdas kulákot – ha az jobbára családjával maga műveli a földet – képes a középparasztok közé sorolni. Márpedig: 100 holdas középparaszt nincs!”

Láthatjuk hát, semmilyen szabály nem érvényes. Ki a kulák? Bárki.

Bárki, akit el akarnak lehetetleníteni, bárki, akit – használjuk csak bátran e szót mi is: likvidálni akarnak. A militáris szóhasználat is erre mutat. 1945 után, 1948-tól a nyelv is megváltozott, fegyverre vált valóban; azt írtak, amit akartak. Egy barátommal néhány évvel ezelőtt folytatott levelezésből való e megállapítás. Arról leveleztünk, hogy alapvetően hiányoznak a kommunista párt – MKP, MDP, MSZMP és a szociáldemokrata jogutód MSZP – társadalomtörténeti kutatásai. Nem tudjuk pontosan, hogy mi az örökség, s azt sem, hogy ez az ismeretlen tartalmú „portfólió” végül is kié. Az MSZP határozottan szabadulni akar tőle. Ha azonban inverzben olvasunk egy-egy közjogi

intézkedést, aktust, akkor tetten érjük mint tulajdonost: 1993 januárjában kormányhatározattal létrehozták a Történelmi Tényfeltáró Bizottságot. Ez a bizottság határozta meg például a sortűz fogalmát, s feltárta hatvanegy sörtűz véres eseményeit. Az 1994-es választások után megalakult Horn-kormány első intézkedései között volt, hogy 1995. január 1-jei hatállyal a TTB-t megszüntette. Ha nem tartotta volna önmagát örökösnek, akkor nem zavarta volna az örökség feltárása, nem akadályozta volna a kutatást formális és informális módon – vagyis mindenhogyan. És ez azóta sem ért véget.

Závada Pál könyvének Rolnik családja sem dolgoztatott bérmunkásokkal, hanem maga robotolt látástól-vakulásig, művelte kevéske földjét, mégis belekerült a kulákprésbe, s ezúttal nem könyvcímként használom a szót, hanem az életüket tönkretevő, életerejüket megsemmisítő valóságként – ezért is írtam kis kezdőbetűvel.

Még jó, hogy volt Ceaușescu-rendszer, valamilyen mértékben így az én nemzedékem is felnőtként tapasztalhatta meg a saját bőrén – ha kültagként is –, hogy milyen elmeegógyintézeti abszurdításokig tud eljutni egy diktatúra, amikor már csak egyetlen célja van: az embertelenség. Molnár Erik igazságügy-minisztersége alatt jött ki a rendelet, hogy a zsizsik a kulák búzájában államellenes célzattal van, és ennek ellenkezője nem bizonyítható. Szegényparaszt esetében lehet bizonyítást fölvenni, hogy a zsizsik nem államellenes célzatú cselekmény.¹⁰

Szántás után rendőr ellenőrizte colstokkal a barázda mélységét, a tehéntej arányos napi mennyiségét, a paraszti gazdaság minden percét és részletét.¹¹ Ő vitte el a paraszti háztartásokból az élelmiszer utolsó falatjait, meg a jövő évi vetőmagot is. Ő kísérté börtönbe „kulákok” tízezreit a közellátás veszélyeztetése miatt, illetve bármi, mondva csinált okból. Ellenség lett a parasztember, ellenség lett a paraszti gazdaság autonómiája: „Sztálin arra tanít bennünket, hogy a kulákságnak, mint osztálynak a megszüntetése akkor következik be, amikor a proletár hatalom létrehozza ennek gazdasági és politikai feltételeit. A kulákság mint osztály megszüntetésének az a gazdasági előfeltétele, hogy a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek, a szovhozok és a kol-

hozok hatalmas technikán nyugvó termelésükkel pótolják a kulákok által termelt árugabonát és biztosítják a szükséges tartalékokat. A kulákság likvidálásának politikai előfeltétele az, hogy a dolgozó parasztság nagy többsége magáévá tegye a szocialista szervezeteti nagyüzemű gazdálkodás ügyét, meg legyen győződve arról, hogy felemelkedésének ez az egyetlen járható útja.”¹²

Változás- és fejlődéstörténetekben dolgozunk, élünk. De hogy ezekben a változásokban és a fejlődés alakulásaiban igen kis mértékben tisztáztak a -tól-igek, és ami előttük volt meg utánuk következett: azt ez a Nagy Imre-idézet is izgalmasan szemlélteti.

A ma is forrás értékű *Kulákprés* jó kiindulás volt, lehetett volna ahhoz, hogy a kommunista pártra vonatkozó társadalomtörténeti kutatások elkezdődjenek és folytatódjanak. Nem így történt: hiányokban dolgozunk, élünk. Ami viszont folytatódik: az íróvátesz ténykedése.¹³ Az a fajta 19. századi írói szerepvállalás, amely mára – úgy gondolom –, teljesen elavult, befellegzett neki. Az író, aki mindent meg tud mondani, birtokolja a nép bizalmát, ki tudja fejezni, meg tudja jeleníteni akaratát. Tudja, kit kell miniszterelnöknek jelölni, ki a legalkalmasabb a vízügy élén... Áll a honszolga az etetőnél, dobálja a kévét a dobba, telnek a zsákok...

Csak hogy ez ma már nem igaz.

Helyesebb hát, ha dolgozatunk címét így alakítjuk át: a honszolga önetetése.

Mi a magyarázata ennek a küldetésstudatnak? Egyrészt nem tudom. Másrészt talán annak a hite, hogy a társadalom, a nép meg van félemlítve, majd ő beszél helyette, mert ő ellenben bátor. És mindezt – franciából kölcsönözve a kifejezést – a gauche caviar, a kaviár baloldal érdekkörében teszi. Gauche caviar: a francia polgárság baloldali eszmeiségű – főképpen párizsi – krémje, amelynek tagjai épp úgy zabálják a lazacos szendvicset és a kaviárt, mint az arisztokráciából kinövő, vagy azt mintának tekintő burzsoá rétegek. Mai hazai viszonyaink között a provincializmus körítésével tálalendő a lazac, kis szelet avított ságra kell felvinni a kaviárt.

Az (MSZP-)elődpárt 1956 után abbahagyta a kuláküldözést: „1956 végén a termés közvetlen begyűjtésével együtt megszűnt a gazdálkodás legapróbb, természetes mozzanatainak előírása és ellenőrzése, helyébe egyfajta (noha éppen monopolisztikus) piac kontrollja lépett (bár az továbbra is a hatóság kontrollja volt). Véget értek a parasztok életében (s így Rolnik Jánoséban is) a mindennapos utasításoknak a mindennapi hivatali írásbeliség által dokumentált évei; s a hajszolt nyomorgás helyett jött a háborítatlan szűkölködés, a nyugton hagyott szegénység, a zaklatás nélküli nincstelenség.”¹⁴ Ez a békés szegénység már a tészvilágban valósult meg, amikor a békekölcsön helyett behozták az életünkbe a lottót, s hogy ne múljk nap büntudat nélkül, ránk öntötték a fridzsiderszocializmus-vitákat...

2014-ben járunk, az ötszázadik évfordulóján annak, hogy Bakócz Tamás kihirdette a török elleni kereszteshadjáratot elindító pápai bullát. A Dózsa-parasztfelkelés félezer éves évfordulóját ünnepeljük az idén. Különösebb ünnepi előkészületekről ugyan nem hallottam... De szívesen látnám egy kutatási program elindítását, amelynek célja, hogy feltárja: a kommunista párt 1945-től 1990-ig folytatott földpolitikája miképpen alapozta meg a ma újjászülető nagybirtokrendszert.

A falunak nincs határa.

A falusi ember gondolatainak a falu szélén véget kell érniük, mert a határ, a föld, ami a falu végét jelző táblánál kezdődik, már nem az övé. Vagy mégis?

„– Hová megy, néni?

– Csak ide a földre.

– Sétálni egyet? Jót tesz az a csontnak.

– Séta? Nem szoktam én sétálni, dehogy!

Kimegyek, hogy beszéljek a földdel.

Beszélgessek egy kicsit a földemmel.

Ki szoktam néha beszélgetni hozzá.

– De hát itt minden föld már másé.

– Másé, nem másé, csak az én földem az.

Én kapáltam, én gazoltam régen, én vetettem rajta.

Az a föld az enyém, a repce lehet másé,

de ami termi, örökre az enyém.”¹⁵

JEGYZETEK

¹ Iancu Laura: *Karmaiból kihullajt*. Magyar Napló, Budapest, 2007. 97.

² Braun Róbert: *A falu lélektana*. A Huszadik Század Könyvtára 47. A Társadalomtudományi Társaság Szociográfiai Szakosztályának közleményei. Budapest, 1913. 23.

³ Závada Pál: *Kulákprés. Dokumentumok és kommentárok egy parasztgazdaság történetéhez*. Művelődéskutató Intézet, Budapest 1986.

⁴ Békés megyében ma már csak Békéscsabán van zsidó hitközség. A városban 2008. szeptember 28-án, vasárnap új zsinagógát avattak. Valószínűleg ez az első hitközségi zsinagóga, amely a második világháború után a „keleti blokkban” épült. <http://mazsihisz.hu/zsinagoga-avatnak-bekescsabán-169.html> („A nyugat-európai antiszemitizmus végső formájában Auschwitzba torkolt, benne érte el történelmi tetőfokát, de egyben Auschwitzban össze is omlott. Véglegesen. Alighogy befejezte mesterművét, befejezte pályafutását is. A logika minden következetességével levonta premisszáiból a végső következtetéseket, és *ad absurdum* vitte önmagát.

Ami azóta lezajlott, mindaz, aminek az elmúlt fél évszázad folyamán, mindenekelőtt a »reálisan létező szocializmus« országaiban tanúi voltunk, nem más, mint a holttetem utolsó rángatózásai. Egy ideig még tovább nőnek a dög körmei. Nem áltatom magam, vannak és még jó ideig lesznek antiszemita e Föld színén. De az antiszemitizmusnak mint politikai platformnak és ideológiai programnak, éppúgy mint mindenfajta rasszizmusnak, véglegesen lejárt a történelmi ideje. »*Die Weltgeschichte ist das Weltgericht*«, a világtörténelem maga az utolsó ítélet. Apelláta nincs. Auschwitz az antiszemitizmus öngyilkosságának színhelye lett. És ezt a reálisan létező antiszemiták nálam sokkal jobban tudják!” Tóth Imre: *Zsidónak lenni Auschwitz után*. Pont Kiadó, Budapest, 2001., 72–73. Várdy Péter fordítása.)

⁵ Erdős Kamill (Budapest, 1924 – Gyula, 1962) ciganológus, etnográfus, nyelvész. Középosztálybeli családban született, anyja nemesi származású birtokos család leánya volt, apja katonatiszt. Ő maga is katonatiszt volt, a háborúban francia hadifogságba került, ahol elsajátította a kárpáti cigány és az oláh cigány nyelvjárást. F. m. *A Békés megyei cigányok. Cigánydialektusok Magyarországon* (Gyula, 1959).

⁶ „»Az ember porból vétetik és porrá lesz. « A termőföld az ember bölcsője, élettere, kenyéradója és testének befogadó sírja. Az emberi test szervetlen összetevői: az elemek, az őspor elemei, a nyomelemek, az emberi szövethedvben az ósocéán összetétele mind-mind megerősíthetnék a tudomány tényeivel az őstintuiciót.” Baji Lázár Imre: *A bekerítési mozgalmak vége. Golgota Árkádia és Utópia között*. <http://www.okotaj.hu/szamok/18-19/tars3.html>

- ⁷ Závada, 21.
- ⁸ A felvidéki szakirodalom deportálásnak csakis a magyar családok Csehországba való kényszermunkára hurcolását nevezi.
- ⁹ Lócsei Pál: Ki a kulák? *Szabad Nép*, 1949. január 7., 5.
- ¹⁰ Kahler Frigyes említi ezt egy, még kéziratban lévő beszélgetésben, amelyet 2013–2014 fordulóján készítettem vele.
- ¹¹ Borbély József r. hadnagy: Az aratás, cséplés, begyűjtés biztosítása. *Rendőrségi Szemle*, 1953., 6. szám, 499–512. (Ez csak egy példa! Bárhová nyúlunk e korszak nyomtatványai között, hasonló írások tömegét leljük.)
- ¹² Nagy Imre: *Agrárpolitikai tanulmányok. Előadások az agrártudományi egyetemen és a mezőgazdasági akadémián*. Szikra, Budapest, 1950., 330.
- ¹³ „Az Együtt-PM társelnöke, Szigetvári Viktor ugyanakkor egy nappal a szerdai kézfogás után azt mondta: még semmi sem dőlt el, még nincs ellenzéki összefogás. Az ellenzéki együttműködés résztvevői közül több ismert személy, köztük Heller Ágnes, filozófus, Závada Pál és Konrád György író arra szólította fel a szövetség vezetőit, hogy ha kell, javasoljanak új miniszterelnök-jelöltet, hiszen az utolsó pillanatban vannak.” Továbbra sincs hivatalos miniszterelnök-jelöltje a baloldálnak. Forrás: M1 Híradó, 2014. január 9., 20:22:00; <http://www.hirado.hu/2014/01/09/br-tovabbra-sincs-hivatalos-miniszterelnok-jeloltje-a-baloldalnak/?source=hirkereso>. (Kiemelés az eredetiben.)
- ¹⁴ Závada, 271.
- ¹⁵ Győri László: Faluszél. Forrás, 2013. október, 4.

MÁRKUS BÉLA

irodalomtörténész (Debrecen)

MINT(H)AFALVAK

Oravecz Imre: Halászóember; Egy hegy megy
Borbély Szilárd: Nincstelenek

„Hát visszajutottam, csúf társaság, / varjúraj, lakatlan,
csünt szilvafák, / láthatáron túl is tanyák, kutak, / buta
ebek őrzik nyomorukat. / Mégis laknak erre, mégis
haza, / áll penésszel meszelt vakablaka /.../ Laktam
már, ismerem természetét, / három napra jöttem,
éppen elég, / jó gyümölcsöt sem ad, szégyenkezem, /
meglőgni lehet csak, búcsúzni nem.”

(Ágh István: Utószó)

(*Segédeszközök*) Wolfgang Iser: *A fiktív és az imaginárius* című kötetéből (ford. Molnár Gábor Tamás. Osiris, Bp., 2001. 34.): „A fikcionális szöveg [...] rengeteg azonosítható dolgot vesz át a külső világból éppúgy, mint a korábbi irodalomból. Ezek a fölismerhető „valóságok” azonban a fikcionalitás jegyeit viselik magukon. Így a beépített „valóság” világ mintegy zárójelbe kerül, annak jelenként, hogy nem adott, pusztán úgy kell értenünk, mintha adott volna... Vagyis a valóság reprodukálható a fikcionális szövegben, de csak meghaladásának céljából – ezt jelzi idézőjelbe tétele. Az idézőjelbe téttel mindig érezhetővé válik egy olyan cél, amely nem tulajdonsága az ábrázolt világnak. Ez nem utolsósorban azért van így, mert az ábrázolt világ a külső világ eleve megválogatott részeiből áll össze...”

Antoine Compagnon, *Az elmélet démona* szerzője (ford. Jeney Éva. Kalligram, Pozsony, 2006. 144–5.) idézi Arisztotelész *Poétikája* IV. fejezetének elejét, miszerint a mimészis tanulást jelentett: „Az emberekkel ugyanis gyermekségüktől fogva velük született az utánzás

(éppen abban különböznek a többi élőlénytől, hogy igen utánzó természetűek, és első ismereteiket is utánzás révén szerzik)”. A mimészis tehát ismeret, és se nem másolata, se nem cáfolata az azonosnak; újráértékelése mindenekelőtt az ismerettel, s azon keresztül a világgal és a valósággal való kötelékének hangsúlyozását jelenti.

Németh László: *Magam helyett.* (in *Homályból homályba I.* Magvető és Szépirodalmi, Bp., 1977. 65.) „Minden embernek van egy házi antropológiája (vagy ha úgy tetszik, szociológiája) s ehhez elsősorban családja tagjait használja példatárul; csak itt ismeri teljesen az alakok mellett a kapcsolatokat és a titkokat is.”

Roald Nygard: *Cselekvő vagy bábu? – az ember önértelmezéséről.* (Új Mandátum, Bp., 2003. 149.) „Mindannyian a saját ’ablakunkon’ át látjuk saját helyzetünket, különbözünk abban, hogy mit találunk fontosnak benne, fenyegetőnek tartjuk-e, ránk kényszerítettnek-e stb. Tehát kartávolságnyra élhetünk egymástól, mégis egészen különböző világban.”

Jávor Kata írja *A magyar paraszti erkölcs és magatartás* című tanulmányában (in főszerk. Paládi-Kovács Attila: *Magyar Néprajz VIII.* Akadémiai, Bp., 2000. 640.), hogy a falusi-paraszti morális rend három döntő komponense a becsület, a szégyen és a rang. A rang, amit a vagyon, a morál és a múlt együtt teremt meg. A vagyon a múltbeli dolgos élet eredménye; családi s nem egyéni teljesítményből fakad. Kitartó munkálkodás folyománya, a felhalmozott tisztesség is kifejeződik benne s általa.

Eme elméleti felvetések után a kiindulási pont tehát: az Iser-féle „mintha”-konstrukció szerint milyen mértékben jelennek meg úgy a külső világgal „azonosítható dolgok”, a fölismerhető „valóságok”, hogy a mimészis elvét követve a közvetített ismeretek a világgal és a valósággal való köteléket hangsúlyozva mintául is szolgálhatnak. Méghozzá egy olyan, Németh László emlegette „házi antropológiát” alapozva meg, amelynek példatára a család. Ám milyen család? Olyan-e, amelyik hordozza a magyar paraszti erkölcs és magatartás, a

falusi morális rend három döntő elemét, a becsületet, a szégyent és a rangot, az egyéni teljesítményektől szinte függetlenül. És kérdés, milyen egyéniség formálódik, alakul ki a családi, szülői és közösségi normák, szokások, szerepek utánzása nyomán.

(Első minta: *Halászóember*) A Jelenkor kiadónál még 1998-ban megjelent verseskönyv alcíme: *Szajla. Töredékek egy faluregényhez* (1987–1997). A műnemek és műfajok kapcsolódása, egymáshoz való viszonya éppúgy érdemes volna a vizsgálódásra, miként az is, hogy a töredék jelleg a „megrendült eszmények”, a bizonytalan értékek kifejeződése-e, vagy egyszerűen csak az emlékezés szükségképpen hiányos, homályos voltával függ össze. Poétikai-esztétikai kérdések egész sora kínálkozna még a vizsgálathoz, különösen, hogy a kötet bőségesen adagolja a falura mint településformára, továbbá a paraszti gazdálkodásra vonatkozó ismereteket. Nem különben az egyes családokkal, alakokkal azonosítható dolgokat, eseteket – végső soron ítéletet fogalmazva meg a közösségen belül játszott szerepükről, rangjukról, megbecsültségükről.

És ami igen lényeges: a beszélő nem személytelen, helyzete nem a kívülálló szemlélőé, főleg nem a felülről láttatóé. Személyes elkötelezettségének, vonzódásának a *Vallomás* ad nyomatékot: „közöm van hozzátok, fajtátokbeli vagyok, töletek származom”. Szereplőit úgy szólítja meg – „Itt vagytok, atyámfiak és atyámlányai” –, hogy az aposztrophé költői alakzatával mintegy el is vegyül velük, szét is szórja magát köztük, azonosul a kisemberekkel. Értékszemléletének alapja, a faluregény szerkezetének megtartója: a társadalmi gondok alulnézetből való szemlélése, a kétkeziakkal való együttérzés egyfelől, másfelől a hatalmon lévők bírálata, a hatalmaskodók megvetése. Az értékhierarchia csúcsára látszólag itt is a Veres Péter által „az emberi élet legigazibb valóságának” tartott munka kerül, hiszen a lírai én, a „regény” beszélője folyton hangoztatja, „szerettem a tisztaságot, a rendet, az összhangot, a pezsgést, a gazdaság olajozottan működő gépezetét”. Szerette, ha még a ganajterítést is „nagy műgonddal” végezték (*Két Matyó*), vagyis ha valakinek „még a trágyadombján is lehetett gyö-

nyörködni”. Már-már megigézte, ha valaki „szinte mindenhez értett, növényhez, jószághoz, emberhez, szerszámhoz, mindig tudta, mit, mikor, miért és hogyan” (*Vahalcsik sógor*).

Ám hogy még a „látástól vakulásig” végzett munka, a szorgalom és a hozzáértés sem elegendő a falu elismerésének megszerzéséhez, ezt több példa is érzékelteti. Aki „fogához verte a garast”, és többre becsülte az állatokat, mint az embereket, semmibe vette a feleségét, elűzte a fiát, annak már nem járt tisztelet, „a leglelkiismeretesebb gazdák is csóválták a fejüket, ez már nekik se tetszett” (*Baji János*). Aki pedig „mindent balkézről csinált”, és akinek „hanyagságról, nemtörődömségről árulkodott a portája, a jószága, sőt, ő maga is” (*Korpa Misi*), az lehetett szintiszta magyar, mégis megvetés, kigúnyolás volt a része. Ellentétben azokkal, akikkel szinte családias kapcsolat alakult ki, és akiket elismeréssel illetnek: „ha nem cigánynak születik, mintagazdasszony lett volna belőle” – szól *Siket Fániról*, hozzátéve, mindig csábította a cigánysor „titokzatos, idegen” világa, s ha odament, „barátságosan mosolyogtak rám, / és a nevemen szólítottak” (*Cigány-pást*).

A munkás szorgalom és a gazdálkodni tudás sem önmagukban értékek tehát, hanem csak akkor, ha társul hozzájuk a szűkebb közösség, a család szeretete és összetartása. S ez az, a család szerepe és fontossága, amivel kapcsolatban a leggyakrabban fejeződik ki az elbeszélői hang érzelmi-akaratú telítettsége, a kérdő és felkiáltó grammatikai elemek, indulatszavak hordozta szellemi-szemléleti elkötelezettség. Előbb – a régi időkbe visszanyúlva – a telkes jobbágyból lett módos gazdát, a kilenc gyerekes dédnagyapát fogná vallatóra: „mit éreztél, mikor mindent elértél, elégedettséget vagy csalódást” (*Dédnagyapámhoz*). Utóbb külön fejezetben áldoz a Kanadában eltemetett nagyapa emlékének, eljutva a felelősségre vonásáig is, a „miért hagyta szét-hullani a családot...?” számonkérésébe ágyazott még nyugtalanítóbb kérdésig: „miért nem találta apám helyét a világban...?” (*Beszélgetések nagyapámmal*).

A kérdések és a válaszok: családregegy egy faluregegy keretei között. A kerettől függetlenül emlékeztet egy lehetséges mintára, mint

ahogy másik két vers is mint szöveghely intertextuális kapcsolatot alakít ki más mintákkal. A nagyapa és az apa konfliktusa az értékek állításának és hagyományozásának akaratában Nádas Péter könyvére, az *Egy családregegy végére* figyeltet, azzal a lényeges különbséggel, hogy az unoka Oravecz felnőtt emberként, nem pedig kisgyerekként éli bele magát a nagyapa képzelte képzeletébe. A két költemény közül az *Illyés Gyula Szajlán* akaratlanul is tisztelgés volna a rácegresi „pusztaregegy” szerzője előtt, hiszen Szajla „regénye” végső soron a népi politika eszmerendszerének hordozója. Erkölcsi, létszemléleti értékei, a társadalmi gondok alulnézetből való láttatása, az elitellenesség, az öngazgatás, önszervezés iránti bizalom, a fajgyűlölet elutasítása, a munkaszeretet, a család szerepének, méltóságának védelme – ezek alapján az a paraszti, népi kultúra jeleníthető meg, amelynek elvesztén, megsemmisülésén a *Halászóember* sok-sok költeménye borong. A huncutul derűs fikció szerint Illyés nem azért érkezik, busszal „az égi Sirokból”, hogy mesélje el, mint volt régen, vagy válaszoljon, nem szegte-e kedvét „az elhagyott szérűk, üres istállók, megroggyant csűrök” látványa, „a pusztulás képe”, hanem hogy meghallgassa a faluregegy beszélőjét arról, „mi történt itt, és miért”. A múlt tehát véglegesen lezárultnak, megmásíthatatlannak mutatkozik.

Vagy mégsem? A *Nemzedéktársaimhoz* és ennek párverse, a *Feltámadás Makucskán* Szabó Dezsőjének, valamint a *Rendes feltámadás* Tamási Áronjának vízióját továbbképző *Az öregek látogatása* még ad esélyt a jelennek s jövőnek. Az előbbi költemény felhívás korosztályához: „vegyétek kezetekbe sorsotok irányítását, változatok vissza földművesekké, legyetek megint a magatok urai”, „támaszkodjatok a régi bevált erényekre, legyen vezérlő csillagzatotok a szorgalom, a kitartás, a becsület, de felejtsetek el a kis portákat, a meghitt, keskeny földdarabkákat, a kocsikat, a lovakat, az a világ letűnt, nem lehet feltámasztani, vége az önellátásnak”. Ám a beszélő bizalma mégis mintha csak túlvilági lehetne, amint elképzeli, a falubeli öregek „bíró választanak, legeltetési bizottságot alakítanak meg értékesítési szövetkezetet, tanítót kérnek a megyétől, újra megnyitják az iskolát, a gyerekek megint

helyben tanulnak, nincs többé buszozás, az asszonyok libát tartanak, vásznat szőnek, kenyeret sütnek, megint lesz pap, kovács, bába, borbély, bodnár, daráló, könyvtár a faluban”. És jöhet a meseien tragikus befejezés, az önkéntes búcsúzása: mivel az öregek „megint megtették a magukét”, hát visszamennek a temetőbe, ahol derűsen magukra húzzák a földet.

A *Halászóember*: a verses „faluregény” formájában a külső világgal azonosítható dolgok, fölismerhető „valóságok” egy mintafalu keretébe illeszkednek. Mintha a falu még visszafordítható volna a pusztulás, a megsemmisülés útjáról.

(*Második minta: Egy hegy megy*) Ennek a fekete humorú derűnek még a nyomait sem őrzi Oravecz tárcái, eseteírásai, publicisztikái gyűjteménye, az Alexandránál 2006-ban megjelent *Egy hegy megy*. A nyelvhasználatát tekintve máskülönben sem játékos kedvű költő itt a komikumnak azzal a csekélyke változataival sem él, amelyekből a verses kötet mégiscsak felvillantott egyet-kettőt. A furcsa, fonák helyzetekhez ott nemegyszer az ironia eszközeivel közelített, itt semmi sem akad, amit kicsit is mulatságosnak találna, s elnéző tekintettel látna, netán fesztelen hangulatot teremtve köréje. Összefügghet ezzel – bár a „családtörténet vége”-vel, az író magára maradásával is –, hogy a pusztuló, kiháló faluban már nem lel olyan emberi példára, amelyik túl a személyiség értékein a népi közösségi hagyomány, a paraszti morális rend képviselője lehetne. Beszédes jel, hogy név szerint említve mindössze ketten vannak, akikről gyors portrét készít. Egyikük Miska, a falu „önérzetes, büszke, már-már gőgös” hajléktalanja, aki – szinte Bolond Istók-i módra – hagyta az életét tönkre menni. Tönkre amiatt, mert nem képes „ma sem megemészteni, hogy teljességgel átalakult, jobban mondvá megsemmisült a környezete, mind tárgyi, mind személyi értelemben... Maradt a semmi közepén” (*Miska*). A másik a volt kondás, aki „jobban hozzátartozott Szajlához, mint némely nem-cigány”, és akinek az életét a téészesítés forgatta fel. Ám amikor „löttek a kondásságnak”, annyi mindennel próbálkozott az edényfoltozástól a vándorköszörűsségen át a bárdok,

kések gyártásáig és villanymotorok javításáig, hogy végül – „nem túlzás a szó” – a falu nagyjai között tartották számon (*Urbán*).

Esete túlmutat az újrakezdeni kész, a bukások után talpra állni képes ember példáján – mintája lehet mintegy a magyar parasztság azon rétegének, amelyik „fogcsikorgatva ugyan, de kibírta a téészesítést”, „nem roppant bele abba, amit történelmi méretben elkövettek ellene” (*Élet a jég hátán avagy malac a hordóban*). A kondásból lett ezermester sorsának vázlatával az író így közvetett módon abban a társadalomtudományi vitában is állást foglal, amelyik a falu felbomlását, a paraszttársadalom végét az erőszakos téész-szervezések lezárul-tához, az egyéni gazdálkodás felszámolásához köti. Élet a jég hátán – szemlélteti a cím is, hogy a parasztok java, jelesül az író bérma keresztapja nem hagyta magát mezőgazdasági bér munkássá degradálni, s hogy a háztáji földjének művelésével mintegy újra „belelendült” abba a sokféle ismeretet, tudást igénylő munkába, amitől az állami erőszak megfosztotta volna. „Osztálya, kultúrája, életmódja megsemmisült ugyan, de ő maga túlélte a merényletet, mert volt még benne elég erő, szívósság, találékonyság és némi ravaszság – hangzik az ellentmondásos okfejtés, a végső következtetés azonban világosabb: – És ilyesformán bizonyos értelemben mégiscsak parasztember, gazda maradt halála pillanatáig”.

A háztáji gazdálkodás hozta kevéske esély és remény is szertefoszlott azonban a rendszerváltozással, amióta Magyarország „megint nem normális ország” (*Elza a vártán*). Hiszen ha az lenne, nemcsak a szülőfalujában, hanem az ország legkülönbözőbb részein barangoltában sem érzékelhette volna „a megrekedtségnak, a hanyatlásnak, a leépülésnek olyan sok jelét, hogy szinte rosszul” környékezte. A *mezőgazdálkodás vége* – állítja az erről szóló híradás, kétségbeesett figyelmeztetés. Máshol is fölhánytorgatta már (*Szemét*), hogy a falvakat, szántóföldestül és erdőstül körülfolylja, maga alá temeti a szemét, ez a dolgozat azonban gyp, dudva, gaz, bokor burjánzottatta szülőfaluképet festi. Példával és példalózással keretelve: az elején elképzelteti, hogy egy mindenféle jóval megrakott, terített asztal mellett éhen hal

a család, a végén azt a Zen-felfogást fogadtatná el, ami szerint az embernek csak olyan táplálékot volna szabad fogyasztania, amelyet helyben termelt meg. Az asztal a szajlai határ kicsinyített mása, ahol megteremne minden, csak művelni kellene a földeket, meg minden egyebet csinálni, ami ezzel jár, és „régiesen szólva, szedni azoknak hasznait”. Mint régen, de azért nem több emberöltőnyi messzeségben, amikor nem volt talpalatnyi hely, ahol ne termesztettek volna valamit, ahol nem a paraszti élet mutatta volna a maga érzéki gazdagságát. Úgy fordul ehhez a tegnaphoz, hogy feledteti költészete legjellegzetesebbnek tartott vonásait, az érzelemmentességre törekvést, a leírás szenvtelenségét, a személytelenség poétikáját. A felsorolás és az ismétlés retorikai alakzatai megtelnek érzellemmel, vággyal, nosztalgiával: „Bárhon állt az ember, bármerre nézett, nyáron mindenfelé, közel, távol, lent, fent, zöldellett, fehérlett, lilállott, szőkéllett, sárgállott, bókolt, hajladozott, hullámozott valami emberkéz vetette-ültette, ameddig csak a szem ellátott. És mindenfelől kerékenyikorgás, kaszasuhogás, kapasurrogás, a munka hangját hozta a szél”. Ugyanezzel az emelkedettséggel szól udvaruk fáiról, fűszernövényeiről: „Ó, az illatok, a konyhakert illatai! A hagymaszáré, a petrezselyemlevélé, a kaporé, a brokkolivirágé!... Alig tudok kellemesebbet, izgatóbbat és egyúttal megnyugtatóbbat elképzelni, mint a paradicsom zöld szárának, levelének különleges, átható szagát..!” (Kert)

Ez a már-már az érzélgősséig hevülő érzélem, ez a meghittség a múlthoz köt bár, abból eredeztethető, mégis talál tápláló forrásokat a jelenben is. Valahogy akképpen, ahogy a „tájtranszszilvanizmus” erdélyi képviselői találtak, abba a hitbe kapaszkodva, hogy ha elszakadtak is a hazától, megmaradt a táj, a szülőföld – az *Egy hegy megy* címe szerint ugyan látszólag megfosztja ettől a lehetőségtől az író, ő is rálel azonban a maga forrásaira. A falu lakóinak élete, paraszti erkölce minél inkább elidegenítheti, annál nagyobb örömét lelheti a természet lakóiban, élő, eleven világában. A madarakban: kihallgathatja éneküket. Hogy a széncinkék pityegnek, a nádírigók nyikorognak, a feketerigók tilinkóznak, a molnárfecskék csicseregnek, a barátposzáta

trillázik, a fürjek pittypalattyolnak, a meggyvágók ziksz-zikszelnek, a barázdabillegők ceccegnak, a fülemülék csattognak és így tovább, a sövénysármányig, sasig, héjáig, szarkákig és rajtuk is túl (Szent Ferenc testvérkéi). A fákban: meglesheti növéseit, lombjuk, koronájuk formálódását. A maga ültette meggy-, körte- és szilvafáét, a dregolyi vadcserezsnye helyett, amihez kicsi korában hozzápányválták, hogy el ne másszon a szőlőtőkék között, a „reinkarnálódott” másét, a Darnó-tetőről hozott kicsi hajtását. Érezheti illatukat, a kanadai ezüstjuharét, a vadkörteét, az angyalszárnyfának is hívott mezei juharét, aztán a fűzfáét, borókaét is tán, ám a csertölgýt biztosan. Ennek erős illatát, „egyszer, Minnesota államban”, ahol egymaga állt, ismeretlen fáktól körülvéve, messziről megérezte (*Az ellenállhatatlan cser*).

A természetből sem maradt tán más, ami önfeledt szemlélődésre indíthatná, mint régebben az őselem, a víz, a patak és a folyó. Vége a szitakötő hajkurászásnak, békanyálszedésnek, parton kószálásnak. „Ez a Tarna is a múlté”, kiveszett belőle minden, „ami éltette, és amit éltetett”. Szemét, hulladék, dudva, elgazosodott parlag mindenütt, mindenfelé. Életet kellene támasztani belőlük, körülöttük, hiszen a haza „legértékesebb természeti kincse a termőföld”, és „ha nincsen földművelés, nincsen Szajla, de Magyarország sincsen” (*A mezőgazdálkodás vége*). Életre kelteni, ami haldoklik? Az író-publicista ha ifjabb s leleményesebb lenne, próbálkozna esetleg olyasvalamivel, mint egy rádióriport szerint a saját szülőfalujában, Mezőszemerén kiváló képzőművész barátja, Bukta Imre teszi: igyekeznél falutársait visszaszoktatni a kertművelésre, győzködi őket, vessenek búzát a kertjükbe. Azért nem kukoricát, krumplit, zöldséget, mert a gabonát – az interjú készítője mondja? – „szaporátlan” kiszedni, azaz ellopni. Ettől pedig Szajlán is tartani lehet, kell. A tolvajok ideje jött el és a régi megbízható mesteremberek ideje helyett a durva, haszonleső kontároké (*Az ítélet; Küzdelem a házzal*). Az idő múlása csak a végpusztulást hozza közelebb, a tegnapi morális rend zülleszt. Az *Egy hegy megy* alkotója sajnálatos egyetértésben idézhetné az utóbbi évek legtárgyilagosaabb, ugyanakkor legkeserűbb szociográfiájának, az *Akar-e élni*

Pátka? (Vörösmarty Társaság, Székesfehérvár, 2011) szerzőjének, Szikra Jánosnak a szavait. „Tovább züllött a falu. Sorsa, jövője iránt valamennyien egyetemlegesen közömbösek vagyunk. Bűnösök. S előbb-utóbb kivétel nélkül mindenki elszámoltatik” – írta könyve megjelenése után (*Miből? Hitel*, 2013/1.), ahogy Oravecz Imre a *Halászló-embert* követően a publicisztikai kötetében, számot vetve az esetleges változásokkal.

Az *Egy hegy megy*: egy szociográfia vázlatának-kivonatának keretében olyan ismeretek közlése és felpanaszolása, amelyek valaha volt mintafalut formázzák ugyan, ám anélkül az illúzió nélkül, hogy a falu visszafordítható lenne a pusztulás, a megsemmisülés útjáról.

(*Harmadik minta: Nincstelenek*) Oravecz Imre „elszorult torokkal, megindultan” búcsúzik attól, ami a múltja volt, és ebben, ami az ifúsága, hisz „arra, ami volt és jó volt, bizonyos életkor után nem lehet szív sajgás nélkül gondolni” – szól az *Egy hegy megy* vallomása. Másik írása, *A ház helye* még közelebb engedi magához, ami feledhetetlen: a kiskertet, az udvart az ólon, füstölön át a kazlakig, az őlfarakásokig, bennük, köztük, mellettük a disznókkal, libákkal, a teret benépesítő aprójóságokkal, miközben a szemlélő érzékeit a fény, a napsütés kápráztatja el. „Köröttünk – írja, közös többesbe foglalva, bár meg nem nevezve a családját – a meleg, a kék ég, a derű, a nyár, mert gyerekkorunkban valamiért mindig nyár van, és minden megvan és jól van.”

Ez az az érzéki gazdagság, érzelmi melegség és jóleső otthonosságtudat, amit a *Nincstelenek*, Borbély Szilárd regénye teljesen nélkülöz, holott egyes szám első személyben megszólaló hőse a kisgyermekkorát eleveníti fel. „Nemcsak a szüleimet, hanem azt a magamat is szerettem volna látni, akivé oly módon lettem, hogy sosem akartam lenni, és akit épp ezért nem is kívántam soha megpillantani a maga valóságában” – árulta el a szerző Bán Magdával beszélgetve (*Az olvasás csapdája avagy a lírai szöveg*. *Új Könyvpiac*, 2013. szeptember). Választott nézőpontjáról maga állítja ugyanitt, hogy „sarkított és túlzó bizonyára”, ám ha így van, akkor ez igaz más írásaira is, ahol szinte szóról szóra ugyanazt mondja a családjáról, mint a regény kis beszélője a

magáéről. Az *Árnyképrajzoló* (Kalligram, 2008) *Gyerekkor, falun* című visszaemlékezésében például, miután alaptételként szerepel, hogy a hatvanas években a falun belül „a közösségi hagyományozás formáinak és méltóságának tekintélye ingott meg”, több, a *Nincstelenek*ben is alapvető családi motívum, eset tűnik fel. Az ugyanebben az évben megjelent, a Vigília gondozta *Egy gyilkosság mellékszálainak* szintén nem egy írása mutatja a személyesség és a vallomásosság hasonló változatait, főleg a Lucie Szymanowskával és Kiss Szemán Róberttel folytatott beszélgetés, *Az igazi nevem nem ismerem*.

A származás – bizonyosan kideríthető, ám kiderítetlenül hagyott – titkai azonban nem a falu mint közösség hagyományozási formáival függenek össze, mint ahogy az önazonoság kérdései sem választhatóak el a Németh László felhozta családi példatárra épülő házi antropológiától. Sőt, az identitáselmélet atyjának tartott Erikson gondolatára támaszkodva megkockáztatható: a regényhős egyéniségének kialakulására alig-alig vannak befolyással a közösségi modellek, annál inkább a szülői példák, viselkedésformák. S ha a szerző mégis úgy tartja, hogy művének „vizionált valósága” a világnak „azt a sötét arcát” láttatja, amilyen a „harminc-negyven évvel ez előtti falu világa volt, és amely Magyarországon mára sem tűnt el”, akkor a másik hivatkozott szociálpszichológus, Nygard amúgy közhelynek számító véleménye nyújt fogódzót: az író a saját ablakán át látja a múltat. Ezért is háríthatja el, amit pedig Bíró Yvette *Futó* című regényét méltatva felvetett (Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2012. március 9.), az önéletrajzi olvasat lehetőségét, mondván, ha a bennfentes olvasó a könyv elbeszélésében rá is ismerhet „az író életének eseményeire”, illik tudnia, hogy még a legszikárabb önéletrajzok is hordoznak fikciós elemeket.

Lényegében ugyanezt a – meggyőző – érvet hozta fel abban a levélben is, amelyben nekem válaszolt, miután még a regény megjelenése előtt rövid véleményt írtam a hozzám küldött kéziratról. Az alkotás során a legnehezebb feladatnak tartotta, hogy az „életrajzi, dokumentum” olvasási kódot felmondja a szöveg, és helyette az „életrajzi fikció” ajánlatát tegye. „Az emlékezet átalakító és a nyelv elveszejtő ereje és

működése kapcsolódik egybe” – figyelmeztetett e-mailben, kiegészítve a következőkkel: „A falu kanonikus képét tudatosan szerettem volna elmozdítani, mert a 47–56 utáni falu (nem beszélve a 60-70-80-as falujáról) már köszönő viszonyban sincs azzal a faluval, amelyről a kanonizált pillanatfelvétel, 45 előtt készült (Illyés, Szabó Zoltán stb.).” Nem felejtkezett meg arról sem, hogy beszélgetéseink során gyakran nyüstöltem azzal, nekem mennyire más emlékeim és élményeim vannak a községről mint közösségről – emiatt is dedikálhatta aztán a könyvet a szülőfalum nevére utalással ekképpen: „Távol Bükkaranyostól”. Nem önmutatás tán, hogy mindezt feleltem. Sőt, a szeretet, tisztelet és a kegyelet még arra is indít, hogy halála után ne cseréljem ki a szavaimat, és a falu mint szociokulturális környezet, valamint a család szerepének latolgatásakor ugyanabból induljak ki, mint amikor válaszoltam neki a játékosan „egy régi ígéret” tárgyban elküldött villanypostájára. „Erős benyomást hagy a köteted – erőset arról, hogy a neveltetés, vagy mondjam szakszóval, a szocializáció során számodra csupa negatívum adatott, mind kommunikatív, mind kulturális emlékezeted ilyeneket, efféléket őriz s idéz fel” – írtam, a legvégén abban a benyomásban osztozva, hogy a befogadó „olyan fel tárulkozás részese, ami öngyötrő lehet” a vallomástevő számára.

Elfogadva az életrajzi fikció ajánlatát: a regény elbeszélője – s nem a szerzője – neveltetésének negatívumai oly annyira meghatározóak, hogy ellensúlyról, azaz pozitívumokról szinte nincs is szó. Vagy ha igen, az „egyszer volt egy boldog napunk” kivételes esetét is a látomásba fordítja, hirdetve, hogy szilvaszüreteléskor – szedéskor – egy kék angyal járt a faluban. Máskülönből mindig mintha az ördög kísértene. A durva, közönséges beszédben leginkább, de a némaságban is. Amikor a neve nincs, Fiúnak hívott elbeszélő a tágas rokonságuk iránt érdeklődik – a falu egyik fele az apja rokona –, az anyja a kérdésre, hogy miért nem beszélnek velük, „idegesen, ahogy szokta”, így válaszol: „Mert Ádám a vízre szart, Éva meg felitta”. Ha másvalami izgatja, miután egy öreg röhögve vágta a képébe, az apját a zsidó csinálta egy csupor „hártlyatlan paszulyért”, várhat a feleletre: az anyja „csak néz

sokáig és nem szól semmit. 'Oszd neked mi közöd hozzá?', kérdi" végül. A felvilágosításban, eligazításban máskor sem jut előbbre. Jellemző családi jelenet: a nagyapa a kapujuk előtt ordít be a menyének: „Büdös kurva, gyere ki! Hogy szakadtál vón anyádba”, az asszony, a gyermekhős anyja pedig benn sír, szívja az orrát, „a taknyot törli le a kézfejevel”, s a fiától, ki vigasztalni akarja, „szemrehányóan” kérdi, „Mit tudtok ti?”, s mondja, „A pulya zacskóba szarjon, és azt szopogassa”. Máskor azzal inti le, hallgattatja el a gyermekét, hogy „Én szaralak. Majd vitatkozom a szarommal”.

Az anyaképhez, a viselkedésrajzhoz tartoznak aztán a csapkodások, ordibálások, gyermekei s férje sértegetése, bosszantása, alacsony termete miatt „porbafingó”-nak csúfolása. A Fiúnak folyvást azzal kell szembesülnie, hogy az anyja szereti ingerelni az apját, mire ő „mindig kijön a sodrából. Anyám meg mutatja az ujja hegyét. 'Itt mozog, itt mozog', és nevet”. De a hallgatása, a csend a legrosszabb, mert ezután akar a kútba ugrani vagy megy a padlásra kötéllel – szól a gyermeki ítélet. „Anyánk arról beszél, hogy akkor fogjuk majd sajnálni, amikor ő már nem lesz. Ha a sárga föld megszívta. 'Milyen árvának lenni. Majd megtudjátok, milyen a mostoha!'” – zsarolja, kik semmiről sem tehetnek, semmiért sem felelősek, a gyermekeit, és „nem hagyja abba, végigmondja az egészet, kegyetlenül”. Sokszor volt és van elege az egészből, aminek miután hangot adott, az a következménye, hogy néha összepakol, és hazaköltözik a férje által megvetett, „horthysta fasisztá”-nak, „háborús bűnös”-nek tartott apjához – volt, hogy a gyerekeit is magával vitte, volt, hogy egyedül ment el. „Addig a nővérem vigyázott rám” – jelenti ki, megjegyzés nélkül a beszélő. Máskor a szülői gyámolítás hiányát hozza szóba, azt a durva elutasítást, hogy amikor lába fázását panaszolta, anyja azt dűnnyögte, „A te bajod”. Ezek után nem meglepő, hogy a gyermek által kedveskedően vagy hízelgően sohasem becézett, édesnek sohasem hívott anya külső megjelenítésében sincs semmi vonzó. Annál több a taszító vonás, körmei koszosága, orrszívása, takonytörése s az a szag, ami néha körül lengi, vagy amit felmosó vödör vize s a benne áztatott rongy áraszt. De a Fiú

feladatai, a rá bízott munkák is taszítóak. Ilyen a merőben szokatlan kötelességszerűen elvégzendő dolog, a tyúkok tojózása, jobb mutatóujjával benyúlni az állat seggébe, hogy kiderüljön, tojnak-e a baromfik. S még inkább ilyen, hogy szülei éjszakai szeretkezéseit követően a bilibe dobott használt óvszert neki kell kivinnie a budiba, s bár undorodik tőle, mégis utánanéz „a szarkupac tetején” kinyúlt zacskónak. „Ilyen hosszú lenne az apámnak?” – álmélkodik, és mint más szereplők esetében, vele kapcsolatban is az állatvilágból hoz példát: „A csődörnek is hatalmas volt.”

A szeretetlenség, a meghittség hiánya juttatja az elbeszélőt oda, hogy elképzelel anyja halálát, sőt „egész nap azt kívántam, hogy haljon meg”. Sajnálja magát, ürességet érez – nyomatékkal mondja, bár aligha egy hét-nyolc éves gyermek fogalmi készletét használva, hogy „mély és tompa ürességet”. Az viszont megnyugvással tölti el, amikor az apját is halottnak képzelel. „Ha nagyobb leszek, megölöm”, gondolja magában, mint aki így vetne véget tartósan kilátástalan helyzetüknek. S így szabadulna attól a szégyentől, hogy az apját „már mindenünnen kirúgták”, „nincs munkája” és nem jár is haza, nem mer hazajönni, „második éve alig látom”, mert „megüzente neki a téeszelnök, hogy ne tegye be a lábát a faluba”. Ha mégis megjelenik, büdös lesz tőle a ház, „mindig cigarettaszaga van [...], sokszor sör- és pálinkaszagot áraszt”. Az ittasság, persze, hangoskodást, veszekedést hoz magával. Még másnap is, amikor a feleség korholó szavára – „Ne igyá, ha nem bírod” –, bántás a felelet: „Miattad iszol”. A sértésre sértés a válasz: „’Egy frászkarikát’, mondja anyám. ’Mert szaralak vagy, azért iszol’”. Hogy elege van a faluból és a férjéből, egész pereputtyával együtt – gyakran panaszozza a gyerekeinek. Ám ámítja, be is csapja őket: azt hazudja, azért nem jár haza az apjuk, mert „element, keresi a Messiást”. A zsidó vallási szertartások végzésében és az ószövetségi példázatok hallgatásában gyökerező gyermeki hiszékenységre a szülő jövetelét tényleg a Messiás megtalálásához köti, ám örvendezését, hogy akkor majd haza jön az apa, az anyai szó egyszer így lohasztja le: „Haza, hogy az Isten rogyassza rá az eget”, máskor pedig így: „Még csak az kéne! Isten ments!”.

A családi példatárban nincsenek olyan esetek, helyzetek, amelyek meghittségről, biztonságról, bizalomról, szíves szeretetről tanúskodhatnának. Jellemző jelenet: az apa megy a Fiúval, aki szeretné, ha simogatná, „ha néha magához ölelné” – de nem. Ridegség, riasztóan sivár érzelmi világ: az anya- és az apakép egymásba tűnik át, felcserélhetően azonosnak mutatkozik.

Ám a családi antropológia más példái még tán ennél is ijesztőbbek, lehangolóbak. Különösen Máli, a keresztanya viselkedésében van valami állatiasan durva, vad, megbotránkoztatóan bárdolatlan. Szava járása, okkal, ok nélkül használt mondásai, alpári beszéde már szinte megszokott a Fiú számára: ilyen a „Por seggibe, más helyibe”, a „Lúfasz a seggibe, nagy bot a kezibe” fordulat használata, vagy a káromkodásai, „a szar vásolja el a fogad” és „a búr hűljön rád”. S ilyen a pityergő gyermek vigasztalása: „Ne görbítsd már a szádat, csinálók én neked inkább egy görbét” – szereti mondani, s az elbeszélő szófejtése szerint a görbe a szart jelenti. A gyerekhős mindennek ellenére szereti – igaz, undorodik is tőle. Visszataszítónak találja, hogy beszéd közben folyik a nyála, s hogy büszke a tudására: „Akármikor tud fingani”, mégpedig hosszan elnyújtva, a fél lábát felemelve, „ahogy a kutyák pisilnek”. S állat módra viselkedik azzal is, hogy megeszi a romlott ételt, ahogy a papája, vagyis az elbeszélő nagyapja is. Mindez párbeszédbe foglalva: „Apu, nem romlott?”, kérdi Máli, mire az apja: „Öt perc múlva már az lesz.” A keresztanya röhögve mondja: „Szarnak minden jó”, s „Egy helyre megy”. Szinte magától értetődő, hogy szemérmetlenül szabad szájú a szerelem s a szeretkezés „dolgoit” előadva is.

Ott van aztán a családi körben a másik nagynénje, Magdus, a férjével, Károly „bátyámmal” párban, gyermektelenül. Az ő jelenetük: tévét néznek náluk – nekik van tévéjük –, s a báty figyelemzteti a fiút, ne nyomogassa a gombot, a boltban azt mondták, „elég, ha kihúzzuk meg bedugjuk”. „Én is mindig azt mondom neki. Elég, ha bedugja, meg kihúzza. Csak legyen valami”, mondja erre Magdus néni, s „mélyről jövő hangon felnyerít”. Az állatias viselkedés mintája továbbá Juszti mamáé, az anyai dédnagymamáé: mindig büdös az ágya, mert

bepisil, de a budira ki nem menne, a bilire rá nem ülne, „inkább maga alá engedi”.

A hagyományozott magatartásminták mellett a szocializáció fontos elemei a tanítások, a szóban megfogalmazott intések, magyarázatok. Az anya alakja áll e tekintetben is az előtérben, hiszen az apától szinte csak az tanulható el, hogy nem nevezünk néven senkit, csak körülírjuk, itt vagy ott lakik, ilyen vagy olyan tulajdonsága van, és a falu nevét, ahol lakunk, sem ejtjük ki – és a Fiú mint elbeszélő követi is ebben: gyermekkor helyszínét csak a szomszéd falvak neve alapján lehet úgy, ahogy betájolni. A névmágia elvárásoltja az anya is, akitől éppúgy lehetetlen megtudni, melyik az a falu, ahol laknak s melyik, ahonnan ebbe a nevenincs községbe jött feleségül. Csak az tudható, ezt azonban unos-untig hangoztatja, hogy „El fogunk innen menni”. „Isten kivezet” – idézi fel az egyiptomi rabságból szabadult zsidók példáját. Intelmeit ekképp foglalja össze: „Tudjátok, mi megvetettek vagyunk. Gyűlölnek bennünket ebben a faluban. Minden faluban utálnak. Ne feledjétek, hogy mindig vigyáznotok kell, mit mondtok, hol szóltok és ki előtt. A pártemberek gyerekei előtt hallgassatok. Ne is játsszatok velük. Az a biztos... Nem bandázhattok a többiekkel, a parasztgyerekekkel, mert mindig ti lesztek a bűnbakok. A fekete bárányok... El fogunk innen menni. Már nem sok idő és elmegyünk. Isten megszabadít bennünket, áldott legyen a neve.”

A megfogadott intelem: a teljes elszigeteltség. A családi körbe zártság. És ebben a parasztok olyan mérvű megvetése, ami – mai szóval – gyűlöletbeszédre valló. Az elbeszélő állítja: az anyja legjobban a falubelieket utálta, „idegenek”-nek nevezte őket, parasztoknak. Olyanoknak – közvetít a gyermek, anélkül, hogy saját tapasztalatai volnának, lehetnének –, akik csak a földet imádják, „senkit se szeretnek, semmit se tisztelnek”. „Korpalevest esznek reggel, korpalevest délben meg este is. A bika alatt borjút keresnek... Kuporgatnak. Zsugorgatnak. Faszarik. Szarrágók. Irigyek. Megfojtanak egymást egy kanál vízben” – szabadulnak el a lenézés, a megvetés indulatai. „Undor van az arcán, mintha poloskára harapott volna” – jellemzi szü-

lejét a Fiú, s csupa alantas dolgot, torz lelkültre valló cselekedetet sorol még a parasztok jellemzésére. Hogy anyja szerint, ha az egyik paraszt kihányja az ételt, a másik azonnal befalja, nehogy kárba menjen. Hogy „egy hajszálnyi előnyért apjukat-anyjukat eladnák”. Hogy „nagyon tudnak hallgatni”, s szokásuk szinte macskakölyköket vízbe fojtani, budiba dobálni, zsákba rakni, kőhöz csapkodni. Hogy álmodni se tudnak, s ha észreveszik, hogy valamelyik pulya álmodik, azt addig nem hagyják aludni, amíg le nem szokik róla. Hogy az apák bizonyos alkalomkor kimennek a ház elé hugyozni, szakaszosan hugyoznak, miközben a szerszámukat lóbálják, hogy lássák a többiek is, az asszonyok pedig akár a lovak, nyerítenek, olyan „csiklandozó hangon, ahogy a kancák szoktak”. Szinte várják, mert hisz megszokták, hogy a férfiak, egymást biztatva – „Kapt el a pináját!” – a szoknyájuk alá nyúlkaljanak. S mint akik igazából az efféle játékokban lelik örömeiket, koszosan hagyják a gyerekeiket, nem törődnek velük – okítja-figyelmezteti az elbeszélőt az anyja –, „csak elengedik őket, mint Isten a legyet”. A mindig elégedetlen anya beszéde sokszor szentenciázásba fordul, olyan általános igazságok kimondásába, amelyek mögül hiányzik az élmény és a tapasztalat. Még ha különb lenne, akkor is csak kinyilatkoztatná, hogy a parasztok „nem tudnak semmit az igazságról és a szeretetről”, vagy hogy „mindenkit zsidónak tartanak, aki használja az esztét”.

Ennek a lekezelő, fölényeskedően bántó magatartásnak a falu morális rendjét tekintve sincs, nem is lehet meg a fedezete. Sem a család rangját, sem a vagyonát, sem azt a „felhalmozott tisztességét” tekintve, ami a dolgos és becsületes élet folyamánya lehetne. Amiben különböznek, az – az anyai szó és példa által közvetített – idegenségtudat és otthontalanságérzet. Főként az utóbbi oktan, hisz a falu a férj születési helye s a lakók jó része rokon. Hogy szegények volnának, „nincstelenek”, fel sem merül. Az viszont igen, futólag, hogy az asszony számára a családba kerülés inkább felemelkedés lehetett, semmint lecsúszás, hiszen ahogy mellékesen elhangzik, ahonnan jött, szülei házában „tízzen laktak egyszobakonyhában”. Kideríthetetlen

hát, mi az a lélek mélyrétegeiben lappangó bénító élmény, ami meggátolja nemhogy a beilleszkedést, de az egyszerű kapcsolattartást is. Egyetlen vágy, cél beszélteti, anélkül, hogy tenni tudna eléréséért: elkerülni innen. Végso soron ezért vállalja, felemás módon ugyan, sokszor önmagának és „horthysta apjának” is ellentmondva, férje tisztázatlan származása alapján zsidó voltukat. Noha nemegyszer csúfolódik, mégis ő annak a mítosznak a házi terjesztője, amelynek középontjában a rabságból való szabadulás áll. Nemcsak az egyiptomiból, a szolgaság földjéről, hanem a perzsa uralom alólából is. Egy rejtegetett, kopott, porló papírú könyvből nemcsak a nyomorúság kenyerének példázatát olvassa fel, mint ami a pászkaünnepen emlékeztet arra, hogy Egyiptomból sebtében jöttek ki, hanem – más alkalommal – Eszter királynéről is mesél. Ahasvérus király feleségének sorsa a perzsa uralom alatt élő zsidók megmenekülésének története – a hittársak ezt a csodálatos szabadulást ünneplik purimkor. Akkor kerül ez szóba, amikor az apa távollétében azt játsszák otthon, hogy várják a Messiást, s azt, hogy „zsidók vagyunk”. Játék az is, hogy a falu egyik dúlójét ők – valami okból – Kidrónnak hívják, nyilván a Jeruzsálemet kelet felől az Olajfák hegyétől elválasztó völgyre utalva. S játék, ahogy a sapkák, fejedők levételéről vagy fenn hagyásáról mint a vallás vállalásának jeléről beszélnek, tréfálkoznak. De talán még az is játék, aminek pedig tétje van, hogy mindezt a nemzeti, etnikai önazonossággal is kapcsolatba hozzák. A tét: a Fiú milyen identitást választ magának. Tudatosodva, felnőve kitől, kiktől különíti el magát, és kivel, kikkel vállal azonosságot.

Mert a család leszármazási mítoszai szinte kényszerítik a választásra. Az anyai, Kengyel-ágon Jusztó mama a Munkács fölött, Szlatina környékén lakott juhász ősről mesél, arról, hogy a nagyszülei ruténok voltak, s hogy az anyja a Miatyánkot haláláig ószlávul mondta, s úgy tartotta, „az én Istenem nem tud magyarul”. Noha a rutén eredet emlékét a család is őrzi, egy másik alkalommal a mama már huculoknak tartja magukat, unokája közbevetésére pedig azt válaszolja, hogy nem tévedett, mert többféle ruszin létezik, köztük vannak

a huculok. Az apai, Bobonka- vagy Bobonkay-ág viszont a románoktól eredezteti magát. Annak, hogy a Fiú képzeletét ez a szanta nagyapa konstruálta származástörténet ragadja meg leginkább, az elbeszélés kétféleképpen is jelét adja. Egyrészt a terjedelmének másokétól elütő nagyságával, másrészt az előadásmódot másutt korántsem jellemző lírai ellágyulásával, érzelmes hangoltságával. „Otthagyták a hajnali ködöt a hegyek felett, a téli fagyot a patakok jegében, a fenyőerdőkből néha leereszkedő és a gyerekeket elragadó farkascsortákat. És ottthagyták a gyilkos tavaszi éhséget, amikor az elfáradt öregek megtértek a távoli hazába, a kék hegyeken túlra” – semmikor máskor nem hallható ilyen bensőséges hang, sehol máshol nem fejeződik ki ennyire az együvé tartozás gondolata. A mítoszi-mesei képzelet is szárnyal a nagyanya szépapja, Trajan Popescu, illetve az ükanya szépapja, a pópa Avram Popescu történetének, lényegében a család falubeli honfoglalásának előadásakor: a vármegye küldötte fáról-fára repülve hozza a faluba azt a három pecsétes levelet, amely csupa tiltást tartalmaz. A kamara, a főispán és a fogságban nevelt görögkeleti metropolita közös akarataként hirdetik ki, miközben a metropolita pecsétjéből csöpögni kezd a „románok vére”, hogy „többé nem beszélhetnek románul, a magukkal hozott kicsi templomukban nem énekelhetik többé Aranyszájú Szent János liturgiáját”, nem hangozhatnak el többé „a hit titokzatos és rejtett értelmű szavai”. Habár megítélik, hogy az „uniált egyházat” „gyalázatos árulás árán” hozták létre, még gyalázatosabb a magyarok viselkedése. Az ortodoxok istenét a környékbeli reformátusok „nem győzték gyalázni”, a románok aprócska fatemplomát valakik porig égették – ez volt a múlt, de a jelen sem biztatóbb: „bekerülteknek” hívják őket a faluban, „oláh bekerültek”-nek, akiket ma is intenek, „be ne tegyétek a lábatokat” a református templomba. Ez a nemzeti s vallási alapú ellentét az elbeszélőt nem készteti közvetlen állásfoglalásra, annak megvallására, hogy elfogadja-e a nagyszülői tanácsot: „Te azért ne feledd, hogy román vagy. Tegyétek úgy, mintha magyar lenné. A többiek is úgy tesznek. De nem felejtik el, hogy te ki vagy.” „A magyarok olyanok, mint a sár. Lehúzzák egymást” – toldják

a tanácshoz, és az, hogy a Fiú egyetért az ehhez hasonló ítéletekkel, csak a közvetett megjegyzéseiből derülhet ki. Abból, például, hogy unja a Himnuszt, vagy hogy az anyja nyomán, aki nem igazodik el a faluban, úgy tartja, „aki bekerült, az sose érezheti magát biztonságban”. A magyarok, konkrétan a tábori csendőrök bestiális voltának megjelenítése is ide sorolható, ráadásul a „horthysta” papa meséli el, hogy dobták fel a csendőrök az ukrán csecsemőket a levegőbe, s kapták el szuronnal őket, s hogy terelték be a falvak lakóit a csűrökbe, majd gyűjtötták rájuk azokat.

A példák tanúsíthatják, az átláthatatlan időszerkezetű s rögzíthetetlen alaphelyzetű elbeszélésnek nincs olyan pillanata, amikor a Fiú – legyen bár hét éves vagy érje meg kamaszkora végét – magyar voltát hangsúlyozná. Egyáltalán: vállalná bárhová tartozását. Ellenszenvei nyilvánvalóbbak, mint rokonérzései. S ami különös, mert ismét az önéletrajzi olvasat felé terel: a regényhez kapcsolódó, s eredetileg mintegy függelékként a könyvbe szánt műhelyesszéje, tanulmánya, az *Egy elveszett nyelv* (*Élet és Irodalom*, 2013. július 5.) egyértelműbb bizonyíték az önazonosságtudat kialakulatlanságáról. Mind a szerzői elbeszélőt tekintve, aki „kulturális migráns”-ként tekint önmagára, azzal a feladattal, hogy el kell tüntetnie a múltja felé vezető árulkodó nyomokat. Mind az anyai családját nézve, akik nem tartották magukat parasztnak, ám csak a tagadásig jutottak el, annak tudásáig, hogy mi nem, „de hogy mi is volna, annak már nem tudott nevet adni”. Ezek miatt is kétséges lehetne a regény szövegében a külső világból vett „azonosítható dolgok” hitele, hát még amiatt, amire az elbeszélő egyszer úgy utal, hogy „emlékeket találok ki”, máskor pedig úgy, hogy az „Anyám emlékeket talál ki nekem. Azt akarja, hogy úgy emlékezzek, ahogy ő”. Egybehangzik ezzel a tanulmány kérdéssorozata: „Nekem miért nincsenek emlékeim? Mire is emlékszem valóban? Vagy kinek az emlékeire emlékszem? A sajátjaimra vagy a szüleimére?”. Ám ha mindez kérdéses, akkor jogosan merül föl, nem kérdésesek-kétségesek-e az állítások is. Akár az elbeszélőiek, akár a tanulmányíróiak.

Az esszé szerint a falut, a parasztokat az a „két szimbolikussá dagasztott erő”, az a „két pszichés technológia” tartotta egybe, a katonaság és a papság, amit Ady oly szenvedélyesen ostromozott. Katonaság és papság a hatvanas-hetvenes-nyolcvanas években? Az *Egy elveszett nyelv* anakronizmusba téved, nyilvánvalóan, a regény beszélője pedig, noha egy fejlődésregény keretei között mozog, nem megy át azon a fejlődésen, amely legalább a számára világossá tehetné az adott időszak meghatározó társadalmi tényezőit, állami-hatalmi viszonyait, ideológiai-politikai sajátosságait. Így közvetítheti – mintha ő is „összezarodott” volna, akár csak az anyja, amikor az egyiptomi fáraóról és a gyermekek megöléséről beszélt – a gumipitypang termeléséről hirdetett ígéret, Sztálin meg Rákosi elvtárs dicséretével együtt, adhat hitelt annak, hogy a téeszelnök azzal fenyegetőzött, elviteti az apját. „Ha a sok bűdös kulákot elvitték, akkor téged mért hagytak itt?” – hangzik el egyfelől, másfelől viszont 1956 nem ellenforradalomként említetik, hanem forradalomként, méghozzá ekképp: „Mire volt jó az is? Adtak a szarnak egy pofont”. Azért zavaros vagy zavaró mindez, mert az idő máskülönbén határozottan kijelölődik, akár úgy, hogy a zsidók elhurcolásával kapcsolatban a „huszonhét évvel korábbi májusra” utal valaki, akár úgy, hogy kiderül, először hetvenegyben akart kivándorolni a család, de hetvenháromban is hívta őket Kanadába a rokonuk. A kétségbe vonható állítások sorába tartoznak az apára vonatkozóak is, köztük a neveltetés szempontjából a leglényegesebb: hogy tilthatja ki egy téeszelnök, egy párttitkár, de bárki is valakit a falujából, méghozzá évekig, hogy tagadhatják meg tőle a munkát a tiltott munkakerülés korszakában. Az elbeszélő, lehet, mentséget keresett az apja számára. Az övé lehetne, amit a tanulmány emleget, bár nem a regényre vonatkoztatva, hogy hőseit egy „szomorú időtlenségben” helyezte el.

Időtlenek, ezzel együtt megalapozatlanok és durvák lettek azok az esszébeli általánosítások is, melyek szerint a falu csak egy szabadságot engedélyez a gyerekeknek, a hallgatásért, különben „kussban kell lenni”, mert a szülők „szolgaként tekintenek” rá, úgy bánnak vele, „ahogy az állatokkal”: „A gyereket is előbb ütök, mint szólnának hozzá.”

A parasztok – ismétli a tanulmány – csak a fizikai erőt tisztelték, könnyösen vették el az állatok életét, sőt, ha kellett, egymását is. „Az állatok és az emberek kínzásában örömet találtak” – szól a riasztó látélet. A legriasztóbb egy taszító társadalomképben körvonalazódik. Senki más író, tudós nem fogalmazta tán még meg a súlyos ítéletet, miszerint a második világháború után városba kényszerített „parasztk mentalitása és kultúrája felszámolta azt a kevéske polgári Magyarországot is, amelynek pusztulását Márai előre látta, és magához hasonlítva minden mást, uralkodó mentalitássá lett”. Nem – mint annyian, túl a népi írókon, panaszták – a város hasonította magához a falut, lassabb-gyorsabb kimúlásra szánva például a népművészetet, hanem fordítva, a faluhoz lett hasonlóvá a város. „Ezért a magyar társadalom – hangzik könyörtelen magabiztossággal – az agresszió nyelvét beszéli ma is; az erőt tiszteli, a csendőrpofont, a kokit, a tockost, a sallert”.

A falusi vagy paraszti mentalitás szégyenteljes társadalmi egyeduralmáról az *Egy elveszett nyelv* úgy tudósít, hogy – szerencsére – ellentmondásba keveredik önmagával, pontosabban a *Nincstelének* uralta nyelvvel. Mert a regény elbeszélőjére nem vonatkozik az, amit a tanulmány szerzője fájla is meg nem is, hogy a faluból kiszakadva könnyedén elhagyott a viselkedésmóddal együtt egy nyelvet is. Nem – az elbeszélő épp az ellenkezőjéről győz meg: nem vesztette el, vagy ha mégis, megtalálta gyermekkori önmaga s környezete nyelvét. És megőrzésre ajánlotta fel a különös hangzású dűlőnevektől a tájszavakon, szófordulatokon át a mondásokig őket, tekintet nélkül többségük illetlen, csúf, a szemérmet durván sértő voltára. Ízelítőül az ízléstelenségek közül lehetne ugyan idézni, mondjuk a gyerekbosszantó „Mit bámulsz? Egyet fingok, elájulsz!” csúfolódását, az „Isten húzzék a faszára!” káromkodását, és még annyi más hasonlót, mégis fontosabb kiemelni, ami közös jellemzőjük, hogy többségük a társas érintkezés során nem a közlés szándékával hangzik el, nem közvetít információt, az eszmecsere, a gondolkodás szempontjából üresjáratnak számít. Nem szünteti meg az elbeszélő vagy a hozzátartozói idegenségtudatát.

Ez oly erősen gyökerezik az alkatukban, főleg az anya esetében, hogy már-már annak az „emberborzalom”-nak és annak a „könyörtelen”, „nem e világra való finnyásságnak” a ténye merülhet fel, amiről az *Izony*, illetve róla szólva Németh László beszél. Tőle kölcsönözve ismételhetjük azt is, hogy a *Nincstelének* egy házi antropológia íródott, családi példatárral. Talán ezt emelik ki a prímszámokra való gyakori hivatkozások is. Csak magukkal és eggyel oszthatók, amit kevésbé ridegen és szakszerűen Kosztolányi úgy mondhatna: „Ilyen az ember, egyedüli példány.” Mindezek figyelembe vételével aligha kockázatos kijelenteni: a *Nincstelének* nem Jánkmajtis, Borbély Szilárd falujának regénye. Aki tehát, mint rövid ajánlójában az író, Grecco Krisztián úgy véli (*Nők Lapja*, 2013. szeptember 4.), hogy éppen „arról a világról tudósít”, ahonnan Móricz: a szegény Szatmárból, az téved a műfaj megnevezésében is, amennyiben – megengedően – szociográfiának nevezi. S olyan „fontos, szép és bátor munka”-nak, amely főleg azok kezébe való, „akiknek hiányoznak a népi irodalom leletei, akik tudni akarják, honnan jönnek és hová tartanak”.

A *Nincstelének*: a külső világgal azonosítható dolgok, a fölismerhető „valóságok” oly annyira egy kialakulásban, érésben lévő tudat közvetítésével, az elbeszélő „ablakán” át mutatkoznak meg, hogy a regény egy család mintája lesz, nem pedig egy falué.

TARJÁN TAMÁS

irodalomtörténész (Budapest)

BOLDOGOK-E A NYELVI SZEGÉNYEK?

Beszédcsapdák Háy János műveiben

Nem egy jelentékeny kortárs magyar író esetében az általánosan elismerő kritika egyik kiindulópontja a következetesen illúziótlan valóságlátás fenntartásának nyugtázása, mivel az illúziótlanság – vagy dezillúzió – a szövegformálás strukturális és stiláris homogenitására is kedvezően hat ki. Csak példákat említve: Marno János líráját, Krasznahorkai László prózáját, Székely Csaba drámáit mérlegelve az elemzők szinte mindig első helyen említik a kíméletlen szemléleti radikalizmust, melynek alkotói célirányosságából sem a külső, természeti és társadalmi összefüggések sokasága, sem a belső tartomány lelki kémiaja nem vonhatja ki magát. A világ ilyen típusú reflektálása ugyanakkor nem negligálja a megértés stációit, a humor különféle képleteit, a tematikus variabilitás kísérletezéseit.

Hasonló megállapításokat olvashatunk élő, idősebb legnagyobbjaink közül például Nádas Péter munkásságával kapcsolatban, s rokon hangnemben írnak – tegyük nemzedékek feletti nagy ugrást – a rövid, de eredményes működése után feloszlott Telep csoport egyes fiatal költőiről, így Krusovszky Dénesről, Nemes Z. Márióról, Bajtai Andrásról. A névsor (más-más műfaji, műbeli megvalósulásokkal) hosszan folytatható lenne, s mindenképp magába foglalná Háy János költői, epikusi és drámaírói tevékenységét is.

Az 1960-ban született Háyról köztudott (mostanában készül monográfia eddigi pályájáról), hogy legotthonosabb terepe – nem nélkülözve

az önéletrajziség bizonyos késztetéseit sem – a főváros közelében húzóódó, kiterjedt agglomerációs sávnak is tekinthető, Budapesttől északra, az Ipolyig elterülő országrész. Figurái legtöbbször azok a meg-alázottak és megszomorítottak, akik a vidéki, kisvárosi-falusi szegénységből, sanyarú marginalitásból sosem képesek kitörni, vagy ha a metropolisz közelsége, netán a lehetőségeik adta esély időlegesen magasabb létbeli szintre röpíti őket, szerencsájukkal akkor sem tudnak élni. Szétesett, leépült páriákként zuhannak vissza útnak indító partikuláris közegükbe, hogy a teljes, már-már szórtlan magány, az alkoholizmus, az idő előtti halál legyen egyetlen sivár perspektívájuk.

A Háy-írások alakrendjében a *gyerek* a leggyakrabban felbukkanó versalany, epikai vagy drámai (anti)hős. Ezt sokszor a műcímek eleve kifejezik, a családi hierarchiában elfoglalt, lehatárolt hely és helyzet mellett sajátos esztétikai státust is kijelölve a gyerekfigura számára: *Közötte apának és anyának, fölötte a nagy mindenségnek* (kisprózá, 2000); *A bogósgyümölcskertész fia* (kisprózá, 2003); *A Herner Ferike faterja* (színmű, 2003); *A Gézagyerek* (színmű, 2004); *A Pityu bácsi fia* (színmű, 2005); *A gyerek* (regény, 2007) stb. Gyűjteményes verseskötetében (*Meleg kilíncs*, 2008) is található erre tanúság.

A *gyerek*(szereplő) lehet felnőtt is. A *gyerek* című regény az egész könyvben szinte mindvégig megnevezetlen (majd eléggé problematikus írói megoldás révén mégis polgári névvel illetett) centrális figurája egy életen át cipeli „a gyerek” besorolást, minősítést. A külvilág és a saját szemében is részben gyerek marad, felnőttként sem válik szuevén, teljességgel önállóan cselekvő, *nem-gyerek* emberré. Haláláig gyerek (a szó átvitt értelmében). Névvesztése, névhiánya ugyanúgy identitásvesztésének jele, amint Háynál más megnevezetlenségek, név-elhagyások, névfosztások is. (A *gyerek*ben például a címszereplő iskolavárosát, Szegedet úgy nem nevezi meg, hogy megnevezi, de a Szeged városnevet nem érvényesíti, lebegni hagyja, visszavonja. Kiolttja a név lényegét, a megkülönböztető funkciót.) A *Gézagyerek* nevű dráma-címszereplő sem gyerek már: enyhe fokú szellemi fogyatékosága, társadalmi éretlensége miatt ragad rajta a minősítés.

A bogósgyümölcskertész fia is nagyfiúvá, fiatalemberré cseperedik, mégsem jut ez az önazonosságig.

A név, a nevek részleges vagy teljes elmaradása, a gyerekalak szerepeltetéséből eredő bonyodalmas családi és foglalkozási terminológiák, családszerkezeti negatív konvenciók műbe ágyazása nemegyszer irónia forrása is lehet, s a gyerekhős vagy ellenhős túlzott, kényszeres előtérbe kerülése – azaz a lefokozottság hangsúlyozása, a társadalom szokásos üzemmenetébe való beilleszkedés válsága vagy hiánya – a családi közösség szétzilálódására, s ezzel a társadalmi csoportok, rétegek diszharmonióira ugyancsak rávilágíthat. (A család hasadtságát rokon stílusesszéközzökkel képezi le Bereményi Géza több alkotása. Cseh Tamásnak írott dalai egy hányada, s leginkább az 1978-as regény, a *Legendárium* példázza ezt, ilyesfajta fejezetcímekkel: *Az anyai ág*; *Apám apja mindörökre eltávozik közülünk*; *Körülönség*. Ezzel természetesen nem igyekszünk bármiféle rokonulást kreálni a Bereményi- és a Háy-szövegek között. Bereményi Géza nemzedékéből egyébként Spiró György a leglelkesebb híve Háy munkásságának, mint ez *Háy János dicsérete* című laudációjából kiderül a 2012-es Spiró-tanulmánykötet, a *Magtár* lapjain, a dolgozatunk címében indukált problémához is adalékokat szolgáltatva.)

A gyerekalak erőteljes jelenléte mondhatni evidensnek számít abban az irodalomban, az újabb magyar irodalomban, amelyet – vagy legalábbis prózai vonulatát – rendre az apa-témakör túlsúlyával, az apafigura erőteljes jelenlétével, az e tényből következő szimbolikus tartalmakkal és történelmi vonatkozásokkal is szokás értelmezni. A *gyerek* szükségképp Háynál sem áll egyedül a családi közösségben – vagy épp a tényleges, működő család hiánya közepette, magát családtalannak érezve, esetleg valóban árván, félárván –, hiszen a *gyerek* gyereksége éppen a más családtagokkal: legalább két idősebb nemzedék felnőttjeivel és más gyerekekkel, a külvilágot képviselő más családokkal, más családok tagjaival történő konfrontációban jön létre, különül el. A *gyerek* elkülönözése közösségeken és közösséglátszaton belül és kívül megy végbe.

A gyerekfigurák, gyerekimágók gyakori szerepeltetése a nyelvhasználatban a gyereknyelv megjelenítésének, a különféle kiteljesületlen, valamilyen okból kezdetlegesebb, mégis öntörvényű nyelvi világok működtetésének kérdését is felteszi. A gyereknyelv mindenkor jó táptalaja az unikális, specifikus beszéltetésnek és kommentálásnak, egyben természetszerű ébresztője az alulstilizáló fogalmazás fordulatainak. Háy bőven, sokféleképp, invenciózusan él ezzel a változatos kóddal. Regénye, *A gyerek* a nagyjából lineárisan előadott, születéstől a halálig tartó élettörténet valamennyi állomásán érvényesíti a nyelvi tördeltség, grammatikai szabálytalanság, tudatos laposság, közhelyes élőbeszédszerűség bizonyos fokig infantilizált fogásait. Szándékosan egyeztetéseket véd, mondatrészeket rostál ki, változtatja a történetmondói (nyelvi) szemszöveget: megvonja az olvasótól a nyelvi otthonosságot, biztonságérzetet, aktivizálja a részben gyereknyelveinek tetsző csapongást. Nyelvi eszközökkel is azt az állapotot hozza a befogadó tudomására, érzékíti meg számára, amelyben – az önazonossághiány felismert vagy fel nem ismert kelepceiben – a saját sorsát uralni egyre képtelenebb főalak is vergődik.

Az alulretorizálás, alulstilizálás napjainkra – s nem csupán a posztmodern tapasztalatok, írói műveletek nyomán – megszokottá vált. Maguk a műfajok jelentik be sokszor alulformáltságuk, fogyatkozásuk, csonkoltságuk tényét. Tandori Dezső tollán vált már a poézis, csonkoltan, *poezzé* (igaz, Edgar Allan Poe ürügyén, vagyis egyszerre sülyesztve és emelve a szóújítás tartalmait). Orbán János Dénes *prózt* írt próza helyett (nem is csak ő; a ,poez' és a ,próz' hapax legomenon is bír a ,póz' kritikai-játékos áthallásaival). Petri Györgynél, Tóth Erzsébetnél az elegia *eléggé* égett el, s előfordult, hogy – Kiss Judit Ágnesnél – a Szó verscím sem (teljes) szó volt, mivel a Vörösmarty-verscím, a *Szózat* (és műfajelnevezés) csonkolásából eredt. (Összevetésül máris kínálkozik Turczy István költeménye, a *Hazádnak rend* címválasztás, látszólag kedvező jelentésígéretű csonkoláspoétikájával.) A műfajok önmaguk kijelentésekor, kimondásakor máris nehézségekbe ütközhetnek. A különféle műfajú szövegegeszeken

belül éppen ezért egyes szövegrészekben akár szükségszerűnek is vélelmezhető a mondás-, kimondás-problémák nyelvi kiélézése.

Háy János mesteri nyelvkezelése nyelvi, nyelvtani, stilisztikai dilemmaként, mintegy önmagában is működtethetné e narrációs, retorikai, grammatikai jelenséget. Ám nem egyszerűen eszközről, nyelvhasználatról van szó. A nyelvi csonkoltság nála (nála is, mint számos író társánál) a beszélő személy antropológiai csonkoltságának, a társadalmi és személyes kiteljesedés, önazonosság hiányának egyik következménye. A nyelvi szegénység ezekben az esetekben nem takarékoság, tartalmas szűkszavúság, nem kedvesen mentegethető, stílhangellettel rendelkező fogyatékoság, hanem a megrajzolt személyiségre nézve akár végzetes mínusz, sorsa kibicsaklásának egyik oka, a társadalomból, közösségből, családból való kirekesztődésének, kihullásának provokálója.

A Háy-szövegekben a nyelvezet csonkoltsága – maga is hangsúlyozta ezt interjúiban – nem pusztán a vidéki lét, nem a szociolektusos marginalizáltság következménye, nem a sajnálatosan konzerválódott peremtudati primitivizmus, elmaradottság fejleménye (hasznalóképp szociológiai értelemben sokszor a nincstelenségig szegény figuráinak kiszolgáltatottságát nem a falusi létből vezeti le). A városi és vidéki homlesz-dikció, a lecsúszott, alkohol butította volt értelmiségi karakterek elsorvadt kommunikációja, a bármiféle szövegszerű artikulációtól visszabátortalanodott figurák végzetes gyámoltalansága, a csonkolásos nyelvi mintázatok majdnem mindegyike a lázító közösségi és morális kiüresedettségből, *általános szegénységből* ered, amelyet Háy János kritikailag család-központú, illúziótlanul gyerek-fókuszú látásmódja a jelen mind kétségbeejtőbb tényeként tételez. (Színművei közül a 2010-ben bemutatott, dramaturgiailag nem makulátlan *Nehéz* egymástól merőben különböző két része – az első monologikus, a második jelenetező egység, az első közlő, a második illusztráló stb. – sűrítve ábrázolja, tudatosítja azokat a szegénységformákat, amelyek közé az érzelmi, anyagi, testi-fiziológiai, kapcsolati, hitbeli, idea- és egyéb szegénység egyként tartozhat.)

A *szocioprecíz* társadalomkép sok árnyalatú nyelvi dísztelenséget katalizál: a Háy kedvelte és ebben az alakjában csak általa kimunkált, folyamatszerűen hullámozó „lepattant nyelvet” (amely igen távol áll például Parti Nagy Lajos a lepattantságot mindjárt ellentétező, az ötletek tömkelegével kifényesítő, stílusosan molekuláris beszédmódjától). Mivel a fentiekben – e keretek között elkerülhetetlen vázlatossággal – a több értelemben vett elszegényedés, deformálódás, csonkoltság okozta *kimondás-probléma* felé tartott gondolatmenetünk, egyetlen idézetpéldánkat épp a *mondani* szó alkalmazási köréből vesszük. A *Gézagyerek* című színdarabból. (Megjegyzendő, hogy első drámáit Háy műfajilag nem lefelé, hanem felfelé karakterizálta-kategorizálta az általa tudatosított *istendráma* megnevezéssel, műfajozással. Igazából sosem kaptunk kielégítő választ, mit fed az elnevezés. Istennel folytatott vitát, az írói világkép filozófiai kivetülésének tagadó, kereső, igenlő, kételkedő voltát? Isten létének vagy nemlétének tanúsítását a drámai viszonyváltozások összessége révén? A mitikusság, transzcendencia jelenlétét a legprofánabb valóságbugyrokban? Háy maga sem értelmezte meggyőző egyértelműséggel az egy ideig forgalmazott műfajnevet, majd – úgy tűnik, véglegesen – leválasztotta a megnevezést a címekről. Az *istendráma* fogalmának mégsem kellene feledésbe merülnie. Érdekes terminus-adalék.)

A *Gézagyerkekről* Radnóti Zsuzsa így írt, a szövegelszegényítést részint a szövegzsaporításban ismerve fel: „Az írás elsődleges értéke: különös dialógustechnikája, amely a líra és a dráma sajátos elegye. A létezés monotóniájának ábrázolása az írás legkisebb egységeiben – a mondatokban – is fellelhető. Szavak, mondatrészek, kötőszók gyakran teljesen felesleges, állandó és értelmetlen ismétlése folytán egyfajta repetitív zenei hatás születik, amelynek egyenletes, bántóan kopogó ritmusa megemeli a szöveget – költői minőséggé alakítva át, miközben tartalmilag a végletesen lepusztult emberi kommunikáció- és kifejezés-képtelenséget jelzi. Ebben a közegben az érvelést, a közlést, az érzelmek kifejezésének árnyaltságát, a mondandó meg-

győző erejét ezek az agresszív ismétlések helyettesítik”. A tanulmányíró párhuzamként Spiró György *Csirkefej* (1985) című darabjának letarolt nyelviségére, Kornis Mihály és Parti Nagy Lajos dramaturgiájának egyes vonatkozásaira utal (mindháromszor olyan szövegkezelésről van szó, amely magas fokú alkalmazási technikákkal ellenpontozza is önmagát. Így Spirónál a látszólag káromkodásokkal zsúfolt szöveg valójában *gondolat*jelekkel muzikálisan tagolt, a káromkodások hatásmechanizmusát különlegesen szabályozó, sőt visszavonó töredékekből tevődik össze nem egy szereplő beszédében. A Háy által sem került „nyomdafestéket nem tűrő” szóhasználat a szerző novelláiban, drámáiban és *A gyerekekben* is felvehet táj- és rétegnyelvi stíláriis funkciókat, s ritkán kelti a feleslegesség, elkerülhetőség érzetét).

A *mondás*, a „mondjuk”, a „szóval” A *Gézagyerek* című színjáték 8. jelenetében, egy zaftos káromkodás nyomán ekként bukkan fel a címszereplő két gonoszkodó, korán elöregedett, iszákos „mentora”, a negyvenes éveit taposó Banda Lajos és Herda Pityu dialógusában (annak okán, hogy egy ismerősük öngyilkosságot kísérelt meg, mert a felesége eldugta előle a borospince kulcsát):

HERDA: De hülye, úristen, de hülye. No, nálunk ilyen aztán..., mondjuk, pincénk sincs.

BANDA: Mondjuk, ez azért nagy különbség.

HERDA: Ez mondjuk nagy, de különben, ha lenne, akkor se, érted.

BANDA: Értem, de végül is nincs pincéd, nem.

HERDA: Nincs, csak azt mondom, hogy ha lenne.

BANDA: Ha lenne, de honnét tudjam, mi lenne, ha egyszer nincs, érted?

HERDA: Csak úgy elképzelné az ember, ha lenne, akkor se, ilyet akkor se hiszem.

BANDA: De szóval én azt most nem tudom elképzelni, mert nincsen, ha nincsen, akkor meg nincsen.

HERDA: Na jó, hagyjuk.

Más példákkal (más Háy-művekből) is bizonyíthatnánk, hogy a „mondás” a nem-mondás, a nem-közlés vezérszava(inak egyike) az abszurd drámák beszéltetési megoldásaihoz közelítő dialógusban. A nem-mondás, a mondás erőltetése, a lényegi dolgok kimondására nyelvhasználati és artikulációs értelemben is alkalmatlanná vált ember beszéd-szegénysége vagy észrevétlen marad a beszélő(k) számára, vagy – és inkább – ledobni próbált teher, háritással kompenzált súlyos nehézség (amint ezt a „Na jó, hagyjuk” elárulja). Banda és Herda, Háy többször felbukkanó („rímelő nevű”, *egyivású*) hősei folyamatosan ebben az állapotban léteznek, viszont többek közt a *Nehéz* vagy *A gyerek* főalakja alkalmatosan érzékeli, tudatosítja a személyiségvesztésből, lezüllesztésből eredő nyelvi inkompetencia fájdalmát, az önkifejezés probléma-megoldásra alkalmatlan távlatatlanságát: a beszélő én vereségét. Ha csupán nyomokban, halványan is, de érződik e figurák megszólalásainak ironizált tragikumában a nyelvi szegénység okozta boldogtalanság. Felsejlik az a szegénység-komplexum, amelynek nyelvi megjelenésére került a nyomaték.

A Gézagyerek némileg kivétel. Ő mintha boldog lenne szűkös, lehántott, szövszerkezet-utánzásokon alapuló nyelvi megnyilvánulásainak korlátain belül. Boldogságát a társadalmi hasznosságtudat illúziója, a szegénységből, mellőzött munkátlanságból való minimális kilépés reménye magyarázza. Akit eddig amolyan falubolondjának néztek és fiatal férfiként is épp csupán gyerekszámra vettek, váratlanul és „kegyelemből” állást kap: *kőnéző* lehet a kőfejtőben. Háy erős sugárzású poézist sűrít a teljesen fölösleges, passzív feladatkör elnevezésének hat betűjébe: *kőnéző*. Becsapottságára, emberi lenullázottságára hamarosan a Gézagyerek is ráébred.

Dolgozatunk valójában nem keres összefüggést a bibliai szegénység-, boldog szegénység-, lelki szegénység- említések és értelmezések, valamint Háy János írásműveinek nyelvi formákat indukáló szegénységképzetei között. Ám nemhiába viselték az istendráma titulust a Háy-drámák, nemhiába tűnik fel oly sokszor ebben az írói világban a perlekedő, tagadó, lázadó, szétporladó Isten-kép, amely újra és újra

nyelvi alakot, szövegrajzolatot igyekszik adni a monumentális hiánynak. Az anyjához forduló Gézagyerek boldogtalanul vonul vissza oly hevesen remélt boldogsága megsemmisülését inkább szorongón sejtve, mintsem tudva:

GÉZA: Az Isten tudja azt, mama?

RÓZSIKA NÉNI: Az biztosan, kisfiam.

GÉZA: És ha történik valami hiba?

RÓZSIKA NÉNI: Milyen hiba?

GÉZA: Mondjuk, a földön valami hiba.

RÓZSIKA NÉNI: Akkor mi van?

GÉZA: Hogy akkor kijavítja-e?

RÓZSIKA NÉNI: Nem tudom, kisfiam (*Kis szünet*), lehet, hogy nem.

SZAKOLCZAY LAJOS

művészeti író, irodalomtörténész (Budapest)

BÁNYASÖTÉT

Székely Csaba: Bányaavidék

(*Írónk helye a glóbuszon*) Különleges könyv jelent meg a múlt évben az erdélyi – marosvásárhelyi illetőségű – Székely Csaba tollából. A drámatrilógiának aposztrofált *Bányaavidék*. (A megnevezés egy kissé megtévesztő, mert a kötet valójában három *egyfelvonásos* színművet tartalmaz.) A három színpadi játék közül – *Bányavirág*, *Bányavakság*, *Bányavíz* – a *Bányavirág* futott be bizonyos karriert, hiszen nem csupán Marosvásárhelyt mutatták be (két társulat, egy profi és egy amatőr), hanem a mi Nemzeti Színházunk is. A kritikákból ítélve zajos sikerrel.

Mi váltotta ki a nézőkből a tetszést? A hagyományos Erdély-kép, mondjuk így, *leporolása*. Hogy lássuk az igazi valóságot: a bűn (ital, megrontás, politikai árulás, az egyház megcsúfolása, stb.) ott is létezik. A drámai, többnyire poénokra épülő „föltárasnak” nyilván egy új generáció tapsolt. Azok, akik nem voltak megelégedve – lehet, hogy nem is ismerik? – a klasszikusok, egy Tamási Áron, egy Székely János, egy Sütő András, egy Páskándi Géza *ósdí* Erdély-képével. Amelyekben a kisebbségi-nemzetiségi sors, a történelem, a diktatúra és a hatalom abszurditása játszott szerepet. Amelyeket olyan rendezők vittek színre – elég legyen csak a zseniális Harag György nevét megemlítenem –, akik a román színházból is táplálkozó modern eszközökkel, a jobb az agresszív látványszínház erejével, világossá tették, hogy az ember csak porszem a világmindenségben, de méltósága sosem hagyhatja cserben. Még akkor is a küzdelmes igaz kerül a fókuszba, ha – a valódi megnevezést rejtve világítva – *Az eb olykor emeli lábát* (Páskándi).

Az erdélyi (romániai magyar) dráma azért tudott az egyetemes magyar irodalomnak és színházművészetnek is sokat mondani, mert nem csupán a szociográfiailag ugyan pontos, de valahol – a nagy egész tekintve mégiscsak hamis – valóságra, valóságmorzsákra tekintett, hanem megrázó erővel az *egészre*. A pálinka – mindenki, mindenhol részeg – roncsoló hatását fölülírta az égető szabadsághiány, a kisebbség sok évtizedes vesszőfutása, a túlélés módozatainak való töprengés. Aki ismeri Székely János *Caligula helytartója* című drámáját, vagy nem idegen tőle Sütő András *Káin és Ábeljének* üzenete – ha összecsombolyodva, kínok kosarában is, de *élni* –, annak aligha kell magyarázni bármit is a képes beszéd erejéről, s nem utolsósorban a drámaíró felelősségéről.

A rendszerváltás óta más időkben élünk. Romániában is a hirtelen jött szabadság lett az úr. S felnőtt lassan egy írónemzedék – a *Serény múmia* és a *Nagy kilométerek* tagjairól beszélek –, amelynek már nem kell gúzsba kötve táncolnia. Szabad a parkett, és az író olyan táncot mutat be, amilyet akar. Csupán tehetségétől, ízlésvilágától, emberségképétől, stb. függ a produkció milyensége, mondanivalója, hatóereje.

Hogy Székely Csaba hozzájuk tartozik-e, nem tudhatni. Némelykor a kissé fanyar nyelvvel az ő kabátjukat viseli, ám azt is szívesen ledobja magáról, hogy ne szorítson. Szabad akar ő lenni, hogy ebben a törvényeket nem vagy alig ismerő szabadságban lubickolhasson. Semmi bajom nem volna vele, ha nagyképpen nem akarná átlépni a dráma klasszikusait – lenne mit tanulnia –, ha tehetségét (?) nem áldozná föl a pénz és egy más (liberális) eszmevilág oltárán. Láthatóan, adják alá a lovat – ilyen még nem volt, végre drámában is kimondja valaki *igazul* az erdélyi valóságot! –, s ahelyett hogy visszautasítaná az érdemtelenül a fejére hullott babérokat, szívesen mutatkozik dicsfényben. A minap megjelent *Népszabadság*-interjú bevezetője nem kevesebbet állít az íróról: „A bányák mélyéről jön, hogy az irodalom egén tündököljön. Ma már a Marosvásárhelyen élő Székely Csabával, a Bánya-trilógia szerzőjével azonosítják az egész erdélyi drámairodalmat”.

Kétségtől ilyen körülrajongásban – hogy mennyire hamis értékszemeletet tükröz, arról most ne beszéljünk – nehéz megállni, pontosabban nehéz józannak maradni. Mert ha az író önelégültségből nincs tisztában saját irományának súlyával – a nagyok többé-kevésbé mindig tisztában voltak –, legalább a szakma figyelmeztesse: megállj, odébb van még a Kánaán. S akkor talán kételkedni fog, s bölcsen másokra hallgatva, pokolba taszított „hősei”, szereplői helyett maga fog pokolra szállni. Mert a felülről való ítélkezés nem sok jót szül. Csak annyit – egy kis körben pillanatnyi sikert –, hogy az írásban jól érezze magát az ember. Eleveckéljen azon a tengeren, amelyen a bóják – egy Shakespeare, egy Csehov, egy Tennessee Williams – egyben világítótornyok is. S ők csak azoknak mutatják – valljuk be, viharokkal telve – az utat, akik nem hunyják be a szemüket.

Székely Csaba drámáiban behunyt szemmel ítélkeznék? Szó se róla. Csak keresett, túlpontírozott mikroszkopikus pontossága rakott szemére hályogot. A fűszalat száljának képzele, s ahelyett hogy a kertről, az erdőről – az emberiség-rengetegről – szólna, megelégszik az extrém helyzetek, a furfangos kitalációk, a trendit meghatározó témák dialógussá való fokozásával. Minden hihetetlenre – nem sci-fi íródik! – jön egy még hihetlenebb, s evvel be is záródik a kör. Csakhogy a konstruált nyelv – a mostani kánon megannyi nagyja *szok* így beszélni („nem-e rendőr?”, „nem-e amiatt beszélgetnek?” stb.) –, a jópofáskodásnak tűnő, az alak jellemét csupán *székelycsabásan* megrajzoló trágárság („indítsad be a szaragyú kocsidat, és vegyed be a kipufogóját a szaragyú szádba”; „Feldughatod az újságot a vigyorgó seggedbe!” – *Bányavirág*; „A Duna partján szoptátok az anyafarkas faszát!”; „Nekem se járt el a szám a plébános levágott tökéről, te szar!” – *Bányavakság*; „a kutyák ragacsos faszába bele!”; „S a csupas, levágott pöcsű emberek az Isten házába valók-e?” – *Bányavíz* [az utóbbi kettő egy katolikus pap szájából]) inkább feltűnést keltő, a színházba a mocsokért járó réteg kielégülését szolgáló beszédmodor, mint az alakok személyiségét tudatosító jellemfestő szándék.

(*Mese, mese, meskete*) Erdélyt valamennyire, a sok évtizedre visszanyúló erdélyi falukutató mozgalmat és a bányát is (saját szerencse) jól ismerem. S a bányabezárásokkal, elszegényedéssel, munkahelyvesztéssel „tarkított” tragédiákat is. A föld csak ott nem forog, ahol nem forgatják. Márpedig modern korunk az életformaváltással, a kényszerű ide-oda költöztetéssel – akarjuk, nem akarjuk – nagyon is forgatja. A drámaíró erdélyi faluját is – közép-európai sajátosság? – kifordította magából, szenvedésözönt hozva az ott lakókra. Mihály mondja, a *Bányavirág* megkeseredett orvosa: „Itt mindenki idióta. S mióta bezárták a bányát, azóta még idiótább mindenki. A munkanélküliség a legjobb idiótagyártó találmány.” Van benne igazság. Viszont, hogy ez az igazság hathatósan éljen, furtonfurt módszerrel ki kellett agyalni a valóságot meghamisító, „szociológiailag” abszurd faluképet is. A „vén takony”, vagyis az apa (nincs jelen a színen) haldoklik. Azért van elátkozva – a papír nem bírja el a kiátkozás itteni megannyi formáját –, mert a fekvő beteg két év óta csak parancsolgat felnőtt gyermekeinek, s végül – ez a slusszpoén – az örökséget sem rájuk, hanem az egyházra hagyja. Felesége fölakasztotta magát a macska megdöglése miatt – az orvos táskájából kilopott morfium végzett az állattal –, de ez ebben a környezetben nem újdonság. Mindenki iszik, mindenki fölakasztja magát – a főhős Iván, és az egy kissé Csehov-alakra hajazó orvos, Mihály csupán azért él még (különben mindketten *élő-halottak*), hogy legyen aki káromkodás-özönben „végigmondja” a történetet. Persze nemcsak a rossz emberek nyúlnak a kötél után, hanem – láss csudát! – némely jó ember is. (A szomszéd például azért tett a nyakára hurkot, hogy felesége nyugodtabban beleszerelmesedhessen a dúvad Ivánba.)

Mese, mese, meskete. Szó se róla, a rövid, poénra kihegyezett alpári mondatok peregnek – Spiró György *Csirkefeje*nek beszédmódja ehhez viszonyítva szenteltvíz –, s a szituációknak is megvan a drámai élük. (Legjobban a *Bányavirág*ban, a többiben csökkenő, „elkozmásodó” mértékben.) Csak a kitaláció – agyament konstrukció – ezer formáját tudnám feledni! Persze, ha ez nincs, nincsen új Erdély-kép. Már pedig e nélkül, legalább is egy *bizonyos* közeget, a siker sincs biztosítva.

A drámaíró, mindezt figyelembe véve, kétségkívül éles szemmel dolgozik. A *Bányavirág* túlon túl meghökkentő meséjére a *Bányavakság* rátesz még egy lapáttal (hogy maradjunk „szakma-közelben”: *szívlapáttal*). A falu polgármesteri címéért versengő két alak, Ince és szomszédja Izsák ütközik meg egymással. Szapulják, fojtogatják egymást. Az előbbi, akiről később ki fog derülni, hogy igencsak lopott, még hozzá egy erdőnyi fát, egy házhoz hívott rendőr (a román Florin) segítségével akarja ellenlábását maga alá gyűrti. De Izsák sem akárho, a Turul Zászlóalj Harcosainak tagja. Két százkilós tisztet azért vert agyon a katonaságnál, mert azok „szólni mertek neki, hogy ne rovásírással töltsön ki egy űrlapot”. Egy normális olvasó itt abbahagyja a történetet, és kimegy a levegőre sétálni. De akkor sok mindenről le fog maradni! Például arról, hogy Izsák végső soron otthagya a Turul Zászlóalj Harcosait, „mert őszinte túl liberálisok voltak”. Persze a beszédmódját nem hagyta el: „Erőt, békét, magyar igazságot! A szar-rágó barom kurva seggfej bátyád merre van?”

A fiatalok természetesen ebből a faluból is mind elmentek (egy községben vagy háromban dül az *élet?*, ennyi ökörség ritkán sűrűsödik össze egy helyen). S „aki még nem ment el, az felakasztotta magát”. Minthogy Ince egy „szőrös oláht” is házhoz hívott (Florinnak nevezetetik), hogy saját „igazát” megcövekelt – és természetesen, hogy a másikat besározza –, bepillantást nyerhetünk a román–magyar együttélés (mocskolódás!) papírizűen kihegyezett titkaiba is. Izsák, ahogy illik, magáévá teszi ellenfele lányát (aki az egyetemi tanulmányait abbahagyta, s „három kurva éve” egy hipermarketben takarít), s olykor-olykor valódi fogát is kivillantja (Florin megjelenését értelmezve): „És idejönnek beleverni szőrös orrukát a mi dolgunkba. Nem lesz itten soha magyar autonómia, ha mindenféle szőrös kérdésekkel jöhetnek ide kedvük szerint mindenféle oláhk!”

Sok mindent görget a történet. Az egyetemi professzorokat Kolozsvárt, hogy meg ne bukjon a tanuló, természetesen le kell fizetni. A bozgorságról is szó van, a „Kossuth Lajos azt üzentét” is eléneklik (Florin: „Mondd meg nekem, miért kell várni még egyszer üzenjen az a

Kossuth Lajos?), s a *kis bűn* (az egyetemista lány tízévesen csupán azért nyerte meg a templomi szavalóversenyt, mert megengedte, hogy a pap belenyúljon a bugyijába) és a *nagy bűn* is terítékre kerül (ez utóbbi: a lopós polgármester-jelölt húga felelős a férje haláláért). Érdekes, hogy Izsák a rendőrt eltünteti? Semmiség. A fontos az, hogy „Izabella érettségi képe helyett egy Nagy-Magyarország térkép lóg a falon”.

Hihetetlenül hihetlenebb történetek, „politikai marcipánnal” nyakon öntve, az ember azt sem tudja, hogy a kitalált erdélyi falu sarát vakarja-e le a cipőjéről, vagy áldozzon – azt híven, minden író erkölcsös – a marionett-figurák meseien sokszínű kalandjának. De mindez még semmi a nagy *trouvaille*-hoz, a *Bányavíz* (nyugodtan mondjuk így) alias mesketéjéhez viszonyítva. A katolikus pap, Ignác háza maga a fertő. (Itt is megtudhatjuk a fél falu öngyilkos lett, a másik fele pedig beköltözött a városba. Az a pár ott maradt annyira szerencsétlen, hogy még kötélre sem tellett nekik, hogy fölakaszthassák magukat.) A pap iszik, mocskos szájú, a huszonhat éve a szemetesvödörben talált jobb sorsra érdemes gyermek nemi vágyainak kielégítője lett. (A fiú álló pöcsű meg pöcsnélküli alakokat formázó kis szobrokat farag, hogy az oltárra helyezhesse őket; sanyarú sorsáról „tenger”-versben regél.) Ignác pap a tanítót és tizenhat éves lányát befogadta a paplakba, mert a házuk leégett. Bonyodalom bonyodalomra, a pap a tűzvészt kihasználva lopott, a fiatalok a szerelmi gőzben egymást szapulva egymásnak esnek: „Az a tetves, geci református?”; „Rendes katolikus gyermeked lesz, a kurva életbe!” stb. (Istenem, sok száz évvel ezelőtt Tordán valóban kinyilvánították-e a vallások testvériségét?). Hogy nagyobb legyen a zűr, mindenki alatt meginogott a talaj. Ignác atya a pulpituson (házi oltáron?) a Kisdéd születését ünneplő szentbeszédét gyakorolván nevelt fiát orális szexre kényszerítette. Rab a rabot? Borzalom. Mindez, nesze neked modern erdélyi falukép!, az írói utasításból tudható meg. („Ignác kifújja magát. Kijön a pulpitus mögül, felhúzza a sliccét, fogja a kabátját, és kimegy. Márton előmászik a pulpitus alól, megtörli a száját. Arcán ütésnyom, szemöldökén ragtapasz.”) Mondanom sem kell, a pap viselt dolgait a püspök majd el fogja simítani.

Itt a vége, fuss el véle! Csak az olvasónak nem nagyon van kedve futni. Dühöngeni? Arra sincs indíttatásom. Ha van felvevőpiac ilyen színművekre, tessék, szabad a gazda! Mindenki élvezze úgy, ahogyan akarja. Pár szót azért valaminő dramaturgiáról is illenék szót ejteni. Például Csehov csendjeinek a sokféleségéről: Az azonnali csendről, a késleltetett csendről, az irgalom és megbocsátás csendjéről, stb. Mindazon „csendekről”, amelyek meghatározzák a szereplők tartását, a figurák beszédmódját is. Ha az összes szereplő ugyanazzal a nyelvhasználattal él – ugyanolyan modorban beszél –, valami hibádzik a jellemfestő szándékban. Székely Csaba gyors pörgése nem modern színházi habitus, hanem egy mértéket nem ismerő író – nehogy avantgárdnak gondoljuk, attól messze van – akaratlan önleplezése. Fiatal tollforgatónk a főtebb említett klasszikusoktól, Tamásitól, Páskánditól, Sütőtől és Székely Jánostól fényévekre van. S „bányabarangolás” az igazi kortárs erdélyi drámához viszonyítva is – elég legyen Visky Andrást műveit említenem – csupán másodlagos, harmadlagos jelenség. (Magvető, 2013)

A 2014. március 24-én
a Vigadóban megrendezett konferenciára
a Magyar Művészeti Akadémia
és az Írott Szó Alapítvány közös rendezvényeként került sor.

Kiadja a Magyar Művészeti Akadémia 2014-ben
www.mma.hu

Felelős kiadó: Fekete György, az MMA elnöke

Felelős szerkesztő: Pécsi Györgyi

Sorozatterv: Bornemissza Ádám

Tördelés: Kovács Nóra

Készült a László András és Társa Bt. nyomdájában

A SZOROZAT MEGJELENT KÖTETEI

Páskándi Géza-emlékkonferencia
2011. november 28.

II. Czuczor–Fogarasi-emlékkonferencia
2012. január 6.

Nagy Gáspár-emlékkonferencia
2012. május 17.

Thormay Cécile-emlékkonferencia
2012. október 5.

Hubay Miklós-emlékkonferencia
2013. május 3.

Paradigmák a művészetben. Konferencia
2013. november 18–19.

Jókai Anna-konferencia
2013. november 23.

Kós Károly-emlékkonferencia
2013. december 13.

Bánffy Miklós-emlékkonferencia
2013. december 18.

